

impresum

Ramiz Hadžibegović

BLISKO KRAJU

• Eseji •

SADRŽAJ

<i>Prolog</i>	7	<i>Brašnenik</i>	111
<i>Merak</i>	15	<i>Ognjište</i>	117
<i>Muštuluk</i>	25	<i>Sofra</i>	125
<i>Dert</i>	33	<i>Peškir</i>	135
<i>Amanet</i>	41	<i>Jastuk</i>	143
<i>Dernek</i>	47	<i>Ćilim</i>	151
<i>Akšamluk</i>	57	<i>Kolevka</i>	161
<i>Ljubav sestre</i>	67	<i>Testija</i>	167
<i>Korzo</i>	77	<i>Kućni prag</i>	175
<i>Moba</i>	87	<i>Odžak</i>	183
<i>Vršidba</i>	95	<i>Zavičaj</i>	191
<i>Petrovdanske lile</i>	103	<i>O autoru</i>	199

PROLOG

Savremeni čovek više ne poznaje i ne priznaje nikakva objektivna merila, ni prirodna, ni običajna, ni moralna. Uprkos svemu što donose i daruju nauka i civilizacija, živi se sa manjkom emocija, u mučnoj praznini i usamljenosti, u prividnoj uljudnosti, ćutljivoj sebičnosti i hladnoći, sa dosta rasula i devijacija, sveopšteg licemerja. A tek nevaspitanje, pohlepa, primitivizam, netolerancija i oholost, na svakom koraku. Neprirodno stanje prirodnosti, uz slike koje postaju najsnažniji segment savremene kulture; koncentracija visokourbanih prostora, sumnjiva privilegija digitalizacije i globalizacije i zavisnost od njih, ne mogu se ni obići ni zaobići. Neostvarena bića lišena valjanog izbora i izlaza žive život težak, još više tužan. Igra poremećenih dimenzija. Kao da su se vreme i priroda duboko srodili sa svojim zabludama, gde sve prevazilazi meru ljudskog. Da je živ, Franjo Asiški verovatno bi ovako posvedočio ovo vreme: *Bože, molim te, daj mi hrabrosti da menjam ono što se može promeniti, snage da prihvatim ono što se ne može promeniti i mudrosti da razlikujem to dvoje!*

A samo pre nekoliko decenija, što je za istorijsko pamćenje beznačajan period, sociokulturni kontekst bio je sasvim drugačiji. Živelo se, koliko god to nekome izgledalo čudno i patetično, sa mnogo više meraka, bliskosti i intimnosti, otmeno, lagano, dostojanstveno. Ljudi su umeli da vole, znali su da brinu o drugima oko sebe, imali bogatiji socijalni život. Bilo bi pretenciozno nabrajati sve razlike između sadašnjosti i bliske prošlosti, a još manje očekivati neočekivani konsenzus za kompromis potvrde ove teze. Da li je nagloj promeni načina života, koja mnogima može izgledati kao antitradicija, doprinela trošnost dela same tradicije, ambivalencija društveno-istorijskih procesa, ili rešenost modernog čoveka da, u nemoći da dešifruje poruke svojih predaka, napravi radikalni diskontinuitet? Tek, patrijarhalna kultura, u zamkama sveopšte krize, teško se uklapa u savremene tokove, njegove nove običajnosti i folklorne vrednosti. Dakako, određene predrasude i nekritička glorifikacija nekih tradicionalnih laži, onemogućavaju proces dijaloga i razumevanja protivnika prošlosti i pristalica sadašnjosti, bez obzira na autoritet kulturnog nasleđa, budući da interpretacija vremenski udaljenih tradicija daje mogućnost različitim i neutemeljenim tumačenjima. Naravno, svako nenaučno prizivanje prošlosti jeste hipokrizija, retorika neukusa i nepristojnosti; defektna i kratkovida beseda.

Tradicija je oduvek bila izvor, začetak i početak svakog novog vremena i njegovog duha kao neprolazne otmenosti i raskoši – drevno učenje o postojanju, o čoveku, o društvu, o istoriji, o religiji i životu. Nobelovac Tomas S. Eliot je tvrdio da se tradicija ne može naslediti – *ako nam je potrebna moramo je steći velikim trudom*. Ta takozvana patrijarhalna kultura, kao paradigma ispravnog i dobrog života, gde je ljudski razgovor imao svrhu, meru i cenu, posedovala je kult prirode, moralne podsticaje, krupne, dalekumne i dalekosežne uticaje, neposrednu porodičnu i svaku drugu međuljudsku empatiju i privrženost. Dabome, u tradiciji ima lažne uviđavnosti, pogrešnog vaspitanja, obrazaca koji nisu na kodu narodne mudrosti, te zato dosta toga ne treba nositi u budućnost. Filtrirana i oslobođena krajnosti i svake

natruhe ideološke, pseudonaučne, mitomanske, klasne, pragmatičke i istorijske dimenzije, tradicija kristalizuje suštinu i meru ljudske mudrosti. Uostalom, staro je utvrđeno, provereno, dokazano; imalo je svoj sistem vrednosti povezan sa sistemom običaja i uverenja.

Duhovno nasleđe, na koje ekskluzivno pravo polažu različite kulture i subjekti društvenog života, nisu samo uspomene, već ono što je na savremenog čoveka zaboravilo, što se na njega ne poziva, ne osvrće; to je zaborav koji nije izašao iz sfere pamćenja, već iz samog sebe. Iako se smisao vrednosne tradicije krije u nadi da izdrži do kraja, ne traje sve što je na trajanje računalo, dok duh promena pokušava da je otera u zaborav. Tamo gde nema generacijskog kontinuiteta, manje se vodi računa o poštovanju tradicije i njenog očuvanja. U brojnim porodičnim zajednicama, gde se običajnost prenosi sa kolena na koleno i gde je naracija o tome naglašenija i češća, tradicionalna kultura živi bez većeg uticaja savremenog načina života. Tradicija i savremenost su u dinamičkom procesu i interakciji, u stanju stalnih promena, a akteri promena su ljudi. Ne treba zaboraviti da, u tranzicijskom periodu, tradicionalne vrednosti imaju negativnu konotaciju pa čak i rigidan koncept tumačenja prošlosti. Nestajanje i nastajanje uvek se prožimaju, dodiruju i naslanjaju. Diskontinuitet je neminovnost iako svaka nova egzistencija počiva na nekom prethodnom životu. U svakom prevrednovanju i dijalogu sa savremenošću, drevni ali živi simboli pokušavaju da uspostave nove veze, da pokrenu nova pitanja, da sugerišu drugačija značenja, da probude drugačiju nadu. *Ljudski život postaje pravi pakao i istinska patnja tek onda kada dve epohe, dve kulture i religije, presecaju jedna drugu, zapaža Herman Hese.*

Novo vreme ima tendenciju da negira sve što mu je prethodilo. Od sveopšte duboko zatrpane prošlosti, što je moglo da se sačuva, sačuvano je, što je moglo da se negira, odbačeno je, što je moglo da se odloži, odloženo je, što je moglo da se saopšti, rečeno je. Ti prenosivi obrasci verovanja, koji su nekada bili noseći delovi celine i poretka stvari, sada govore jezikom nedovršene prevaziđenosti, jednako kao

što današnje generacije neće biti u stanju da razumeju nove tehnologije svog vremena. I čovek se zna razići sa sobom, sa prijateljima, roditeljima, pa zašto bi u tome vredni običaji i navike, koji se opiru promenama, bili izuzeci? Štaviše, i duh koji bi otkrio istinu nestaje, ostavljajući nam razne dileme i nedoumicu, jer silom se prošlost ne može naterati da progovori. Uostalom, ono što u sebi više nema snage i vrednosti, nema ni razloga za trajanje. Prirodno je da civilizacija stremlji svojoj savršenosti, pa ipak, to ne znači da nas tradicija ničim ne obavezuje i da se više ni na koji način ne moramo njome baviti.

Nemoć i nemogućnost da se stvore nove vrednosti, kvalitetno raskošnije i dragocenije, izazivaju želju kod pojedinaca da brane staro, iako sadašnjost ostavlja malo prostora sećanjima, nostalgiji i sanjarima. U dijalogu sa prošlošću svako od nas uspostavlja poseban, lični odnos, vraćajući se dragocenom iskustvu svojih predaka. Zašto prošlost ostaviti prošlosti? Sve ima svoj vek i svoje vreme, ali ponekad i svoj produženi ili drugi i drugačiji život, a proučena tradicija, profesionalno valorizovana, i te kako je vredna svog trajanja. Ako je nasleđe prirodan život i ponašanje, te provereno iskustvo pokoljenja naših predaka, zašto bismo ga ignorisali? Spajanjem nasleđenog i modernog postajemo autentični i ni u čemu uskraćeni. To je zapravo naš pravi identitet.

Ljudskoj prirodi je svojstveno da pojedinačne tradicijske norme, verovanja, pojave i navike, u bogatstvu različitosti, posmatra sa nekom vrstom bolećive nostalgije, da ih retušira, ulepšava, idealizuje, uočavajući neka skrivena značenja i poruke iza svake raskošne pojavnosti ili zanimljivog predmeta. Ako emotivni nagon u čoveku tinja, malo je verovatno da će se i ugasiti. Tako prošlost ispotiha, kao slobodan izbor, oživljava, postaje aktuelna na sasvim nov i neočekivan način, kao obrazac i sredstvo samoostvarenja čoveka u njegovim nastojanjima da se odupre svemu što ga ugrožava i sputava, reafirmišući smisao i vrednost njegovog života. Ima nečeg nagonskog u oživljavanju prošlosti, neke konekcije koja daje osećanje sigurnosti i pojačava svest o samosvojnosti. Jer svi mi nosimo svoje nasleđe, poznato i nepoznato,

prtljag i moralne autentične poruke porodice, škole, bratstva, ili, što bi rekao Fridrih Niče: *Čovek u sebi nosi sećanje svih ranijih pokoljenja*. Ponekad i svoju narav ispoljavamo govorom ili karakterom nekog prošlog života ili nepoznatog pretka. Koliko god običaji izlaze iz okvira vremena u kojem su nastali i dugo trajali, emocije i emotivno nasleđe od naših predaka, priznali mi to ili ne, sporo menjamo. Zato je ovaj esejski manuskript svojevrstni omaž kulturnoj i duhovnoj baštini, njenoj istini koja menja svoj lik; tanani beleg i refleks antropološke riznice; portret značajnih običaja iz skorašnje prošlosti i pokušaj rekonstrukcije jedne kulturološke egzistencije koju vreme neumitno narušava. Štaviše, to je skidanje vela tajne sa zatamnjenih pojava i fenomena za koje smo mislili da ih ne razumemo ili da ih veoma dobro poznajemo.¹

Izvan savremenosti i sveopšte providnosti, posvajajući i osvajajući vredne plodove nasleđa na kodu narodne tradicije, želeo sam da kroz izbor tema i leksiku osenčenog tona tanane emocije uvežem nespojivo, rastavim davno spojeno; da udahnem autentičan duh egzistencijalne strepnje za sudbinu vrednih kulturoloških plodova nasleđa. Da se razumemo: ne negujem ni umor ni otpor prema ovom vremenu izgubljenih vrednosti, već govorim o pravim vrednostima koje nepromišljena većina uporno odlaže na deponiju svoje svakodnevice. Svet prošlosti koji se prostirao pred mojim radoznalim duhom bio je bezmeran trezor vrednosti i izvorište tema. Nastojao sam da, bez idolatrije i nepristrasne recepcije, otkrijem, ponešto izmaštam i odnegujem zamakle tradicijske uzore kroz studiju karaktera, ljudske otmenosti, slabosti i hrabrosti, a esej mi se nametnuo kao prirodan izbor za obradu ovih tema. Sve obrađene pojavnosti poseduju jaku

¹ *Dragi kolega, pročitao sam Vaš rukopis i vjerujte da nijesam odavno bio u većem zadovoljstvu u čitanju od ovog štiva što ste ga odgovorno i umno sačinili. Vjerujem da zadovoljstvo u pisanju može proizvesti zadovoljstvo u čitanju. To se izgleda meni dogodilo... Upečatljivosti Vašeg pouzdanog i uvjerljivog kazivanja doprinosi i jasna rečenica i jasna misao... I, gle paradoksa, Vaša priča o našoj prošlosti donosi pravo osvježenje.*

Dragi Ramize, smatrajte me recenzentom Vašeg rukopisa, ako se sa tim slažu urednici. Stojim i srcem i umom iza njega, a držim da bi bilo normalno, da knjigu, koju ste pisali sa toliko ljubavi i proživljenosti, posjeduje svaka naša porodica, svaka kuća koja drži do tradicije i svoje prošlosti. Srdačno Vas pozdravlja, Ratko Božović. (Izvod iz poruke koju je autor dobio putem imejla od prof. dr Ratka Božovića, 19. marta 2016)

emotivnu potku okrenutu žudnji, tajanstvu i traganjima, a datiraju iz sazvežđa bliske prošlosti, sa otiscima sopstvenog proživljenog iskustva, što esejima daje neophodnu autentičnost. Kao hronika jedne nostalgije, ispisana na metaforičan i asocijativan način, primenom književne esejističke forme, knjiga nema pretenziju ni da hvali niti da veliča prevlast duha prošlosti i nasleđa.

Kao neiscrpna riznica izuzetnih tema, kulturno nasleđe danas je više nego ikad sačinjeno od onoga što je preostalo, od istorijske i sociokulturne memorije, pošto je sve drugo zaboravljeno. Diskontinuitet i zaborav su strašni nagoveštaji šta sve može da se desi jednoj kulturi ako se suoči sa negiranjem i poništavanjem svega onoga što je vredno iz prošlosti. Uostalom, svako ko se upusti u svedočenje prošlosti, za koju smo mislili da je ne razumemo ili da je veoma dobro poznamo, naiđe na na ožiljke trajno utisnute u svoj identitet u vremenu sadašnjem, budući da se večito uvek vraća, i to je najveća istina.

Utonuli u nejasnu ravnodušnost prema svemu što je ćutanje vekova ovde videlo i svedočilo, valja priznati da nam nedostaje više spremnosti, osećaja i smisla za poštovanje tradicije, njenog autoriteta i potencijala, a često i osnovne pristojnosti prema kulturi sećanja. Savaremenost daje mogućnost i ima kapacitet da se proverene i vredne tradicijske forme života, po kojima smo prepoznatljiviji u svetu, izvuku iz nanosa ljudskog zaborava i njegovog nehata. Zato verujem da ćemo razumnim čitanjem rukopisa svoje tradicije, uspomenama i predstavama o prošlosti graditi sliku o sebi, blagovremeno uočavajući izazove budućnosti. Biće velika greška ako današnja i buduća pokoljenja neuviđavno okrenu leđa vrednostima tradicije jer ona živi u njima kao mala skrivena tajna.

Bez poznavanja autoriteta prošlosti i umnog vrednovanja vitalnih obrazaca kulturnog i duhovnog nasleđa, ne mogu se otvarati velika vrata budućnosti.

Beograd, maja 2016.

Autor

BLISKO KRAJU

|

MERAK

ODGOVOR ŽIVOTU I NJEGOVJ POTRAZI ZA SMISLOM

Dok je studirao moj sin Damir, svake godine boravio je po nekoliko meseci u Americi. Povremeno, razmišljao sam o mogućnosti da tamo, po završetku školovanja, nastavi da živi. Nakon njegovog poslednjeg boravka u Vašingtonu, radoznao, upitao sam da li bi mogao živeti u Americi. Na moje iznenađenje odgovorio je: *Tata, život je isuviše kratak, a ja nemam nameru da svoj merak, koji imam ovde u Beogradu, menjam za malo teško stečenog bogatstva.*

Kao kulturni i društveni fenomen, imanentan čoveku od iskona, merak korespondira sa pozitivnim emocijama koje suštinski determinišu čovekovu egzistenciju i njegov životni smisao. U aktuelnim leksikonima i rečnicima stranih reči i izraza, merak se, u svom izvornom značenju, sa turskog prevodi kao *uživanje, želja, strast, zanos, žudnja*. Ako se prevede sa arapskog (*maraqi*), onda je to *finoća, prefinjenost, suptilnost, delikatnost, mekost, blagost*, ali i *hipohondrija, volja za nečim, naslada, ugodno raspoloženje*.

Reč merak nije lako prevesti na neki od svetskih jezika. Kad se pomene, svetski jezici ostaju bez teksta, jer je neprevodiv. Engleska reč koja bi bila adekvatna prevodu ne postoji, ne može da prenese emocionalnu niti životna iskustva koje poseduje reč merak. Ako se u tome i pokuša, izvesno je da prevod ne može sasvim odgovarati njegovom izvornom smislu jer je to kompleksan pojam, sa puno nijansi koje u sebi nose čitav niz emocija. U toj misiji jezik je još uvek pouzdan instrument naših misli i naših emocija, a simulacija meraka, koji nije materijalna dobit ni korist, važna je da bi se bolje razumeo

naš mentalitet, naša priroda i povod našeg uživanja. Kao endemski fenomen, značajan za naše običaje i duhovno nasleđe, merak ima posebno značenje i izuzetnu vrednost. On se lako piše, dugo pamti i ima svoju lepotu u samoj semantici. Kada se izgovara, to se radi polako, sa puno strasti, poštovanja i uvažavanja, da bi se sagovorniku stavilo do znanja o kakvoj se vrednosti i kvalitetu radi. *Pri pomenu meraka, organizam refleksno šalje mozgu informaciju prepunu emocija koje sa tom rečju dolaze.*

Na Balkanu se koriste i izrazi *ćeif* ili *ćef* (tur. *keyif*, arapski *keyf* – uživanje), i *gušt*, koji imaju najbliža značenja meraku. Čak bi se moglo reći da, ponekad, imaju isto značenje.

Poetika tog fenomena, čudesnog relaksirajućeg karaktera, zasnovana je na hedonističkom principu života, zbog čega se dosta razlikuje od evropskog shvatanja uživanja. On pristaje i priliči senzibilitetu čoveka koji živi opušteno, lagodno, spontano, koji svoje obaveze rešava bez nervoze i ishitrenih reakcija. Ili, kako se u našem svakodnevnom žargonu kaže: s merakom prema meraku. Preko ovog stanja duha mi, osim resetovanja svoje energije, regulišemo svoje emocije tako što sklanjamo sve ono što je „višak“, što nas guši i opterećuje, istovremeno puneći organizam sinergijom koja nam je potrebna, koja nam prija, i koja do vrha podiže naše raspoloženje, te tako dovodimo sebe u sklad sa prirodnim poretком stvari. Merak je nešto sitno, toplo, duši drago i milo, relaksirajuće i isceljujuće, sitnica koja zna odmoriti, utešiti, motivisati, usrećiti. Stara poslovice kaže da nije bogat onaj ko mnogo ima, već onaj kome malo treba. Dakle, merak nije ništa drugo do harmonija sa samim sobom; smisao i radost sama po sebi.

Merak je arhetipskog porekla, nerazdvojno srastao sa suštinom ljudskog bića. Ima posebnu matricu, specifičnu priču, ali i opšte i posebno značenje. U opštem smislu, merak je kod nas odomaćen pojam, uobičajen u skoro svakodnevnoj komunikaciji, za mnoge postupke koji čak i ne moraju imati direktne veze sa tim fenomenom, dok posebno značenje ima u svim manifestacijama pojedinačnog meraćenja.

Iskustvo meraka je najčešće neiskazivo jer ne postoji emocija u kojoj se kreativnost i originalnost ispoljavaju u tolikoj meri kao u meraku. U svojoj složenoj punoći, ma kako ga opisivali i definisali, izmiče rečima. Kao takav, on je veština i umeće, ali i inspiracija za poeziju, muziku, slikarstvo, literaturu, za filozofiju i psihologiju, koje izučavaju razne vidove sreće i ljudskog zadovoljstva. Merak je mera događaja i doživljaja. On nas uznesse, povremeno nosi, ali uvek dosta vrednog i lepog donese. Najčešće, čini trenutak veličanstvenim, diže adrenalin, glorifikuje život, prija svim čulima, magli poglede, zaustavlja reč u grlu, pomera pamet, prkosi današnjoj surovosti. To je lepota poroka i

meditativna stvarnost. *Svako traga za trenucima sreće, čak i onaj ko namerava da se obesi, govorio je Paskal.*

U meraku se neguje i održava život. On ne zahteva ništa izvan sebe samog, ali nam poručuje: nema improvizacije, budi svoj, sledi svoje instinkte. Takođe, merak nikoga ne obavezuje, ali nas na lagodan način suočava sa najintimnijim željama. Zato je i harizmatičan jer u njemu jedino potpuno uživamo. To je duboka, intenzivna radost, najpozitivnije uzbuđenje, najsuptilnija emocija; ukras života i kulture. Merak je povlastica i poslastica neke nesvesne i odsutne stvarnosti čiji smisao ne dosežemo, osim onih koji u njemu uživaju. Upravo zato, svaki pokušaj smislenog definisanja meraka, kao etnološkog, antropološkog, sociološkog pa i psihološkog pojma, nemoguć je, taman toliko koliko je teško pronaći njegovu logičnu vezu sa prostorom i ambijentom na kome egzistira. Gde naći logičnost kada merak overava dušu iz koje se čuje glas radosti? Što bi se reklo: *Merak je merak, i šta tu više ima da se objašnjava i priča!*

Merak nije ništa drugo do sam život, a to što nam izgleda tako ili nam se čini da je nešto posebno i da treba tragati za njim, to je osobina naše prirode. Merak je sklonost životu bez obaveza, a opet ispunjen maštom. On nije odloženo uživanje, već trenutna radost koja nam svakodnevno poručuje: ne živi u prošlosti, ne sanjaj o budućnosti, budi tu i sad. Uči nas kako treba živeti, odnosno, kako treba poštovati sebe pa onda i druge i sve što nas okružuje. On je mera našeg ukusa i izbora – *hoće mi se, drago mi je*; stil i način života, stanje duha, afirmacija života. Merak ima vanvremenski smisao i značaj, a ponekad je najbliži dramskim emocijama. Počesto je izvan svih tradicija, običaja, protokola, principa, verovanja. On se ne može ustupiti ni prepustiti drugome. Treba ga uvek i iznova otkrivati, negovati i čuvati; ne upada u živote kad hoće i kako hoće, već samo uz saglasnost naše volje, želje i inspiracije: *Šta je život: par koraka, / malo tuge i meraka, ej [...] Ja ne mogu bez jarana, / vina, žena i kafana, hej...*

Savremeni čovek živi u komplikovanim, dramatičnim, romantičnim i komičnim uslovima, u vremenu brzih promena, stresnih situacija, brojnih izazova i beskrajnih mogućnosti, zatvoren u sebe, nesiguran, nezadovoljan, nespoкоjan, kada je nepoželjno i nepristojno pokazivati emocije. Pokoreni vremenom, koje nam ubrzava život i remeti ritam svakodnevice, ne razmišljamo o tome da čovek može imati sve sem vremena za sebe. Kao da je ozbiljnost postala vrhunski kriterijum življenja i komunikacije među ljudima. „U trci sa vremenom čovek nema mogućnosti da se prepusti dubljim osećanjima, a pogotovu da ih ispoljava.“ Mnogi žive u prošlom, mlađi u budućem, a manji broj u sadašnjem vremenu. I u takvim uslovima, merak može priuštiti čoveku začuđujući ukus u sasvim jednostavnim ritualima, recimo, dok konzumira kolače, pije kafu, puši cigaretu... Zato svako uzvišeno osećanje radosti, koje

nije uobičajeno i svakodnevno, zasluđuje da mu se posveti pažnja i ukaže na značaj. Uostalom, i Andrić kaže: *Čudno je to kako je malo potrebno da budemo srećni, i još je čudnije kako nam baš to malo nedostaje.*

Svaki trenutak i svaka odluka čine naš život. Od toga šta ćemo jesti, piti, kako se organizovati, s kim ćemo se družiti, šta ćemo čitati ili gledati na televiziji. Sve to čini život i ono što smo mi, jednako kao što biramo sve ono što u nama izaziva radost i uzbuđenje. *Pita Fata Halil mehandžiju: / 'Je l' moj Meho noćas ovde bio?' / Jeste, bogme, Mehagince mlada, / od akšama do bijela dana. / Do ponoći što je rahat bio, / pred sabah je sahat polomio. / Polomi mi čaše i sahane, / a pred zoru ode niz mahale. / Još je rekô, ko za njega pita, / nek uzalud za njime ne skita. / On će doći kad ga merak prođe.*

Život, sveden na tren između obaveza i potreba, čini da trenutak postane naša sudbina. Razlika između meraka i nekog drugog zadovoljstva očigledna je i zato je svako poređenje neumesno i neprilično izražavanje nepoštovanja prema meraku. Svakom meraku, koji je racionalan i pragmatičan kontakt sa realnošću i sa samim sobom, prethodi doza uzbuđenja. Merak je naš izbor, dok zadovoljstvo može biti potaknuto od drugih. On ima boju, miris, ukus, dodir, sliku, smisao... Merak traje duže, dok je zadovoljstvo vremenski ograničeno. U svakom pogledu, suvereno dominira u odnosu na puko zadovoljstvo jer za merak treba imati pozitivnu energiju i emocije. Takođe, postoji i mišljenje po kojem je merak metafora sreće. Treba znati da sreća, kao najveća tema filozofije, takođe, traje kratko. Ona je okolnost ili, što bi se reklo, sudbina. I, još nešto: ponekad sreća nije dobra za zdravlje, dok merak uvek leči sve bolesti. Njime izbegavamo zamku usamljenosti.²

Dok su u meraku, ljudi su u sadašnjosti, bez senke prošlog i budućeg vremena, njihov mozak je fokusiran na prijatne senzacije, sva čula su im u harmoniji, pružajući zadovoljstvo, mir, opuštanje. Merak nas čini emotivno i duhovno plemenitijim; to je antistres terapija i lek za dušu. Da bi neko znao njegovu suštinu i smisao, mora dosta toga da prođe u životu. Što bi se reklo: *Ko je probao i doživeo, zna, ili: merak je merak i nema drugog objašnjenja i značenja sem toga.* Ponekad, merak može biti najintimnija molitva, kojoj prinosimo svoje snove i pritajene želje, ili zahvalnost i blagrodni osmeh životu, vršidbi, beričetnoj godini, bogatoj božičnoj ili bajramskoj sofri.

Kao što roštilj, voće i povrće, izleti i kafana ne mirišu više kao nekad, tako ni merak više nije ono što je bio. Novi uslovi, novi sadržaji i tempo diktiraju nove želje i zadovoljstva. Redefinisana priroda meraka pokazuje njegovu kulturnu izdržljivost i čudnovatu mimikriju. Dok ih svakog trena merak

2 Američki istraživači, sa raznih univerziteta, smatraju da je sreća svedena na lični osećaj i raspoloženje, bez upliva viših sila i ciljeva, bez veze sa Bogom ili vanzemaljcima.

mami i priziva, samoživi i razmaženi ljudi slabo primećuju ono što im je zaista važno, što ih relaksira i raduje, a pitanja mnogo: *ko sam, gde sam, šta ja to radim i dokle tako?* Živeći u svojim zabludama, ljudi misle da su im mogućnosti mnogo manje od želja i da ništa ne mogu izmeniti. Susreću se sa hiljadama različitih situacija, informacija i socijalnih interakcija: semafori, reklame, taksisti, prodavci kokica, prosjaci, šetači pasa, ambulanta i policijska kola, ulični svirači, rasprodaje... Sve je na tacni; grad je pun svega, a čovek – prazan. Očigledno da sreća i tehnologija, bez koje se, nažalost, ne može, nisu komplementarni. Živi se burno, nesigurno, uzvišeno, komično, veselo, napeto, sve između želja i mogućnosti, talenta i šanse. U takvim uslovima, ljudi malo vremena provode radeći ono u čemu uživaju jer evolucija je spora rabota, a našem mozgu treba dosta vremena da se svemu tome prilagodi, dok je život stalno tu, sa nama. Čeka da ga živimo, čeka da mu odgovorimo šta želimo. Ako čovek ne uživa u svakom trenutku, kakav on to život živi? Ako nije srećan u onome što radi, kakav je to posao koji obavlja? Pa ipak, paradoksalna je činjenica da ovaj naš, balkanski, inatni, i svaki pojedinačni merak, ulepšava život a razara ovakvu stvarnost!

Merak izlazi iz nas samih, pa zato nije iznenadna radost, ni prvo uživanje u nečemu. To je memorisano i ponovljeno zadovoljstvo, između stvarnog i mogućeg, u kojem se emotivno vezujemo za određeni ritual, običaj, postupak. I, kao što sam napomenuo, i sam ritual može biti nekome merak. U svom romanu *Besudna zemlja*, Milovan Đilas brilijantno opisuje ritual meraka jedne svoje zemljakinje iz Berana: *Baba Marta je imala dve strasti: duvan i kafa. Kao da nije ni živjela do od toga i od malo zeleni. S neobičnom vještinom i lakoćom, u mraku kao i na svetlosti, savijala je cigaretu na koljenu. Kafu je uvijek pila gorku, držeći pola lokumčića šećera na jeziku. Duvan je uvijek pušila dobar, po mogućnosti skadarski – žut i veoma tanko rezan. Oboje je ona uživala na spor, sladokusački način. Ona se u to slađenje unosila duševno, s dubokim umutrašnjim mirom i tihom srećom.*

Za merak nije potrebno društvo (postoji izreka: *sebi za merak*), muzika, piće, veselje, već samo malo autentične radosti u kojoj će duša uživati. *Mnogi ljudi gube male radosti, nadajući se velikoj sreći*, rekla bi Perl Bak. Često se kaže: *Ko nije rođen za merak, odnosno ko nema dušu za njega, teško će se naučiti, navići na takav vid uživanja: nema meraka dok se svoja pesma ne doživi, otpije ili odboluje; merak je kad duša uživa za tri života; merak je zadovoljstvo veće od života; kad se oseti miris duše, to je merak; merakom se hrane snovi; merak je nešto posebno u životu, što ti je milije da uradiš nego da se leba najedeš; ovaj čovek je merak svezo, nit govori nit romori; sve je dobro dok ti pamet merak vodi; da nije meraka, život bi bio kao jelo bez začina; ako nemaš merak na jedenje, ne se pipaj oko čevapi; ko ne zna šta znači kad duša boluje i odboluje, ne može se radovati*

meraku; jedino u meraku sklapam mir sa sobom i sa svojim životom; gde je merak, tu ne stanuje zlo i mržnja; ah, merak, teška muko; merak ima veliku sreću što je merak... Meraku se ne prigovara, još manje zamera.

Izučavajući ovaj fenomen, došao sam do zaključka da su kod nas najpoznatiji: senzualni, hedonistički, kafanski, intelektualni, duhovni, boemski, poetski, filozofski, muzički, umetnički, nacionalni, romski, ali i uobraženi merak. Neretko, merak može biti fikcija ili iluzija. Ne postoje dva identična meraka jer je svaka individualna percepcija posebna i različita. Svako od nas ima svoj intimno iskren merak, svoj trenutak radosti, svoje uživanje (kod nas i mahale i avlije imaju svoj mentalitet, svoj karakter i svoje merake). Iznenađujuće je do koje mere dve osobe mogu da se razlikuju u doživljaju jedne te iste situacije i okolnosti: što je za jedne merak, drugima je potpuno strano, ili čak odbojno.³ Dakle, merak je subjektivno osećanje i radost za sebe. Svako pravi merak po meri ličnog ukusa i shvatanja i prema moći svoje imaginacije. Za retke pojedince može se reći da je njihov merak jednak njihovom životu u celosti: *Moja draga, moja mila, na vratima bila! / Od meraka i sevdaha, dućan otvorila. / Po dućanu, po dućanu, biser rasturila. / Da ga kupe, da ga kupe, sandžački bećari.*

Da bi neko meračio, treba da zna kako se igra i da bude slobodan. Onaj ko ne ume da se igra, ko je na igru zaboravio ili to nikada nije činio, u nesporazumu je sa samim sobom i sa svetom. Ako kroz igru sami sebi ne stvorimo smisao, ko će nam ga stvoriti? Uostalom, svako ko se igra nalazi neki smisao u tome i u igri uživa. Zato je merak igra u kojoj se srce potpuno otvara, a duša uživa; to je stanje kad oči ovlaže, kad se ruke podignu, kad se u zadimljenoj kafani čaše razbiju, nekako same od sebe, a pevač ili svirač, „bem li mu ćemane“, dobro se opari; kad se kosa podigne na glavi. Takvi su srećni jer znaju da ne treba gubiti nijedan trenutak svoga života, u ma kakvim uslovima i mogućnostima živeli. Antun Hangi u svom delu *Život i običaji muslimana u BiH*, (Sarajevo, 1906) kaže: *Merak je nešto posebno, što osim naših muslimana, valjda ni jedan narod na svijetu ne poznaje. Merak je kad se uzneseš u neko bezbrižno carstvo, ne znajući za čas ni da dišeš, ni da kahvu popiješ, ili grizeš cigar duvana.*

Evropljani, „stisnuti u svom svetu“, kad dođu sa predrasudama o nama i upoznaju duh našeg prostora, način i slast života, iznenađeni, nađu se u čudu i onda uglas kažu: „Nigde nema takve zabave i luđeg provoda.“ „Otuđeni“ stranac, u ambijentu našeg derneka, shvata šta je autentičnost, strast i afirmacija emocije, izgubljeni smisao života, duhovna sloboda, toliko potrebna a nedostupna u njihovoj do savršenstva uređenoj ali sterilnoj domovini. Autentičnost „divljeg“ Balkana, u kome se red i poredak lako ruše, ukoliko uopšte i postoje,

3 Grčki filozof Diogen, koji je zastupao ideju prirodnosti, samodovoljnosti i vežbanja, živio je u buretu i prezirao društvene konvencije i bogatstvo. Kad ga je Aleksandar Veliki upitao šta želi, on je odgovorio: *Skloni mi se sa sunca.*

gde sloboda nije sputana mnogobrojnim pravilima koje zapad tako surovo nameće, predstavlja neodoljiv zov otuđenim stanovnicima Evrope. Posebno ih iznenadi činjenica što su narodi na Balkanu, uprkos poznatim sukobima, manje-više, naklonjeni jedni drugima.

Od davnina, najumniji ljudi na planeti pokušavaju da definišu smisao života. Dostići ga nije ni lako ni jednostavno. Mnogi su se davno izgubili u potrazi za smislom života, drugi ga i danas traže, a merak im se sam nudi. Uprkos svim našim vekovnim nevoljama, potraga za smislom u životu na Balkanu je prestala onog momenta kada su ljudi shvatili suštinu meraka, zbog čega su traganje za smislom u životu zamenili traganjem za smislom meraka. Ovu sraslost sa duhovnim kodom Balkana najbolje objašnjavaju naši ljudi kad kažu da je merak ono što traže, što vole i žele, što ih čini ispunjenim. Ne kaže badava Jovan Dučić: *Život ima onaj smisao koji mu mi damo*. Meša Selimović piše: *Svaki je čovek na gubitku ako u životu ne nađe ljubav*. Ja bih malo ovu Mešinu misao prilagodio temi tako što bih rekao da je svako na gubitku ako u životu ne pronađe za sebe merak. Jer, ljubav dođe i prođe, u njoj se dešavaju lomovi, razočaranja, dočim je u meraku sve merak. Dostojevski je govorio da će „lepota spasti svet“, a ja bih dodao kako će merak spasti čoveka od pomahnitale brzine življenja. Nije slučajno Balkan meka meraka: na zapadu vam ne dozvoljavaju ni da se čestito naspavate i kako u takvim uslovima razmišljati o nekakvom, tamo, meraku? Zato je kod nas prijemčiva izreka: *Mogu raditi svuda, ali živeti samo na Balkanu!*

Svako, u nekom trenutku, doživi merak. Samo, razlika je u tome što neki znaju da uživaju u sitnim zadovoljstvima, dok drugi na to gledaju bez emocija. Merak se može smenjivati tokom dana, godinama, celog života, ustupajući mesto jedan drugom, ali svaki ostaje poseban i originalan. Njegov smisao ne treba otkrivati, već ga čuvati, negovati, afirmisati i u njemu uživati. Istina je da su neki rituali zajednička strast većine, kao što svako od nas ima ritualne navike koje su posebne i specifične: prva jutarnja kafa i cigareta ili, što bi rekli: *fildžan, džezva i neki agdali kolač*; šolja čaja u dobrom društvu, slatkiši, putovanja, muzika – mnogima merak, drugima navika, trećima samo potreba. Za pojedinca je važniji miris čevapa nego skupocen poklon, kao što je za Mikelandela radost u melanholiji. Neko merači sedeći na suncu, srećan što ono pripada baš njemu. Balkanska kafana uvek je bila neka vrsta meraka ili hrama, ponekad zamena za njega. Teško je zamisliti naše veselje bez starih, izvornih narodnih pesama; žurke, rođendani i raznorazne fešte ne mogu se završiti bez pesama Tome Zdravkovića, Harisa Džinovića, Ksenije Radojčić, Safeta Isovića... Vredne, tradicionalne pesme od zaborava čuvaju pevači i kafane, ali i pravi ljubitelji dernek-meraka, sevdaha, potisnutog derta i kara-sevdaha. Zbog toga je merak orijentalna nirvana na balkanski način – čudno

stanje naše tihe euforije, pomešano sa stanjem zen mirnoće, melanholije i prikrivene euforije: *Ko da igra? Ko da peva? Ko da žedni? / Ko da pije? Ko li brigu da razbije? / Umreja batko Đorđija, / Za edna časka rakija, / Nije umreja od bolesti ludo, / Tuk je umreja od ludosti. / On je videja ubavi momi, / On saka da su negovi... / Sve što videja, batko Đorđija, / Se saka da e negovo.*

Meraklije imaju pozitivan stav prema sebi, drugima i životu uopšte. Oni na pravi način nose život, svakodnevne probleme i teškoće. Intimno, znaju, čuvaju i poštuju svoj merak. Kod pića, jela i još mnogo čega drugog, merakliju je lako uočiti: on jede lagano, uživa, merači. Dakle, oni imaju pozu, stil, dostojanstvo u svemu što rade. Neko je nekada rekao: Kada bismo plakali za svim onim što se oko nas dešava, ceo život bi nam prošao u plaču. Zato iz mnoštva treba birati ono najbolje i uživati u tom izboru; od svakog dana napraviti praznik, začiniti ga malom dozom luksuza, podeliti radost sa drugima, spojiti nezamislive stvari, praviti nemoguće kombinacije, biti kreativan i ispunjen... Treba poklanjati, davati, pružati, usrećiti, a ne samo uzimati i dobijati. Ne postoji loš trenutak za dobar merak, on nam je svakodnevno dostupan. Svesnost je najmoćniji deo svakog bića, ali i veza između telesnog, mentalnog i emotivnog stanja. Hipokrat kaže: *Velika je greška razdvajati telo od duše.* U tom kontekstu, merak je sjajna veza između percepcije i emocije.

Kao najsuptilnije osećanje, satkan od iskustva, blizak svrši života, merak ima samo jednu manu: najbolje „uspeva“ na Balkanu i tu ljudima pruža najsladje uživanje. I zbog toga, najgore što može da se desi jednom čoveku koji živi na ovim prostorima, jeste da ga osude na život bez meraka. Merak je ushit, neviđena radost, zanos, sposobnost percepcije, prepoznavanje lepote; povlašćeni trenutak sreće, naša mera i harmonija; uzvišeno stanje zadovoljstva i dobrote; afirmacija života. Svaki merak ima sopstveni život. Ne moramo nešto da posedujemo da bismo bili zadovoljni, dovoljno je da umemo da gledamo, vidimo i uživamo u tom estetskom izletu. Merak je lično savršeno iskustvo, koje se vremenom umnožava, raste, traje, preliva i pretvara u doživljeno. On je igra duha jer pripada izvanljudskom svetu, svetu koji čovek naslućuje i čije čari nikada neće potpuno osetiti. Merak je najdemokratskija pojava na svetu jer je svuda, i među najsiromašnijima, bogatima, u svim klasama i kastama. Treba prepoznati, prisvojiti i uneti merak u svoj život i, još bolje, u svoj dom. Merak je i porodični ritual ali i razgovor o ljubavi dvoje ljudi. Što je čovek stariji, više je sklon meraku i uživanju. Mladi su preokupirani igrom, sredovečni karijerom, a stariji hedonizmom. A strac Tadej na to kaže: *Kakve su ti misli, takav ti je život.*

Iz savremenog sveta izgšana je intima, romantika, privatnost, mašta, fantazija, igra, intuicija. Ego i um su zavladaali našim životima. Previše planiramo, sudimo, mislimo, kalkulišemo. Jedni teže budućnosti koja je zamagljena i

nepoznata, drugi misle o prošlosti koja je nejasna i neprozirna. Bilo bi katastrofa ako bi takvo stanje vladalo u prirodi. Da li se treba roditi više puta, šta treba naučiti i upamtiti, a šta zaboraviti da bi naš život imao smisao, lepotu, sadržaj? Živimo svoj jedini život koji imamo i zar nije logično da u njemu nalazimo razlog za sreću i uživanje, ma kako oni izgledali nevažni? Ko god da ste, čime god da se bavite, kakvi god da su vam životni ciljevi, najvažnije je da uvek nađete vremena za merak. Na to se svodi i jutarnja kafa i radno mesto i dnevni raspored aktivnosti, profesionalni i porodični život. Cilj života, kojem se merak ironično podsmeva i ruga, nije da se čovek ubije od posla, već da dopustimo sebi da komotno, otmeno i raskošno živimo. Ko otkrije dublje značenje meraka, potpuniće će voleti sebe i druge. Uveren da nam ništa više ne prija od meraka, jedna lična sugestija: želite li usrećiti sebe – prestanite da tražite sreću. Umesto nje, birajte merak.

Danas je nivo zadovoljstva vlastitim životom mnogo manje povezan sa srećnim događajima koji ga čine. Umesto što čekamo da nam neki značajno radostan događaj pozitivno promeni život, potražimo lepotu dobre stvari u onome što već imamo tako što ćemo svakodnevno raditi na nečemu što će nas ispunjavati i relaksirati. Kao što sam napomenuo, ključ za merak poseduju svi ljudi. Oni ne moraju biti mađioničari da bi otvorili vrata vlastitog zadovoljstva. Dovoljno je samo da merak primetimo u običnim sitnicama. Dakle, naši životi mogu da izgledaju drugačije ako postoji iskreno predavanje delovanju meraka.

Znajući da *jedino izmišljen svet poseduje neki smisao*, merak, kao suština ljudskog postojanja, ne može promeniti svet, niti je to njegov zadatak, ali ga može oplemeniti osmišljavajući čovekovo postojanje u kome je ljubav, kako prema sebi tako i prema drugima, najveća vrednost. Život je tren i treba ga u svakom momentu ispuniti merakom jer on pomera granice uživanja, uspostavlja nova pravila igre, provocira srce i dušu. Ko ne nađe lepotu života u sreći meraka, taj brzo ostari, dočim, oni koji u svojoj svakodnevici nađu najkraći put do njega, mogu se smatrati ostvarenim i srećnim, a svoj život smislenijim i ispunjenim, živeći ga dva puta.⁴

Merak, koji bih nazvao nad-ja, omogućava čoveku da veruje u svoju budućnost, što je oblik večne mladosti, ali ga, takođe, poziva da svakodnevno radi na suštini i smislu svog zadovoljstva. Naučite da uživajte. To je najlakši, najkraći i najbrži način da se pobegne od svakog besmisla.

Svako od nas traga za tajnom života, a tajna života je u meraku.

⁴ Predlažem balkanskim zemljama i njihovim institucijama kulture da ustanove *Dan meraka*. Bila bi to prilika da kroz merak reafirmišemo smisao života, njegovu suštinu, važnost, vitalnost i istinsko uživanje.

MUŠTULUK

PRAZNIK RADOSTI

Jedno je sigurno: u potpuno drugačijem ambijentu, nezamislivom današnjim generacijama, naši preci su živeli srećnije nego mi danas. Zadovoljavali su se malim stvarima, uz dobro zdravlje, veselu i složnu porodicu, čestitu decu i skromnu trpezu. Bez puteva, automobila, telefona, radija i televizije, interneta.. Bosonogi, ili oni malo bogatiji u opancima, kasnije u cipelama, živeli su čvrsto na svojoj zemlji i od zemlje. Radovali se dobrom rodu kukuruza, ječma, pšenice, kupanju u reci ili potoku, prvim trešnjama, a ponajviše *muštuluku*. Pa ipak, i tada su veze funkcionisale, ljudi međusobno komunicirali, saradivali, kupovali i prodavali. Svaka generacija živela je u progresu.

U aktuelnom vremenu, koje nam nudi mnoge pogodnosti za retke trenutke neočekivane sreće i traganja za novim konceptom saopštavanja najradosnijih vesti, lagano i nečujno izmiče muštuluk, jedan od običajnih rukopisa i potpisa mnogih generacija. Svakoј zabavi, pa i muštiluku, dođe kraj, pod uslovom da ovaj fenomen u vremenu u kojem živimo shvatimo kao zabavu i igru, a ne kao nužnost, potrebu i običaj. Raskošno semantičko zdanje, građeno i dograđivano od pamtiveka, urušava se pod naletom novih tehnologija a možda i pod težinom sopstvenog značenja i dugog trajanja.

Radost je univerzalni fenomen. Njena fascinacija, posebno iznenadna i neočekivana, stara je koliko i ljudi. Njome su se bavili filozofi, sociolozi, pesnici, ali i običan čovek. Kulturi življenja imanentna je i kultura radovanja. Svi bi da

se raduju. Svakako, treba praviti razliku između banalne radosti i one koja nam se dešava nekoliko puta u životu. Upravo u takvim radostima, koje su neočekivane, snažne, jake, intenzivne, muštuluk je našao svoju funkciju, svoj smisao i ulogu, svoju draž i lepotu.

Muštuluk je turska reč, stvorena od persijskog izraza *mužde*, radosna vest i turskog sufiksa *lek*. Bratoljub Klaić, navodi da je muštuluk „nagrada donosiocu dobre vijesti”, a muštulugdžija „prvi glasnik radosne vijesti, kome se daje muštuluk“ (*Veliki rječnik stranih riječi izraza i kratica*, 1966). Ivan Klajn i Milan Šipka, u *Velikom rečniku stranih reči i izraza* (2006), muštuluk prevode kao: „radosna vest, dobar glas; figurativno, nagrada onome ko je doneo lepu, radosnu vest”. Milan Vujaklija, u svom *Leksikonu stranih reči i izraza* (1975), nije obradio ovaj pojam. U mnogim stručnim publikacijama, rečnicima i forumima, muštuluk se definiše kao dobar, radostan glas ili nagrada.

Iz onoga što je život afirmisao, a ovaj običaj nosio i potvrdio, muštuluk treba definisati isključivo kao *dar /poklon/ donosiocu radosne vesti, a ne kao dobar, veseo ili radostan glas!* Takođe, ne bih se složio sa Klaićem, Klajnom i Šiškom, ali i mnogim drugim lingvistima, koji smatraju da je muštuluk *nagrada* za radostan glas, jer ona, u preciznom tumačenju muštuluka, to ne može biti, već samo dar ili poklon. Uostalom, daruje se onoliko koliko se ima i može.

Ljudi su za muštuluk znali pre nego su mu dali ime. On se javlja u vremenu kada su informacije putovale danima, pa i mesecima, prenošene od usta do usta. U takvim uslovima svaka vest je bila dragocena, pogotovu ako su bile važne i radosne. Vremenom taj ritual postaje navika i menja se u skladu sa životnim okolnostima, a darivanje muštulugdžije prerasta u kulturni običaj.

Muštuluk je svojevrsna čarolija neočekivane radosti i ogromne količine emocija, koji nikada nije bio izvan života, vremena i prostora. Ponekad, neizrecivo je opisati emocije ljudi koji u tom činu sudeluju. Muštuluk svedoči o velikoj želji i pažnji da se drugi učine srećnim, zbog čega se i kaže: dar muštuluka je sam muštuluk. U njemu je kondenzovana ogromna količina katarzične emocije. Radost koju donosi muštuluk, svojstvena je ljudskoj težnji za srećom i dostojanstvom. U trenutku kada predaju poruke, muštulugdžije su srećni ljudi, jer su svesni da su druge učinili srećnima.

Muštuluk ima svojstvo hipersenzibilne, intimne i porodične magije. U njemu su sadržani uzbuđenje i potres duše. Simbolizuje ljudsko ostvarenje, dokazuje postojanje, dostiže smisao skladnosti i savršenstva, ukazuje na luksuz života koji se živi uprkos latentnoj nemaštini i oskudici. Svaki muštuluk je čuvar pamćenja. On jedino priznaje sebe za autentičnog tumača beskrajne radosti i vesnika slave, praznika i veselja.

Živimo u multikonfesionalnim, višenacionalnim i multikulturalnim sredinama, gde za svaku radnju i događaj, za svaki praznik i slavu, priliku i nepriliku, imamo svoje običaje, ali nažalost, od mnogih nedovoljno prihvaćene kao zajedničko bogatstvo i raskoš. U takvom poretku stvari, muštuluk se posebno izdvaja, ističe i ponosi, kao običaj koji nije podlegao uticajima nacionalnih i verskih obeležja, već se od svog početka do danas, sa vrlo neznatnim razlikama, koje su više rezultat lokalnog shvatanja, poštuje kao zajednička vrednost i dragocenost.

Koji su to izrazito radosni događaji uticali da muštuluk izraste u našu značajnu kulturnu instituciju, sa karakteristikama univerzalnog fenomena, koja se uz običajne, kulturološke i druge razlike, primenjuje kod mnogih naroda na planeti? To su, pre svega: rođenje deteta, povratak bliske osobe iz rata ili okončanje vojne obaveze, veridba, venčanje, upis i diplomiranje na fakultetu, vojni uspeh, prestanak rata, razni državni i nacionalni uspesi (literarni, kulturni, filmski, sportski i sl). Dakle, muštuluk može biti personalna, familijarna, timska, lokalna ali i nacionalna i državna radost. Postoje očekivani muštuluci, koji izvesno donose rezultat i oni koji su potpuno iznenađenje. U ovakvoj skali posebnih i retko veličanstvenih trenutaka svakog pojedinca, skoro da nema osobe koja nije za svog života, počev od običnog čoveka pa do krunisanih glava, darivala za neku radosnu vest. Poznato je da se "i od sultana uzimao muštuluk", a *Njegoš je za muštuluk o pogibiji Smail-age Čengića, poklonio jednom kaluđeru iz nikšićke župe, svoj zlatni krst sa grudi* (B. Pavićević).

Muštuluk se daje prvoj ruci, odnosno prvom glasu, najčešće u usmenom kontaktu, a poznati su i muštuluci zatraženi putem pisma, depeše. Postoji i tajno darivanje, za dragocenu vest koja je samo devojci upućena.

Iako spontan, svaki muštuluk je autentičan i poseban, taman onoliko koliko su i ljudski karakteri različiti. U svakoj sredini, posebno u selima udaljenim od saobraćanih i drugih komunikacija, muštuluk je imao svoja lokalna pravila i posebnosti, počev od saopštavanja poruka, do izbora dara i načina darivanja. Kod uobičajenih radosti za koje je izvesno da će se dogoditi- rođenje deteta, veridba, venčanja, kumstva, i sl., u selima i porodicama unapred se dogovaralo ko ide po muštuluk i kako se traži. Navešćemo nekoliko karakterističnih fraza kojima su se muštulugdžije obraćale onima kojima saopštavaju vest: *Imal muštuluk; Radostan ti aber donosim; Neka telali udare u talambase, za radosnu vest dolazim po muštuluk; Radosnoj i od danas srećnoj majci, za muštuluk dolazim; Stiže haber za muštuluk; Prvi sam mušterija za muštuluk...* U narodu se i danas pamte i pominju rečenice: „Da uhvatim muštuluk“; „Idem pokupiti, muštuluk“; „Idem majci na muštuluk“; „Trče deca ugrabiti muštuluk“; „Na muštuluk pošao“. U narodnoj epskoj pesmi *Ženidba Milića Barjak*

tara, u kojoj je opevana devojaka lepota, jedan stih kaže: Hajte, braćo, da mi putujemo. / Hajde, svaki, kako koji može. / A ja idem, kako konjic može. / Mojoj staroj na muštuluk majci.

Sam čin saopštavanja vesti najčešće se dešavao na vratima kuće, ređe u samoj kući. Muštulugdžija na vratima traži domaćina. U slučaju da on u tom trenutku nije u svom domu, informacija je uručivana nekom drugom članu porodice, ili se čekalo na domaćina. Ono čime se muštulugdžija u takvim slučajevima rukovodio, jeste procena kome je poruka upućena: domaćinu, njegovoj ženi, ili nekom drugom članu domaćinstva. Kod svadbenih veselja, muštuluk se uglavnom uzimao od roditelja mladenaca, a kod je reč o rođenju deteta otac je taj koji daruje.

Ako je muštuluk spomenik veselju, radosti zbog novog života, novog početka, kako sve to može funkcionisati bez učešća dece? Ima li veće radosti za svakog roditelja od saznanja da mu je dete radosno? Zato, ne treba da čudi što su deca bila najčešći vesnici radosnih poruka i vlasnici raznoraznih vrednih poklona. Dečji muštuluk doprinosi atmosferi veselja i utiče na emocije koje pospešuju nivo radosti i lepotu trenutka. U svojim najlepšim izdanjima, obučeni u odeći, koja se čuvala za retke prilike veselja, nesvesno omamljeni, uzbuđeni, prepuni očekivanja, radoznali i kako samo oni mogu biti u takvim prilikama, izgovaraju rečenicu: „Malopre dolete jedna ptica i reče nam za radosnu vest“, ili, „Čusmo zvono odnekle iz sveta da je taj i taj...“ U nekim selima meštani organizuju takmičenje za decu, tako što ih okupe, saopšte im vest, a dete koje prvo stigne da zatraži muštuluk dobija dar. U takvim slučajevima oni najčešće među sobom podele dobijeni poklon. *Ja kad biše polju pod Žabljaka / đeno su se braća sastanula / đeno će se jadom rastanuti, / no da vidiš jadu za početka: / pohitao dijete Maksime / na njegovu bez biljege vranicu, / skupio desetine druga, / hoće svojoj na muštuluk majci. (Ženidba Maksima Crnojevića)*

U vreme kada je poštar obilazio sela, deca su znala gde ga treba sačekati, da mu „preotmu“ poneku radosnu vest, i da od svojih najbližih uzmu peškeš. Dešavalo se da članovi najuže porodice izaberu dete, ili ovlaste nekoga od rodbine da uzme muštuluk od njihove majke, oca, supruge..Interesantan je zapis jednog deteta o muštuluku: *Celo popodne, odkako je sestrice zakmečala sedeo sam u velikoj travi kod tarabe, kako me neko ne bi primetio i čekao strica. Čim sam čuo njegov uobičajeni zvižduk, kojim se oglašavao sa ćuprije, pojurio sam vičući: muštuluk, muštuluk! Kad je čuo radosnu vest, stric se obradovao i pružio mi novčanicu od pet hiljada. Tada je to bila velika para. Najveća koju sam ikada video. Odmah sam požurio nazad u kuću. Mahao sam novčanicom tati, baki, majci, ponosan na tako veliki dar. Ali, umesto da me pohvale, izbila je cela frka i grdnja na strica: 'Ti toliko zarađuješ a možeš ovako da se razbacuješ'. Tražili su da odmah*

vratim pare. Ja pare nisam dao, već ih strpao u džep i kroz njihove noge pobegao napolje. Otac je pojurio za mnom, uhvatio me za košulju, koju je pocepao, prebio me ko mačku, oteo pare i naterao strica da uzme moj muštuluk. Tako su radosnu vest pretvorili u moju žalost i čamotinju.

Običaji koji prate muštuluk najviše se razlikuju kod svadbenih veselja. Uostalom, ne postoje dve identične svadbe, pa samim tim ni muštuluci ne mogu biti isti. Muštulugdžije su, pešice, jašuci na konjima ili automobilima, donosili radosne vesti: za veridbe, venčanja u crkvi ili opštini, za dolazak svatova u kuću mlade, za povratak i dolazak neveste, i uzimali vredne poklone. U nekim tamnavskim selima i danas se organizuju trke muštulukdžija na konjima. Najbrži, za poruku o venčanju u crkvi, dobija od mladoženjine majke vrlo vredan dar, ali i stiće ugled tom pobedom. *U užičkom kraju, poseban vesnik ide drugim kraćim putem, kako bi javio majci mladoženje da su svatovi, sa mladoženjom krenuli, i tako zaradio vredan muštuluk.* Vuk Karadžić je zabeležio: *Prije svatova dođu muštulugdžije na muštuluk, i izbace po nekolike puške i kažu da idu svatovi i vode đevojku. Muštulugdžijama treba dati muštuluk: po lijepu maramu, ili po košulju.* U monografiji *Svadbeni običaji na Kordunu*, Stanko Opačić piše: *Nadomak mladine kuće, svatovi najavljuju dolazak s nekoliko pucnjeva. Konji usporavaju kas, barjaktari iskaču iz kola i kad stignu na ulaz vrata, ukrste barjake i traže muštuluk, javljajući da dolaze dragi gosti.* U Hrvatskoj je bio običaj da se, blizu mladoženjine kuće, pred svatove pojavi domaćin sa detetom u naručju i muštulukom.

U ređim slučajevima muštuluk može imati snažanu dramaturšku dimenziju, jer indikuju jaka uzbuđenja i potres duše. U suočavanju sa emocijom koju jedino poznaje majčinsko srce, dešavale su se tragične posledice: bez kapaciteta da prihvati svu količinu ekstremne emocije, naglu promenu i napor, srce je znalo otkazati. To je zabeleženo u epskoj narodnoj pesmi *Ropstvo Janković Stojana* i u raznim proznim delima. U svakom selu, sa identičnim karakterom i mentalitetom, gde se svi dobro znaju, o tome se vodilo računa, pa se izbegavalo uzimanje muštuluka od roditelja koji su podložni stresnim emocijama. Dakle, muštuluk je imao i skrivenu tragiku, kontrast emocija, od radosti do prevelike tuge.

Ako izuzmemo banalne muštuluke, vrednost dara bila je mera radosti. Kod muštuluka nema pogodbe ni sa jedne strane, nema razgovora i dogovora o darivanju. Tu se ne pravi kompromis. Ignorisanje muštuluka velika je sramota i poniženje, a to naš narod nikada sebi ne bi dozvolio, ali ni oprostio.

Muštuluk je imao svoj bonton i nepisana pravila: po mogućnosti, za muštuluk se išlo u prikladnoj odeći, bez remećenja porodičnih navika, posebno noću; bez euforije ako je porodica u žalosti; bez odlaska na njivi gde se završavao neki neodložan i važan posao.

Naše majke su se porađale kod kuće ili na mestima gde bi se zatekle: za ovacama, na njivi, na putu, u branju voća, vršidbi.⁵ U takvim slučajevima, svedok radosnog događaja, odmah bi požurio da javi radosnu vest i uzme muštuluk, ostavljajući posao koji je radio.

Oni koji su darivali, imali su problem prilikom izbora poklona, a počesto i dilemu: da li poklon uručiti odmah ili kasnije muštulugdžiju darivati vrednijim poklonom. Stara mudrost kaže da darivanje više koristi onome što daje nego onome koji prima. Kod našeg naroda, svaki muštuluk je bio velik onoliko koliko je veliko srce i dubok džep, ali u oskudici i nemaštini, teško je naći pravu meru i ostati dostojanstven i ponosan na sebe. Što Majka Tereza kaže: *Nije stvar u tome koliko darujemo, već koliko ljubavi posvećujemo darivanju*. „Izgubiti obraz” kod darivanja, u sredini koja tome pridaje važnost, najgore je nešto što može da se desi, i što se uz podsmeh dugo prepričava.

Po muštuluk su išli svi: deca, devojke, odrasli, ali i oni koji su najbrži, najveštiji, najsrećniji. Bilo bi previše navoditi šta se sve poklanjalo. Zavisno od imovinskog stanja, vrednost muštuluka je varirala od običnih vunjenih čarapa do niski dukata, parcela zemlje, šume i sl. Iako u oskudici, devojke su su uvek, za radosnu poruku od svog dragana, darivale više nego što su imale i mogle. Decu i omladinu najteže je bilo darivati. Pa ipak, za rođenje deteta, dobijali su vredne stvari, a najčešće dukate. Postoje primeri da su imućnije porodice darivale decu siromašnih porodica vrednim poklonima, i tako preko muštuluka pomagali svojim komšijama i rođacima. O tome koliko je naš narod cenio i poštovao muštuluk govori činjenica da se sve moglo zaboraviti, prećutati, ali obećani dar za muštuluk bila je svetinja koja se nije smela ignorisati.

U pojedinim krajevima, imućniji domaćini su znali organizovati veselje za svoje rođake i komšije kako bi svi zajedno proslavili useljenje radosti u njihov dom. Oni koji su išli na takva okupljanja, govorili bi kako idu na proslavu muštuluka.

Ne treba zaboraviti da su na seoskom području, u vremenima bez saobraćanih i drugih veza, pošтари, šumari i učitelji, kao distributeri informacija, bili redovne mušterije za muštuluk, jer su prvi dolazili do saznanja o radosnim događajima. Mnoge muštulugdžije su postali kumovi, pobratimi, veliki prijatelji.

Muštuluk je pravi primer nemoći sadašnjosti da sačuva nasleđene darove prošlosti. Tradicionalni model života je narušen, izmenjen i zamenjen drugim sadržajima. Ostao je samo emotivni naboj prema tom fenomenu. Standard života i tehnološka revolucija menjaju njegovu fizionomiju i pravila. I ono malo koliko je prisutan u svakodnevicu današnjih ljudi, pretvara se u svoju negaciju, sa banalnom konotacijom, dok se u nekim našim selima muštuluk

5 *Žena je crnac sveta* – Džon Lenon.

održava onoliko koliko se oseća potreba za njim. U modernoj varijanti, muštuluk se naselio na raznim društvenim mrežama; na lokalnim elektronskim medijima muštuluk se traži preko pozdrava i čestitiki; doktori koji porađaju žene uzimaju muštuluk od njihovih muževa; studentske službe, pa i sami profesori, informišu roditelje studenata o rezultatima na ispitima; očevima novorođene dece cepa se košulja; za muštuluk se brije glava, ostavljaju cigarete... Ovakva priroda muštuluka pokazaće njegovu kulturnu izdržljivost.

Koliko god to nekima izgledalo pretenciozno, muštuluk je sa etnološkog i antropološkog stanovišta i porodičnog života, identifikacioni marker našeg naroda, prepoznatljiv, dragocen i svakako autentičan, jer je bio duhovni zavičaj i obeležje životnog sklada, radosti, ljubavi i sećanja, pa čak i stil života. Taj simbol bliskosti, srodnosti i prisnosti, spona rađanja i novog života, nije ništa drugo do saga o radosti našeg čoveka.

Dok priča, čovek živi. Muštuluk će živeti sve dok se bude pominjao.

DELT

STRASNI VRISAK DUŠE

Na prostoru Balkana, kafana je oduvek bila prestižna institucija; nezamenljivo, nezaobilazno, neprocenjivo, neodoljivo i nikad prevaziđeno mesto za provod, slavlje i razbibrigu, za pevanje, plakanje, opijanje, za dert, za sastanke i ristanke, polemike i pridike. Kafanska istorija je duga, bogata, zanimljiva. Kafane su jedinstvene pozornice događaja i aktivnosti, ali i mesto zabave i neponovljivih uživanja. Čitav jedan život odvijao se u njima – pozorišni, muzički, filmski, politički, književni.⁶ *Ona je, pored doma i posla, treći čovekov dom*, rekao bi patetično pesnik Brana Petrović, a režiser Aleksandar Popović kaže: *Kafane su raskršća u kojima se ljudi susreću, mimoilaze, sudaraju; tu se odvija sve – i tragično i komično.*

Živimo na prostoru prepunom emocija, raskošnog nasleđa i kulturnog bogatstva, šarolikosti i univerzalnih vrednosti, gde je kafana bila utočište svih, a posebno slikara, boema, muzičara, pisaca, političara, skitnica... koji su u njoj

⁶ Prva filmska projekcija u Beogradu i na Balkanu održana je 6. juna 1896. godine u kafani *Kod zlatnog krsta* na Terazijama. Srpsko narodno pozorište u Novom Sadu izvelo je svoju prvu predstavu u kafani *Zeleni venac*, a potom u *Kraljici Jelisaveti*, gde su se odigravale i razne druge kulturne i zabavne priredbe.

nalazili utehu i inspiraciju, doživljavali radost, ostavljali retku paru. Njih je danas sve manje, a sve je više bistroa, kafića, picerija, kockarnica ili surogata boemskih svetišta, u kojima nove generacije imaju svoj ritual i navike, potpuno drugačije od načina života svojih roditelja. Njihova svakodnevnica se odvija u uzbudljivom tempu, sa brzim promenama, bez kvalitetnih životnih sadržaja, uz internet, društvene mreže i tuđu nesuvislu intimnost. Malo se druži, raduje, veseli, peva, ponestalo je ljubavi, motiva, smisla i inspiracije. U takvim okolnostima nema mesta za merak, još manje za dert, o kojem se malo govori, retko piše, skoro da je i zaboravljen, iako je to balkanski nemir u duši.

Aktuelni leksikoni, razni rečnici i enciklopedije, pokušavaju objasniti i definisati dert, koji je mnogo kompleksniji fenomen od lingvističkih poimanja i prevoda kakve nam nude. Uglavnom, dert se tumači kao žalost, bol, briga, čemer, tuga, nevolja, jad... U jednom engleskom prevodu, dert se karakteriše kao preliivanje boja. Kao tradicionalno nasleđe ovih prostora, dert je nepoznat kulturološkoj baštini zapada, zato se protivi njihovoj jezičkoj intuiciji. Nije lako odrediti njegovu prirodu i izvor: da li je to ivica patnje, oscilacija duše, varljiva čarolija, izivljavanje, tajanstvena osećajnost, blistava lepota, čulna mladost, ili je posredi neka druga muka. Tek, dert je visoko sofisticirana osećajnost, koja čoveka uvodi u predele za koje ni on sam nije znao da postoje, iz kojih izbijaju slojevite, teške i mutne emocije kao ljudska suština, neprenosne i neizrecive za jedan život.

Kažu da je dertu, na ovim prostorima, postojbina Bosna. Ne sporeći tezu, svedok sam mnogih uspomena na dert u beogradskim, crnogorskim i grčkim kafanama. Uostalom, u naraciji balkanskog derta oseća se uticaj orijenta, multikulturalnosti i ostalih zajedničkih vrednosti.

U najkraćem, dert je erupcija najlepših i najvrednijih emocija, osećanje minule savršene dovršenosti, a kako će ga ko zvati, prevoditi, tumačiti, najmanje je važno. Možda mu najbolje priliči naziv *pozitivna katarza*, ili, izlaženje iz samog sebe. To je logika duše i srca, a ne svesti i razuma. Dert je stanje kada snažno otvaramo dušu jer je u njoj sakrivena naša istinska lepota, naš žar, vatra i savršenstvo. Ima intrigantnu i neviđenu emotivnu dimenziju, ritualnu, demonsku, do iznemoglosti energiju paganske igre i ciganskog derta. *Lutaj, pjesmo, kaži dragoj / da sam bolan, u samoći / možda će te draga čuti / pa će meni bolnom doći. / Kaži, pjesmo, da su dani / mom životu izbrojani / kad ti srce ljubav prosi / i kad oko suzom rosi / uspomenu moju nosi.*

Dert je plemenita institucija koja prevazilazi etničke, religiozne, kulturne, socijalne, običajne, ali i vremenske razlike. Kao etnološki, sociološki, antropološki, filozofski i kulturološki fenomen, dert se pozicionira kao manifestacija ljubavi i lepote života. To je pokušaj da se duboko proživljena emocija zao-

dene ruhom vidljivog događaja i stanje u kome se čovek suočava sa samim sobom, sa haosom u sopstvenoj duši, kada postaje potpuno svestan samog sebe, svojih mogućnosti i ograničenja. Kao sentimentalno-filozofska uteha, dert je stanje u kome čovek želi da čuje božanski glas u sopstvenoj duši i srcu.

Postoji poetski, prozni, tihani, slikarski, divlji, zavičajni, filozofski, ciganski, kafanski, ženski, muški dert. Od svih navedenih, zavičajni dert je najsnažniji, pogotovo ako je rodno mesto daleko. Tihani ili čutljivi dert brižljivo je skrivanja osećanja pod velom racionalnosti, u kojem ljudi sa malim, tihim, prigušenim, diskretnim ludilom gube pamet. Dert se različito manifestuje: kad je lagan u ispoljavanju emocija, onda je veseo; kada je sve u burnom i provokativnom maniru, onda je težak, pretežak; a kada je duboko emotivan, onda je bolan i opasan, kao tutnjava groma. Intenzitet tog uzbuđenja zavisi od lične percepcije vrednovanja ljubavi i vremena u kome se ta emocija desila.

Ako se manifestuje u većem društvu, dert je poruka: prijateljima, rođacima, drugovima, kolegama, o tome koliko je važno čoveku što se tako oseća i ponaša. Kao duboko rafinirana i spontana euforija, dert je lirsko-poetsko otkriće jednog prisnog duševnog stanja izliva emocija u mozak, doživljena kao slatka smrt ili „odron života”. Taj beskrajni uzdah za ljubaviju i trajna žudnja, koja neretko prelazi u bol, graniči se sa mazohizmom i ekscesivnim stanjem u kojem nadilazi mnoštvo intenzivnih slika, mimo duše. Za mnoge je to buran i nevoljan oproštaj od mladosti. Ili, što bi pesnik rekao – dert je *svetlost u mraku sakrivena*.

Dert je privilegija zrelog doba, zato ga najbolje razumeju osobe sa tradicionalnim životnim vrednostima, hedonisti, poklonici lepote i ljubavi, ali i oni koji su više gubili a manje dobijali: *Zar meni starom, na dnu života, / ta zlatna voćka što sad tek zri? / Oh, slatka voćko, tantalskog roda, / što nisi meni sazrela pre?* U poznijim godinama, ljudi postaju upućeni na sebe, na svoju prošlost, na ono što su bili, na svoju emotivnu ostvarenost u mladosti, na brak bez ljubavi, zazidani u despotske zidove tradicije, porodice, bratstva. U tim godinama ljudi postaju rezignirani, svesni pustoši svojih duša, apsurdnosti života. I zato, kad se nađu među prijateljima, svesni velikog raskoraka između skrivene emotivne patnje i smisla života, oni kroz dert izražavaju svu svoju turobnost i želju da se vrate čednosti i mladosti, zapitani šta je radila njihova mladost. A mladost, najčešće, suviše zauzeta sobom, propušta da se pita šta će uneti u neizbežnu starost. Nažalost, čovek tek na kraju života shvati da nije živeo: *Dok sam razmišljao o prošlosti i sanjao o budućnosti, nisam ni primetio da je prelepa sadašnjost prošla pored mene*. U drugim kulturama nalazimo ljubav prema ljubavi, a kod nas susrećemo žal za životom.

Svako ima svoju prošlost, svoje uspomene, koje imaju onaj značaj kakav im pridajemo – *kad sam ja zaista bio ja*. Generalno, ljudi su nostalgični prema svojoj mladosti. Uvek im se čini da je prošlost lepša od sadašnjosti, a mladost od starosti. Kad izgube mladost, ili ona izgubi njih, kad neko u mladosti nije dobio ono što je mnogo želeo, ili je izgubio ljubav koju nije umeo da voli, onda je duša u problemu. *Jutros mi je ruža procvetala, / ružu gledam pa sam zaplakala, / ružo moja, mladost sam ti dala, / svojom sam te suzom zalivala*. Kad duša ima problem sa mladošću, čovek je sklon da svoju mladost baci pred noge bogovima. Što bi rekao Dizraeli: *Mladost je zabluda, zrelo doba borba, starost kajanje*.

U ambijetu kafane i poodmakle noći, uz blisko društvo, dobru muziku, zgodnu pevačicu, omiljeno piće, raspoloženje raste. Popuštaju stege i obziri, čašice se dižu, počinje tiho horsko pevanje. Razorna kasna istina narasta, širi se i rasplamsava, a sećanje na strast zamagljuje pogled. Violina na uvce pojačava bol – apsurd doživljava muzike. Patnja duboka kao san, kao nostalgična slika neostvarene ljubavi. Sve to dovodi do vatrenih psiholoških momenata, koji rađaju metafore i asocijacije koje prodiru u damare i čula sa ritmom snažnih osećanja. Sve postaje zapaljivo, valovito, uzburkano. Krvotok menja ritam. Emocije unose toplinu i uznesenost, zamagljujući neveselu suštinu neminovnosti kraja i svekolikog trajanja. Tada se potpuno otkrivaju slike sopstvene egzistencije. Na horizontu podsvesti, ispotiha, javlja se dert koji postaje isključivo intimno breme pojedinca i njegovog najbližeg okruženja.

Ljudi se među svojim najbolje osećaju. Oni tada traže malo ljudske topline i razumevanja za svoju ranjenu dušu. Odbacuju maske, obzire, nelagodnosti, zaborave na komplekse i opreznost. Postaju spontani i svoji: tada počinje njihov dert – *Dertli bije sas i neko u sumraku meraklijskom peva uz pritajen žubor rečice: 'Dragi dragu alkatmerom budi'*. Sa merakom se peva, daje se poslednja para muzičarima i konobarima⁷, „jer od bolesti života, neizlečive duše i srca teško se leči”. Gotovo ritualno ispija se vino do vrha napunjene i do dna ispijene čaše. Stvara se iluzija bez stvarnosti. Kako vreme odmiče, nadiru najdublja osećanja koja su čeznula, volela, patila, a iz njih kane po koja suza. Sa njom dert dobija novu dimenziju, novo ubrzanje, novi smisao i dubinu. Počinje igra na stolovima, lome se čaše, seku se vene, kamen puca, a srce ostaje čitavo. *Mehandži, more mehandži, / donesi vino, rakiju da pijem, / da se opijem, dertovi da si razbijem. / Devet još ćeri da imam, / nijednu Mitki ne davam, / jerbo je Mitka bekrija; / on pije vino kajmakli, / a i rakiju prvenac. / Na vino vadi noževi, / a na rakiju pištolji*.

7

Zapadnjaci ne daju novac kafanskoj muzici. Pa, neće valjda novčanicu zataći u žice harfe na kojoj preludira neka stara dama, ili je staviti čelisti u gudalo dok izvodi potpurije iz neke operete!

Osobe u dertu snažno i jasno doživljavaju i osećaju osobe zbog kojih dertuju. U takvom stanju sasvim je moguće da čežnja potisne obožavano lice pa se ne zna za kim ljudi žude i zbog čega pate. U dertu, što istaje večna tajna, teško je razlikovati šta je izraz dertlije a šta glas osobe koja je voljena. Ponekad strastveni junak svoga derta postaje žrtva sopstvene strasti.

Inspiracija za dert nikad ne dolazi sama od sebe. Ona jeste u nama, ali je sami ne možemo pokrenuti. Emocije su uskladištene, usidrene i samo čekaju momenat da „isplove” i da se pokažu. Naša intimnost retko se ispoljava na prirodan i spontan način bez podstreka alkohola i muzike. Muzičko-alkoholna inspiracija i nadahnuće, kaleidoskopski sevdah, brišu prašinu zaborava i aktiviraju centar za nežnost i emocije, posle čega naviru sećanja, što sve skupa kulminira u osećanju egzistencije „cveta mladosti”.

Kad muzika i pesma pogode u dušu, razbuktavaju strasti, „otkopčavaju” i oslobađaju sve zarobljene i svesno potisnute emocije, pucaju sve stege u čoveku. „Kad ga pogodi pesma u koju srce cedi setu, vapaj i bol, onaj bol koji ne prolazi – kreće haos.” Svako uživanje u muzici i tekstu po pravilu je spojeno sa preživljavanjem trenutaka žudnje. Takvu muziku, u kojoj se gorko guta tiha patnja, svako na svoj način proživljava: rafinirani duh – smireno, a sirovi – strasno i glasno. Kad se ljudi uhvate u takve zamke, manifestacija postaje burna i nepredvidiva, a omamljeno ludilo pokaže svoju strast. Kome nije došlo da vrisne i zaplače uz dobru pesmu, taj nije iskreno voleo ni iskreno patio. Lepota i pesma mame, prizivaju, razaraju: *Ima l' jada ko kad akšam pada, / kad mahale fenjere zapale, / kad saz bije u pozne jacije, / kad tanahni dršću šadrvani? / Aman jada kad akšam ovlada, / u minute kad bulbuli šute, / kad bol sanja sred đulova granja, / a dert guši i suze osuši. / Usne male kad šapću iz tame, / 'Slatko gonđe da l' još misliš na me'? / Draga dragog doziva bez daha: / 'Aman, luče, mrijem od sevdaha'.*

Odbacimo li patetičnost i teatralnost, maštu i zanos, shvatićemo da, koliko je ljubav najjednostavniji doživljaj, toliko je dert najintenzivnija, najkompleksnija i najdramatičnija emocija.

Dert je u principu urbana varijanta pražnjenja emocija, kao što je sevdah gradska pesma. Koliko je svaki čovek poseban i autentičan, toliko je i svaki dert jedinstven i originalan: strasno grcanje, padanje u nesvest, čašćavanje cele kafane, žene sa štiklama na stolu, pesma i plač istovremeno: *Dert je kad moj babo peva, plače i uživa; srce mi se u dertu nekako stegne, ko neko da ga je rukom uhvatio.* Dijapazon manifestacije derta veoma je širok i svako ima svoju pesmu – jedni uz violinu, drugi uz harmoniku, treći uz trubače; jedni žele glasniju, drugi tihu pesmu.⁸ Muzičarima se ispostavljaju različiti, pone-

8 U Palestini i na području Mesopotamije muzika se smatrala sredstvom za dobijanje

kad i nemogući zahtevi: svirka na krošnji drveta, na visokim merdevinama, na krovovima kuća, na stubovima dalekovoda... Sva ta patnja, tuga i strast izgledaju patetično, komično i nadrealno. Uostalom, kako objasniti dert čoveka koji u odsustvu manjka života čezne za životom? Što bi rekli: *Gde ničega nema, do granice se lako stiže.*

U takvom raspoloženju teško se nalazi mera osećanjima, čime se poništavaju i narušavaju sve kafanske i ostale konvencije, svaki protokol i uobičajeni mir. Iz takvih tela otima se snaga, uzdignute ruke iznad glave, kosa u neredu, prsa razgolićena, glas puca od nerazgovetne pesme, recitovanje svojih, tog trenutka, nepostojećih stihovi. Sve postaje nadrealno kao u sladostrasnom teatru jer tada su svi prisutni u nekom svom neočekivanom stanju i osećanju. Neretko, naizgled usamljene i tihe sudbine često su mnogo sklonije da uzburkaju svoje skrivene emocije nego oni za koje mislimo da su paradigma takvoj euforiji.

Uzbudljivi dert se pojavi kada čovek izabere *nju* ili *njega*, pre nego čitav svet. Tada se promeni zakon gravitacije, koji dotakne dno duše do nesna, uz težnju da se od nesrećne stvarnosti, kojom se ne ume ovladati, pobegne u san ili maštanje. U dertu se očituje sva snaga i genijalnost ljudske percepcije ljubavi; u njemu se poništavaju vreme i navike; resetuje prošli, postojeći i budući život: *Teci, teci, Dunave, al ne pričaj nikome, daću sve... sve zbog nje, al ne pričaj nikome...*

Dert je uzvišena čežnja do nestvarnog i nemogućeg; skok u misteriju neobične ljudske duše. Bez njega duša je zarobljena u telu. To je kult prema samom sebi, koji može da nadživi prizivanje sreće u ženi. U tom stanju čoveku se sudbina ukazuje mimo njegove volje. Dert je probuđeni glas života, glas postojanja, glas večnog nastajanja. U svom romanu *Sidarta*, Herman Hese nešto slično opisuje: *... Osetio je da ga obuzima duboka tuga. Učinilo mu se da je vodio bezvredan život, pust i besmislen; u rukama mu nije ostalo ništa što je živo, što bi na neki način bilo dragoceno, ili vredno da se sačuva. Ostao je sam bez ičega, kao brodolomnik na žalu...* Čovek posle derta više nije isti jer njegovi junaci žele da ispadnu iz običnog života i da se odreknu svega zarad svojih snova.

U dertu ima folklornih, molitvenih, karakternih, običajnih i drugih specifičnosti, zavisno od toga gde se upražnjava, ali i ingenioznih ideja, punih duha, sa nepredviđenim ishodima. Što se u tom raspoloženju može uraditi i prirediti, nikada se ne može doživeti u normalnom slavlju i proslavi, videti u filmovima, pročitati u literaturi. Ponovljeni dert ima prepoznatljiv repertoar misli, reakcija i sećanja sa karakteristikama uzvišene, čarobne, nenadmašne, posebne, uzbuđujuće manifestacije. On je kao hipnoza: emocije odzvanjaju čudno, prisno, zalaze u najskrivenije kutke svesti.

---

božje naklonosti.

Po svom potencijalu senzualnosti, intenzitetu strasti, dert nadilazi i prevazilazi svaku emociju jer je to poseban, neočekivan i izdvojen trenutak kada duša pokazuje svoju strast. On označava prekid, iskakanje iz kontrolisane svakodnevice i, gotovo bez izuzetka, podrazumeva nešto što se ne događa svaki dan. To je reminiscencija ljubavi, bekrijanja, slatkog nerada, „vazdan novca“; utočište od sivila prozaične svakodnevice; stanje budnosti koje zapljuskuje sva čula; dostojanstvo života, vredno kao život. To je završeno iskustvo, koje se u retkim prilikama prelijeva, doživljava, slavi, što se nanovo živo oseća. Dert je afirmacija osećajnosti i tanane intimnosti unutrašnjih vrednosti. To je ludilo i drama, spokojstvo i pomama krvi, polet čulne mladosti i bolni kovitlac ljubavi. Ima trenutnu snagu da omogući čoveku da izađe iz samog sebe, transformišući ga u nešto što ranije nije bio. Za vreme derta, mozak emituje najlepše trenutke koje je vremenom čovek memorisao kao nešto najdragocenije: ... *Svirajte, Cigani, samo za mene, / ja možda ispijam poslednje čaše, / i kada umrem, žaliću samo / što neću čuti tambure vase /.../ Idem iz krčme u susret zori; / za mnom i ciganske tambure kreću, / ja živim danas, ne moram sutra, / s njihovom venom i umreću.* U njemu se sustižu privid i suština ali i odbojnost prema skućenoj i surovoj stvarnosti i svojoj starosti. Strast derta deluje, ali ništa ne menja. Rana se ne leči, već se još više povređuje.⁹ Čovek se u dertu suočava sa slikom koja nikada nije bila daleko da bi je mogao zaboraviti, ali i nikada tako blizu da bi je mogao ostvariti: *Koliko zanosa izbledi / kad kosa noću pred danom osedi.*

U čovekovo je prirodi da poseduje neke želje koje su beskrajne, koje se nikada ne mogu potpuno ispuniti i koje donose nemir kada nastane emocionalno pražnjenje. Zato u dertu izlivamo sebe, svoju istinu, ispunjene i prikrivene želje. To Aleksa Šantić najbolje dočarava u svojoj pesmi „Ali-begov sevdah“: *[...] A kako ću derte da sa srca skinem, / kad sam dženet viđo, / pa za njime ginem[...]* To su izdvojeni trenuci kada se znamo udaljiti od sebe, od svog oslonca i svoje stvarnosti; to je ašikovanje sa večnošću; karakterna drama i fikcija o sopstvenom ja; sukob sa zaboravom koji nas razara. Dert baca u glasnu čežnju pokušavajući da pomiri dve uzburkane duše: *[...] Zemlja me pije / ... Noć me pije / ... Mesečina me pije /... Ništa me neje, zdrav sam, a bolan. / Bolan od samog sebe. / Bolan što sam živ.*

Dert je svedočanstvo na dane koji su bili tren a postali večnost, na noć koja je vrednija od života. *Dok evo ti divne vile lakim krokom đe mi leti / zavid'te mi, svi*

9 Herbert Vivijan, engleski novinar, u svojoj knjizi *Srbija: raj siromašnih*, objavljenoj 1897. u Londonu: „Najveće zadovoljstvo u životu Srbinu donosi tuga – neuporedivo veću od one koju donese Englezu. Posmatrajte samo Srbina dok sluša cigansku muziku – svoju i moju ideju vrhunskog blaženstva – i videćete da on toliko tone u beskrajne dubine očaja. Zarija lice u šake, klati se napred i nazad i, ukoliko je muzika stvarno moćna, plače ne krijući suze. A u takvim trenucima on je dosegnuo vrhunac ljudske sreće“ (Službeni glasnik, 2010, str. 230).

besmrtni, na trenutak ovaj sveti! /.../ Sovršenstvo tvorenija – tajanstvene sile bože / ništa ljepše nit je kada od nje stvorit može... (P. P. Njegoš, Noć skuplja vijeka). U japanskoj literaturi postoji pesma: Tri godine mislio je na nju, / pet godina čeznuo je za njom, / samo mu je jedne noći bila u naručju.

Dertu se najviše raduju epske, boemske i lirske prirode, čiji karakter se kreće od ljubavi do savršenstva. Manji broj zna da se nosi sa svojom prošlošću: neki kroz stihove, drugi uz muziku, treći bučno, bahato ekspresivno. Pa ipak, zašto su svi izuzetni ljudi skloni dertu? Zato što je dert privilegija jer mnogi nemaju emotivni potencijal da budu u takvom raspoloženju. Oni koji mogu biti u dertu, rafinirani su ratnici, boemi, prave bekrije, bečari. Kod njih se bol pokazuje kao slast. Oni prepoznaju iskustvo ljubavi kao odbranu od ispražnjenosti života i slutnje kraja. Samo oni koji su u lepoti otkrili svoj apsolut, koji znaju da uživaju kako treba i kako valja, priređuju dert sebi; ko je voleo dušom, otaljava dertom. *Haj, otkako sam sevdah svezo, / jošte nisam rahat bio. / Haj, dertli sam isuviše, / od derta bih suze lio /.../ Haj, ništa slađe nisam pio, / od šerbeta najslađega; / haj, što ga daju usta tvoja, / čuj, Merimo, dušo moja...*

Dok se pokušavamo boriti protiv kratkog i u svemu oskudnog života, lišeni zadovoljstava koja smo nekada imali i trenutaka u kojima smo bili srećni, svakodnevnica nam ostavlja modrice na telima i dušama. Lutamo i tumaramo, umorni od svakodnevnog napora, bez želje i obaveze da pronađemo smisao, da se odredimo prema sebi, svom meraku i izboru. Živimo u iluzijama, u nekom svom svetu koji ne postoji, u stvarnosti koju ne prepoznajemo i u kojoj se više ne snalazimo.

AMANET

KRVOTOK EMOCIJA

Živimo u vremenu poremećenih sistema vrednosti, u kome su urušeni duhovni, moralni i kulturni temelji. Sve manje smo u stanju da shvatimo šta se događa. Promovišu se laž, zlo, nemoral, korupcija, a zaboravlja se dobrota, istina, ljubav, poštenje, pravda! Smenjuju se etičke norme, jednakost je puka iluzija. Posedi su nam sve manji, prinosi sve slabiji, glad i žeđ sve veća, a mi sve nemoćniji. Istina je na najmanjoj ceni, kao što su na maloj ceni velike vrednosti. U takvim uslovima, nije lako razlikovati privid od stvarnosti – jer život više nije prirodan. Odsečen je od korena, od prirode koja se, napadnuta i osporena, suprotstavlja ljudskom.

Ovo vreme ne prepoznaje dovoljno svoj lik, pa ni svog junaka. Najbolji ljudi koje znam odustali su od života. Neki umrli, neki kao da su nestali. Zavukli se u mišje rupe. Kriju se od drugih i od sebe, ili čute. Nemaju šta da kažu. Što je najgore, žive u dilemi da li su za ovakvo stanje i sami krivi. Stide se politike, vlasti, okoline, intimno i dela vlastitog naroda, mada to neće ili teško priznaju. Žive u prošlosti. Malo srećniji pišu ili sanjaju. A oni koji su zauvek učitali, kroz amanet su ovlastili svoje potomke da poprave sve ono što oni nisu stigli.

Kategorije časti i poštenja postale su zaboravljene vrednosti. Više nije normalno biti normalan. U porodici su, takođe, nažalost, izgubljene sve najvažnije tradicionalne vrednosti. Vaspitanje, sticanje najdragocenijih etičkih normi i tradicijskih saznanja u rodnoj kući uvek je bio najsnažniji amanet za sve što

čovjek u životu postigne i stvori. Sećam se majčinih reči pred moj polazak na studije: *Sine, činem ti amanet, sačuvaj poštenje, čast i ugled porodice. Nama ovde valja živeti, a najlakše je čistog obraza.* Sličnih amaneta imao sam i od oca pred odlazak u vojsku, u inostranstvo, uoči ženidbe – *Čovek želi da je od svakog bolji, a od sina da je gori.* Znao sam da čovek nikada nije dorastao onome što od njega traže mili i dragi, pogotovo u mladosti, a amanet je težak, odgovoran, obavezujući. Preda mnom su se otvarala vrata, odviše teretna i glomazna, prostornijeg, komotnijeg i lagodnijeg sveta. Srećom, na vreme sam shvatio da se ona ne otvaraju autsajderima, palančanima i provincijalcima ni lako ni široko. Ali, uz majčin i očev amanet, izgovoren sa puno emocija, sve je, neka-ko, drugačije, bezboljnije, kraće. I sam život bude srećniji. U to sam se uverio.

Amanet – velika, večna i poetska tema, lepa i uzbudljiva reč, izmiče jeziku. Možda i najlepša u lepezi dragocenih. Potiče od arapske reči *'amana*, što u prevodu znači „zavet“. Kod Arapa ova imenica je ženskog roda, dok je u našem jeziku muškog. Kao etnološki, sociološki, antropološki, filozofski i etički pojam, amanet nije lokalnog, etničkog, religijskog, rasnog, kulturnog, običajnog okvira i karaktera, već je sam po sebi i za sebe, institucija koja sve to nadilazi i prevazilazi.

Zato bi svaka definicija ovog pojma bila samo zamka u koju bismo upali jer nijednom ne bismo bili zadovoljni. Njegov smisao su sva njegova značenja u vremenu u kome se daje, što prevazilazi svako tumačenje koje dolazi sa protokom vremena, a posebno ako je to značajan razmak. Uostalom, poznato je da neke etičke norme, koliko god bile trajno vrednosne, imaju drugačija, ako ne i potpuno izmenjena značenja u različitim razdobljima ljudske civilizacije.

Kao emocija vekova, amanet je krvotok koji nas povezuje sa prošlošću, sa mnogim tajnama, sa čudnim ljudima. Dešifruje ga samo pozvani, prozvani i odabrani. Njegovo poštovanje unosi red i harmoniju u osećanja i misli ljudi. Amanet vraća u život davno zaboravljenu želju i molbu jer poveravanje nekome na čuvanje nekog dobra, ili želja da se neka izgubljena vrednost povрати, znak je velikog poverenja da će dobro biti sačuvano, odnosno povraćeno. „Na poslednjoj stanici svake ljudske drame oni koji odlaze ostavljaju za sobom svoju priču, svoj amanet, ili ovlaste nekoga ko će priču o njima i njihovoj istini besediti.“

Mentalitet naroda koji žive na Balkanu satkan je od čudne mešavine dostojanstva, inata, ponosa, upornosti i tvrdoglavosti. Osećanje dobra i zla u tolikoj je meri deo naše svesti da niko do današnjeg dana ne može da bude u miru sa samim sobom. Naš čovek veruje da se kroz amanet može, na izvestan način, izviniti životu, sačuvati dobro, prekinuti zlo. Ili, što bi rekao publicista Feliks Pašić: *Naš život se odvija u duhu sećanja – ili nekog ostavljanja u amanet.*

Niko ne može biti ravnodušan pred amanetom. To je svetinja: lična, porodična, vojnička, kolektivna, generacijska, ljubavna, državna, patriotska, naučna, profesionalna, sportska, literarna, devojčaka (amanet da će svog voljenog čekati dok je u vojsci, u zatvoru, na školovanju i sl.). Vera i amanet su u mnogo čemu slični budući da sve svetske religija traže od verujućih ljudi da se pridržavaju određenih pravila i principa na koje su se naši ljudi oslanjali prilikom ostavljanja amaneta svojim potomcima.

Kao kulturološki fenomen, amanet može biti tajna, želja, molba, upozorenje, nezadovoljstvo, savet, kletva, predviđanje, pouka. Ljudi su živeli u duhu sećanja ili nekog ostavljanja u amanet, koji ne traži nemoguće, nerealno, nestvarno, već samo istinu, pravdu, dobro, ljubav. Uprkos tome što je i sam moral relativan jer nije isti u svim etničkim i društvenim zajednicama i istorijskim periodima, amanet kod svih opstaje kao bitna, nezaobilazna, običajna institucija, navika, potreba i nužnost.

Svako ima svoju tajnu misao, svoju muku i boljku, svoje iskustvo i viziju, svoje davne ali još žive snove ljubavi. Kad dođe vreme da se nekom uruči amanet, on se pušta iz svojih zabrana u otvoreni prostor ka drugome na najrazličitije načine, uglavnom usmeno i pismeno. Amaneti koji sadrže najveći stepen diskrecije isporučuju se najvoljenijoj, najpoverljivijoj ili najmoćnijoj osobi, najčešće u prelomnim istorijskim i životnim situacijama: pred smrt, uoči rata, odlučujuće bitke, radikalnih društvenih promena. Pravilo je da se zavet ostavlja osobi sa izgrađenim moralnim i karakternim principima. Po tradicijskom običaju, amanet se davao pred starijim članovima bratstva, plamena, ali i u užem porodičnom krugu. Značajne oporuke se ne moraju ostaviti najstarijem potomku, već onom koji zaslužuje tu čast i poverenje i ima potencijal da zatraženo realizuje. Činilo se to najčešće za sofrom kako bi hleb i ostala hrana bili svedoci tome – *sofra je sofri ostavljala u amanet bolji svet*. Ali, ništa manji nije ni amanet majke: *Čuvaj svoj brašnjenik ko oči u glavi*.

Čovek poseduje neke želje koje su, takoreći, beskrajne, koje se nikada ne mogu potpuno ispuniti, ali je u prirodi naših ljudi da mnogo toga saopšte zarad potomstva i nasleđa. Zato je amanet ulaznica za novi život, novo vreme, novi prostor, najčešće bolji i srećniji od života isporučiooca amaneta. On može da bude završni i konačni rezultat i ocena sudbine pojedinca, generacije, vremena, profesije, ali i spona i kontinuitet dva života, dva vremena, dva shvatanja. *Od sudbine se ne može pobeći*. Amanet neretko ukazuje na pravi put i na izlaz iz nemogućeg.

Iako amanet nije kodeks ponašanja, već selektovana duhovna, etička, običajna i kulturna vrednost, uz njega su opstale najvrednije narodne poslovice kao putokaz i smer u kojem treba da se kreće pojedinac, društvo i njihova

mudrost: *Ne ponesi se u dobru, ne pokori se u zlu. Ne dozvoli da te zmija ugrize dva puta ispod istog kamena!* Mogu biti saopšteni kao moralne norme: *Budi čovek, ne laži, ne ukradi, ne čini zlo;* moralni sudovi: *Neko je takav i takav, čuvaj se...* i moralne sankcije – osveta, griža savesti, izolacija iz zajednice.

Amanetom se čuva domovina, običaji, moral, nasledstvo, zastava, jezik, junaštvo, čojstvo, potomstvo, misterije, recepti.¹⁰ Amanet je naš omot, naša druga koža, pokrivač ali i pokrov koji pomaže da se očuva identitet: *Amanet vredi koliko i duša. Ko ne ispuni amanet, plaća dušom.* U njemu cveta naš život, ali se sa njim ne gasi. Naši ljudi imaju običaj da kažu: *Bogu na amanet. Precima u čast, potomcima u amanet. A da, nu mi pričaj što lijepo, amanet ti božji.* Amanet ne izmišlja, ne ulepšava, ne prekraja, ne prisvaja, ne uveličava.

U odsustvu poverenja među ljudima, amanet je bio brana nemoralnom ponašanju, nepravdi, zaštita časti, poštenja, pravednosti, običaja: *Ne kaži sve što znaš; ne čini sve što možeš; ne veruj sve što čuješ; ne daj sve što imaš; ne želi sve što nemaš; samo voli onoga ko tebe voli!* Amaneti su uvek uži ili širi od običaja za koje ih vezujemo jer logika amaneta se povinuje logici argumenata, dokaza, osporavanja, stvaranja.

Život ispisuje ne samo radosti i uspehe već i gorke, čak i tragične stranice. Zato amanet traži pravdu, uzvišene etičke norme, zarad opstanka pojedinca i društva. Nikada nije protiv dobra koliko protiv zla, nepravde, svakojake nevolje, podela. Daje se ili prosleđuje iz duše i srca, iz najdubljeg poštovanja i verovanja. Što su viša iskušenja i deobe, muke i stradanja, to nam je veći i dragoceniji amanet. On je koren i temelj naših uverenja, iskustva, tradicije, običaja („da se sagradi crkva, džamija, česma, put, škola“...), duhovne nadgradnje, morala. To je duboko emotivno osećanje za koje je čovek vezan celim svojim bićem: *On je stao na amanetu predaka: da misli svojom glavom, da govori i piše svojim jezikom;* izvor naših emocija, motivacija i inspiracija budućih pokoljenja. Ima cilj, svrhu, smisao, poruku, motiv.

Amanet ne nudi gotove recepte i rešenja, već se njime prelivaju vrednosti i kvalitet jednog vremena u drugo. Preko njega saznajemo o drugima i o sebi, nešto što je suptilno, karakterno, nemoralno, plemenito, prihvatljivo, nešto zbog čega su naši preci ponosni ali i zabrinuti, zburjeni, uplašeni, nešto što ne možemo imenovati, ali možemo ispraviti, korigovati, nastaviti, sačuvati. On krije kod sebe i skriva u sebi ono na šta treba unapred da se misli, bez

10 Amanet za osvetom je odbrana časti i imena... ponos pred drugim svijetom... To su naše ispaše, izvori, naše slave i rođenja... To su stoleća, to je junaštvo, opstanak, materino mlijeko i sestrina zakletva, samohrani starci i mladež pod crninom, veselje i pjesme preobraćeni u kuknjavu, sve, sve. Osveta nije mržnja, nego najluđe i najslađe pijanstvo, kako onih koji treba da se svete, tako i onih koji žele da budu osvećeni (Milovan Đilas, *Besudna zemlja*, Narodna knjiga, 2005).

obzira na ono što jeste i što je bilo. Njegova suština i smisao se ne menjaju koliko god se čeka na njegovo ispunjenje. Ima visok stepen poverljivosti, što ga čini izuzetno vrednim i za svako istraživanje atraktivnim. Sadržaj se ne skraćuje, ne osakaćuje, ne potcenjuje. O amanetu se ne raspravlja ni u porodičnom krugu.

Amanet je negde između namere i stvarnosti, misli i čina, činjenica i želja; ne dozvoljava da sedimo skrštenih ruku, uvereni da je sve gotovo, da je sve svršeno i da samo treba da se dogodi ono što je suđeno da se dogodi. On obavezuje i pritiska: *Amanet se ispunjava bez nagodbe makar zahtevao i nemoguće*. Oni koji ne stignu za života da ispune amanet svojih predaka, umiru nesrećni zbog toga, iako će takav zavet realizovati potomci drugog, trećeg ili kasnijeg kolena.

Amanet može biti privid, ali jedino kao najsigurnija uteha; može imati težinu i karakter kletve, latentne mržnje¹¹ i zakletve: *Tako mi božjeg amaneta*; upozorenja: *Tresu ti se ruke, uzeo si nečiji amanet*; *Zlo brzo dođe, ali polako prođe*; straha: *Strah je već pola nesreće*; želje: *Amanet vam činim, pripazite na decu, majku, oca, dok budem u vojsci (ratu, na radu, u zatvoru..)*. Postoji i amanet da se doživotno čuti: *Ćutanje je zlato*, da se poštuju preci i običaj da se slavi. Poznati su slučajevi kad majka uručuje sinu očev amanet (oružje, prsten, odelo, ratni trofej i sl.) da bude sahranjen na određenom mestu, da se nešto vrati nekome. Bilo kako, amanet za sobom ostavlja trag i jači je od svakog zakona i običaja.

Duhovna nasleđa, baština i običaji mogu budućim generacijama ostaviti neki značajan i vredan amanet. Tako je Jovan Cvijić amanetom: *Pobediće onaj ko bude kulturniji*, ostavio narednim generacijama budućnost. Mnogi recepti (čuveni bakini recepti), naučna i profesionalna rešenja, pod amanetom tajne (vinari, kuvari, poslastičari, pekari, i sl.) kriju se u zaboravljenim, trošnim i zamašćenim sveskama.

U našoj tradiciji postoji pravilo da svako ko prekida svoje pamćenje i svoju vezanost za pretke ostaje bez plodova budućnosti, zbog čega amanet tera ljude da preispitaju sopstvenu savest. U skladu s tim, od malog čoveka se očekuje da se žrtvuje za sebe i za svoje, za više ciljeve, za veru i otadžbinu, za nadređene, za nepoznato i poznato, za mistično i naučno. U kontekstu takvog razmišljanja, amanet može da menja prioritete, ciljeve, principe, kriterijume.

¹¹ Nema ništa od kulture ophođenja u zajednici u kojoj je najprisutnija mržnja kao antropološka greška i defekt osećajnosti. Mrzitelji se poistovećuju sa svojom mržnjom. Bez te apsurdne strasti, oni i ne postoje. Drugi i drugačiji doživljava se kao neprijatelj i tuđinac. Od davnina, ovde su čitave generacije više edukovane za mržnju nego za ljubav. Jednodušnost u mržnji neminovno prate destrukcija i zločin (Ratko Božović, *Izbegli iz normalnog života*).

Teško je iz ove naše stvarnosti shvatiti dimenziju i veličinu amaneta, koji nije izašao iz zaleđa sfere sujeverja, mitologije, već iz nasleđa emocija, pamćenja, iz samog sebe, iz svoje monumentalnosti. Amanet nije nešto što je daleko i skriveno, već ono što je sa nama i u nama, ono što je poznato i drago, što je sraslo sa narodom i s njegovom duhovnom baštinom. Blizak i dalek, istovremeno, kao ljudsko sećanje, amanet ima jasnoću, dubinu, snagu i sposobnost da u pogodnom momentu izrazi sebe, da prevaziđe okolnosti i artikuliše cilj, ponekad i snagu koja sve nadilazi. Da li je amanet, koji ume da se duboko srodi sa ljudskim zabludama, blagodet ili breme, te da li se njime može povratiti nešto davno izgubljeno i oduzeto? Može, ako poseduje određenost, nepobitnost i sposobnost da razume drame koje su se odvijale u ljudskoj intimi, porodičnoj stvarnosti i trenutak kada je izrečen.

U vreme sveopšte erozije morala, sa mnogo nasilja, nejednakosti među ljudima, podvojenosti, rasparenosti i nadređenosti, sa manjkom časti, obraza, poštenja, amanet stvara realnu osnovu za zdraviju i srećniju budućnost. Potcenili bismo ga ako bismo smatrali da je reliktnost prošlosti ili bismo ga precenili ako bismo tvrdili da je danas jednako prisutan kao nekada. Ko ga shvati na pravi način, razumeće i prave vrednosti života i živeće u skladu s tim razumevanjem, a čovek sa ovih prostora uvek je živeo s nadom i amanetom. Tako će živeti i ubuduće jer nam krvne grupe sadrže genetske poruke predaka ostavljene u amanet.

Smisao amaneta krije se u snazi da izdrži do kraja iako vreme, na svaki način, pokušava da ga otera u zaborav.

DERNEK

ZABAVA PODSVESNE STVARNOSTI

Živimo u vremenu koje slavi svako uživanje, kad svi sve znaju, kad se preko noći rađaju lokalni i globalni heroji, kada skandal, egzibicionizam i svaka vrsta histerične gluposti postaju vrednosni obrasci. Svako je svakom rival u utakmici za slavu, bogatstvo, ugled. Dakako, bilo je ponešto od toga i ranije, ali su se slava, dostojanstvo, ugled i svaka druga afirmacija sticali godinama, na pravim vrednostima: herojstvom u ratu, naučnim uspesima, vrednim knjigama, zapanjujućim umetničkim delima.

Realnost savremenog života je nadrealna, neuračunljiva, ubedljivija nego ikad u istoriji, sumanuta, opsednuta izobiljem, ekskluzivnošću, željom za večnim životom. Lako se prelazi preko važnih stvari, prebrzo se živi, još brže zaboravlja. Nikome ništa nije po volji. Nervozno se menjaju mesta i uloge u pokušaju da se pronade sklad i uravnoteženost. Svuda oko nas velika buka i žagor, a nigde tihe i blage reči, koje su uvek imale svoj značaj i vrednost, ili, što bi Bela Hamvaš rekao: *Živimo unutrašnji potop*. U takvim okolnostima ljudi traže utehu u svakoj, a pogotovu u kolektivnim zabavama i ludostima, zaboravljajući pritom da se one, po pravilu, pretvaraju u banalnost i svoju

suprotnost. I baš otuda što se ovakve prilike ukazuju često, *dernek*, kao odomaćen i prepoznatljiv biološki entitet i sociokulturni fenomen, zaslužuje posebnu pažnju i analizu.

Dernek je ambivalentan kulturološki fenomen koji spontano pred sobom ruši svakodnevni ishabani svet sa sugestivnošću da se društvene pojave doživljavaju u novoj dimenziji, kao novi poredak stvari, kao nova misao i ideja, kao smisao igre. *Dernek* se može okarakterisati kao invertirano lice stvarnosti; agresivno stanje svesti; racionalno i ograničeno kolektivno ludilo, koje akterima pričinjava zadovoljstvo sa previše slobode i sa manjkom pristojnosti. Može se porediti sa nekadašnjim zabavama rimskih careva i sa sličnim manifestacijama, od etabliranih do najjednostavnijih sadržaja. *Dernek* je alternativna mogućnost i zabava potisnute energije; igra između suštine i pojave; iracionalna ekspresivnost, često i nepobedive snage. On je prekoračenje dosadnog svakodnevlja i forma nove egzistencijalne mogućnosti. Kao čulno i podsticajno usijanje, *dernek* nosi snažna, jaka, intenzivna i prodorna osećanja, koja je teško kontrolisati jer impulsi temperamenta imaju emocionalni naboj. Naravno, reč je o onima koji zaboravljaju, ili nikad nisu znali, da žive u skladu sa onim što jeste, o njihovim neumerenim željama, koje ih lišavaju ostvarive mogućnosti da žive na normalan, ljudski način, a oni se prepuštaju „iskonskim“ strastima u vrtlogu buke, omamljujućih mirisa i ukusa, radeći stvari koje inače ne rade.

Kako god *dernek* definisali, nećemo pogrešiti. Etimološki, reč *dernek* je perzijsko-turskog porekla i označava vašar, narodni zbor, sabor, društvo, skup, veselje, zabavu. Sinonimi su mu *tulum*, *šenluk*, dok je u odomaćenom slengu ili žargonu pop kulture to *žurka*, *rusvaj*, *džumbus*, *haos*, *darmar*, *kopanje*, *smak sveta*. *Dernek* označava provod epskih razmera; stanje čudne, spontane, ne-definisane euforije: *ako sam*, *neka sam*, *opet ću*, „sa apokaliptičnim posledicama“. Na *derneku* se mogu videti iracionalne neočekivanosti i nezamislive scene koje nisu igrane ni u jednom svetskom pozorištu; ljudske gluposti koje trezan čovek nikada ne može smisliti; priče koje literatura ne poznaje; uloge koje bi mnogi svetski režiseri poželeli; stihovi koje nijedan pesnik ne bi mogao smisliti. Jednom rečju, tu je sve moguće, tačnije, ništa nije nemoguće jer individualne i grupne ludosti u *derneku* dostižu ironijske, nadrealne i narcističke scene antologijske vrednosti. To je veliko veselje koje slavi sebe i „najbolja zabava u životu“, bar onaj deo kojeg se njeni akteri sećaju, ili su čuli od svojih prijatelja.

Dernek je obrazac balkanskog ludila svih generacija, svakog vremena, svake sredine, u kome se sjedinjuju ritam života, dobro društvo, obest i tuga, revolt i protest. Ili, kako zapaža A. Kjosev, bugarski kulturolog: *Na Balkanu se rodio jedan novi tip arogantne intimnosti, koji gospodari atmosferom*. Baš zato,

balkanski dernek je specifičan jer živimo na prostoru gde su *merak*, *dert* i *sevdah* ugrađeni u naš genetski kôd i mentalitet tako da u njemu uvek ima od svega rečenog ponešto. Tradicionalno, kod nas su takve zabave deo domaćeg folkloru ili, bolje reći, balkanske ujdurme. Kakav je to dernek kada se složno udruže lole bekrije i alko-dilberi! U tom imaginarijumu ludila, svako nastoji da agresivno emituje sebe. Bili oni sirovi, bučni, veseli, prgavi, kulturni, vaspitani – prekoračuje se vreme, osvaja se novi prostor. Ljudi zaborave na ono što misle da jesu i postaju ono što zaista jesu. Uostalom, *ako poštuješ sva pravila, propustićeš zabavu*. U njemu nije vaseljenski bol za nekom vizijom savršene harmonije, blagostanja i večite mladosti. Dernek je oslobođen svih stega i predrasuda budući da u svojoj uzbudljivoj autentičnosti i originalnosti, zamci i neizvesnosti, svaki na svoj način pripada samom sebi.

Slavlja ili zabave koje se pretvaraju u dernek mogu biti najrazličitijim povodom: proslava rođendana, matura, diploma, brak, rođenje deteta, muštoluk, godišnjica kompanije, porodične slave, državni praznici, Nova godina, sportski uspesi, obična žurka... Slave se i antiheroji, kriminalci, narko-dileri. Bitno je naći povod, a najčešće i bez toga, samo da se skupi društvo, ili, što bi Kafka rekao: *Ako je čovek sam, onda je u lošem društvu*. Kroz dernek se izražava spontanost, temperament koji ide do kraja, nesputanost emocija, bunt, vapaj, razbarušenost. On je simbol dvostrukog, počesto deformisanog lica zbilje i iluzije. Dernek je ruinirano i raspamećujuće veselje sa puno tuge, gorčine, kad red ustupa mesto raskolu i haosu, a vrlina prestupu i nakaznosti. On ima karakteristike orgijastičke i banalno zapanjujuće svetkovine u kojoj ljudi ispoljavaju nagomilane frustracije, što je inače u svakodnevnom životu tabuisano, i kada u prvi plan izbije prikriveno, zatajeno, sve ono o čemu se ćutalo. To je ogoljena, željna i poželjna atmosfera, bez pretenzija da zadivi, začudi, opseni. *Samo budi svoj, sledi svoje instinkte; ti si to što jesi; bitan je jezik tela i ono što telo ima da kaže...* Vulgarni humor, isprazne teme i priče, veselje, obest i oholost, začas se pretvaraju u eksponiranu čulnost „od koje ti se svest pretvara u nesvest u kojoj niko ne vlada već dernek usmerava svoje učesnike prema raskolu u bekstvu omraza”. Na dernecima se tela i ubrizgane obline lepotica sapinju, sužavaju, skraćuju, produžavaju, rasprodaju, mere, šire, uvijaju, savijaju...U derneku plutaju ojačena bića koja bi da lete iako još jedva hodaju; šizoidno stanje, moralni striptiz i surova pantomima groteskno izobličjenih ljudskih lica. Na njima se jedino mogu videti: infantilne slike prizora, goli nagon, nekultura gluposti kao neukusa, spoj animalnog i ljudskog, zemlje i neba, onog sada i budućeg. Brutalno, na niske grane svedeno „veselje”. U naopakoj dijagnostici stvarnosti postoje i retke majstorije dosetljivosti. Taj trenutak lepote postojanja i mistifikacije samo je neko izdvojeno stanje koje pomaže ljudima da demistifikuju svoje mane, vrline, karakter i vrednost.

U derneku nema pravila, nema organizacije, nema zabrana. Analizirajući ovu urbanu patologiju, došao sam do zaključka da postoje tri vrste takvih zabava: pristojna – sve u granicama veselja, zbog čega je društvo okupljeno; tolerantna – prelaze se granice pristojnosti; i treća – totalno ludilo. U svakom slučaju, dernek nastaje spontano, kao kolektivna priča, kad se atmosfera usija, kad muzika ponese, uz alkohol, opijat, neretko oboje zajedno, kad otkažu sve kočnice. A kad ludilo krene i muzika otvori srce i dušu i dotakne najtananije strune, na površinu izbijaju potisnuta očekivanja, kompleksi, skrivene želje i strahovi. Tada kreće bajka koja traje do zore, ponekad i duže. Delirijum tremens. Što bi rekao pesnik Vita Nikolić: *Praznuju ljudi prazninu!*

Dernek je uzvišeno zajedništvo u lepoti pića i pesme, kad se prosipa vino, pivo, voda, rakija, kad se igra dok se ne popada, dok sve ne preraste u ludilo. Svi se ponašaju kao prirodna sila ili prolećne vode, koje ruše sve pred sobom. Stvara se ambijent za boga vina i veselja, za omamu, zavođenje i navođenje, ludilo i ludovanje. Trube, gajde, glasno, bučno, pojedinačno, horski. U takvom vrtlogu, duša se gubi u vrletima taštine, nalazi se sladostrasno uživanje kojem se predaju kao u transu, sva čula su prenaglašeno nadražena. Sve postaje moguće i dozvoljeno: ljudi ponižavaju sebe, postaju smešni, izokreću se sva značenja, razbija se, igra se na stolovima, ispod stolova, u magnovenju miluju se svoje senke, obavljaju se venčanja sa planinom, rekama i morem. Ako je gost spreman da plati, i kontrabas će otići u paramparčad; naručuju se „masne pesme“, što je zora bliža, sve lascivnije.

U derneku napuštamo svoju školjku, sve što nas štiti i zaklanja od drugih, zanemarujemo ko smo i šta smo. Čovek nikad nije pristao na sebe i na razne načine pokušava da pobege iz svoje kože, podeljen između svoga realnog „ja“ i neotkrivenog ili neostvarenog „ja“. Dernek pruža šansu onima koji nastoje da se izgube u takvim zabavama kako bi nakon toga pronašli sami sebe. U derneku se ruše svi mostovi koje trezan na lažima gradi. To je roman-sa iza koje čuči ogoljeno, osujećeno i poharano biće.

Živi se u haotičnom vremenu, među neurotičnim ljudima, sa istanjenim ili izgubljenim živcima, bez emocionalne bliskosti. Sadašnja mlada generacija je usamljena, depresivno srećna, sa gomilom stereotipa i kompromisa, destruktivnih emocija. Puni melanholije, otuđeni, svakodnevno umorni i raspolučeni, nezadovoljni saznanjem o tome da ne poznaju ni sebe same, menjaju mesta i uloge u pokušaju da pronađu svoj sklad i uravnoteženost koju nikada neće dostići. Mali, skućeni, večiti tinejdžeri, intuitivno percipiraju svoju stvarnost kao ranjenu i urušenu civilizaciju, i sa sopstvenim mislima i emocijama nastoje da budu vizionari boljeg, svetlijeg i humanijeg društva, da rešavaju njegove mutne i nedovršene tokove. U dosluhu sa budućnošću, svesni da svet ne mogu dosegnuti u svojim projekcijama, preko derneka ša-

lju poruku o tome kako se živi i kako se drugačije može živeti. Takva osećanja rađaju uznemirenost, a dernek je ventil preko kojeg neutrališu, potiskuju svoju stvarnost ili od nje beže.

Dernek negira postojeći život kroz bunt, sa tendencijom ka otporu univerzalne orijentacije i totalne negacije, što bi rekao profesor Ratko Božović: *Stvarnost deluje kao da je polomila sopstveno ogledalo.*¹² Takve zabave su prilika za isterivanje istine i svođenje računa sa sobom; šansa da radoznale povedu u neku „lekovitu“, nepoznatu stvarnost, punu izazova i „inspirativnih“ fantazija. I koliko god budni u stvarnosti, u derneku postaju zarobljenici nemoći da se od svoje razuzdanosti odbrane. Potpuna sloboda i komocija dozvoljavaju da se zamagle brojna ograničenja i odnos sa stvarnošću.

Najimpresivniji su derneći kad se učesnici ne poznaju jer tada na površinu ispliva sve ono što ne zaslužuje da bude u ljudskoj svesti. Zato dernek u malim sredinama, gde se svi znaju, nije reprezentativan, nema autentičan oblik, sadržaj i smisao. Na takvim zabavama nema bure ni nepogode, nema opuštanja ni komocije. U malim sredinama, gde je tradicionalna kultura neverovatno moćna, a samim tim neprocenjivo uticajna i značajna, ograđena visokim zidovima uskosti i palanačkog shvatanja, ljudi nemaju snage ni hrabrosti da se odvoje od ravne linije života, bilo naviše ili naniže. Ako se i pređe u fazu „ludila“, onda se dernek ispoljava oštrije i primitivnije. Uostalom, malograđansko shvatanje ima privilegiju da produkuje poželjne fantazije o samom sebi.

Teško je odrediti vreme nastanka derneka, ali svakako pojavom alkohola ili nekog sličnog opijata. Dernek nekad i sad – dve potpuno različite pojave. Ranije je imao sve osobine pravog veselja sa merom, dostojanstvom, ukusom i obzirom. Vremenom dernek gubi svoju fizionomiju i formu i zalazi u prostore ekstremnog ponašanja. Koliko je dernek nekad bio bogat inspirativnim emocijama, toliko je danas lišen svega što je plemenito, uzvišeno, vredno. Tako je dernek izašao iz svoje svrhe i namene. Pre samo nekoliko decenija, delovali su pomalo šokantno, danas izgledaju groteskno.

Otkako je ravnopravnost uvela žene na ovakve zabave, dernek je doživeo renesansu. Umesto jednoličnih, monotonih i prilično dosadnih zabava, žene su derneku dale potpun smisao, lepotu, šarm, duh i harizmu. One postaju

12 „Moderni život je često mehanička opsesija, a piće je jedino mehaničko olakšanje“ (Donald Guding, *Alkohol i pisci*). „Previše bilo čega je loše, previše šampanjca je sasvim dovoljno“ (Skot Ficdžerald). „Zašto čovek pije? Postoje dva razloga koji idu odvojeno ili zajedno: prvi je da je od nečega uplašen, a drugi da ne može da se suoči sa istinom“ (Tenesi Vilijams). „Ako se dogodi nešto loše, pijete da to zaboravite, ako se dogodi nešto dobro, onda pijete da to proslavite; ako se ništa ne dešava, pije se da se nešto desi“ (Čarls Bukovski).

glavni i poželjni junaci takvih zabava. Blažene među muškarcima i same srećne, žene u zamci derneka otkrivaju sve svoje čari, ali i svoje mane. Jedini problem je što muški i ženski prag tolerancije na alkohol ne pokazuju isto vreme, kada se sve, naizgled jednostavno, pretvara u neobjašnjivo, a očekivano u nezamislivo. Moram priznati da je pijanstvo slabost i dobrih ljudi, ali to je svejedno slabost, i ova uteha pijanog čini još pijanijim.

U analizi urbanih potkultura kao relevantnog problema, u koje spada i dernek, ne sme se izostaviti značaj uticaja upotrebe, odnosno zloupotrebe, psihoaktivnih supstanci, zbog čega je dernek paradigma anarhoidne bučne akcije, pobune protiv svakojakog besmisla. Zarobljenima potisnutim emocijama, što nije srećno stanje, dernek kroz svoju imaginaciju i estetsku dimenziju masovnog jednoulja, potkopava temelje naših zabluda, predrasuda i iskrivljenih etičkih stavova. U ritmu višeglasja, dernek ima sve karakteristike burleske, kada ljudi dobijaju neku natprirodnu snagu i moć, kada u vrhuncu ograničenosti svoga duha sa divljenjem skreću pažnju na sebe i svoje postupke, ili, što bi vrlo precizno i tačno rekao Čarls Bukovski: *Danas svako mora da bude neko!* Piloti, hirurzi, programeri, profesori, pesnici, vajari, političari... nema profesije koja neće na derneku priznati i pokazati svoje skrivene želje i strasti – od faraona, musketara, šeika, pirata, do đavola i veštice, svi se ponašaju kao da traže svoje izgubljene živote. Jednom rečju, dernek je adrenalinska rapsodija u kojoj se traži blagoslov igre kako bi se većina vratila svojoj pravoj prirodi.

Pijane čestitke, želje i zdravice, posebna su priča derneka. Umesto korektne, nadahnute zdravice, one se upućuju sa stola, šanka, sa drveta, stolice, sa čašicom u jednoj, iz koje se prosipa piće, i cigaretom u drugoj ruci, čiji pepeo pada na svečanu tortu, nazdravlja se šljivovici, viskiju. Govoriti a ne reći ništa nije tako srašno, ali govoriti svečano, na rođendan ili na ozbiljnoj proslavi, a ne reći ništa ili pričati gluposti, to znači govoriti o duhovnoj pustoši, simulirati prozirnost u kojoj su reči samo puki zvuk. Čestitke koje se ne mogu čuti ni razumeti počinju nekom neumesnom šalom, traju dugo, sa lascivnim rečnikom, a završavaju se u opštem smehu i delirijumu banalnosti. Šta sve čovek kaže kada ne zna da kaže!

Gde god postoji ljudsko društvo, postoje i neobuzdane zabave, igre, performansi. Ljude privlače zajedničke proslave, koje su stvorene da bi telom, duhom i glasom izrazili svu složenost, različitost i ranjivost. Dernek, kao najdublji izvor arhetipskog, u velikoj meri zavisi od kulture naroda jer način na koji ljudi doživljavaju dernek leži u njihovom temperamentu koji ima svoje nasleđe. Kod mnogih nacija dernek prelazi u orgijanje ili u obredne manifestacije (Afrika, Južna Amerika, Okeanija). Pod balkanskim dernekom mnogi na Zapadu podrazumevaju posebnu vrstu temperamenta i energiju koja se

daje bez ostatka, koja ne kalkuliše: to je zabava u kojoj se vrišti kad ti se vrišti, u kojoj se i plače i jeca i smeje i mršti i udara. Za svaki minut zabave dobija se sat mučnine. Svaki stranac, koji površno poznaje balkanski provod, kad dođe na ove prostore, želi da učestvuje u balkanskom hepeningu, punom izopačenog derta, trbušnog plesa. Nezaboravni su derneci u letnjem periodu kada turisti iz raznih zemalja naprave takvu feštu kojoj ni najluđi dernek nije ravan. „Naša histerična i neurotična mašta, kad se zapali, može svašta.“ „Le-potice su se pele i igrale na stolovima, a muškarci padali u dert, razvezivali kravate i opuštali kaiševe ispod nabreklih trbuha. Povremeno bi istrčavali iz šatri da se ispovraćaju pa se, ubledelih lica, orošenih znojem, vraćali i nastavljali da piju“, zapaža Momo Kapor. To je zabava koja voli, koja grli, koja traži i uzima, koja je napadna i zbog toga hrabra i beskompromisna; ona je upravo onakva kakvi smo mi koji smo ovde rođeni. U svemu tome ima nešto ludački zanosno: sva tuga, patnja i strast patetične su i zbog toga simpatične i smešne, što sve skupa tu stvarnost čini nadrealnom. To je ta balkanska omamljenost i zavodljivost. „Uznesena stanja, pa i ona najplemenitije provenijencije, dodiruju vradžbinu“, ili što bi Mefisto u Geteovom *Faustu* rekao: *Lažna slika i reč zasenjaju, smisao i mesto zamenjuju.*

Čovek se vekovima trudi da pokaže samo svoju svetlu stranu, a dernek je poseban „parti“ kad mnogi na svetlu i bez maske ponude svoju tamnu stranu; kad gube oprez; kad usamljen duh priziva đavola da se vesele i kad pomračeni um ne vidi skoro ništa. Dernek neguje sposobnost tajnosti života i javnost podsvesti, uzajamnost intimnog i javnog, ponekad erotskog i lirskog, resetovanje emocija. Ono što se krije, što nismo znali, saznaćemo na derneku, svakako. Život bez derneka jeste život tajnih šifri naše podsvesti. Dernek je sloboda izbora, na njemu vam niko neće prigovoriti niti zameriti. U njemu jedni prizivaju nova iskušenja, drugi slave svoj svakodnevni i stvaran život, treći žele da u tom stanju veličanstvenog trenutka dožive katarzu, kao odgovor na strašnu prazninu sopstvene duše. Dernek se pravi da bude ugođaj, a ispadne banalni događaj, neretko postane „bir-fest“. Mnogi bi zaključili: „Ko ne razume dernek, ima neku manu ili problem sa sobom!“

Šta je naša istina – ono kako se predstavljamo u svakodnevnom životu, u svom domu, na poslu, ili kako se ponašamo na dernećima? Da li se iza takvih zabava skriva čovekov dvojniki ili je to odbrana iracionalne sfere i čovekovog subjektiviteta? Čiji je to svet u kome je omladina toliko sluđena, nemoćna, ojađena, neostvarena? Da li dernek pomaže ljudima da budu to što jesu ili im pruža priliku da se izmesti iz realnog sveta? Da li dernek miri realni i imaginarni svet? Koliko je danas ugrožena čovekova sloboda i da li dernek to potvrđuje? Da li magija derneka služi za prikazivanje dubinske i suštinske krize pojedinca, stavljajući spoljne efekte u službu unutrašnje mentalne su-

štine bića? Da li je to laboratorija iz koje u živi svet nadire otrov za masovno uništavanje života ili svojevrsna indukcija nevaspitanja i prostakluka, koja se tretira kao, tobože, zamena identiteta? Kad istraživač sa ontološkog i psihološkog stanovišta uđe u suštinu ovog fenomena, dobiće mnogo kompleksniju i verodostojniju sliku nego iz pojednostavljene i površne analize same pojave. Sve ovo znaju socijalni psiholozi, pa i oni koji su prošli sito i rešeto, ali njihova objašnjenja više nikoga ne interesuju.

Pokajanja dolaze kasnije, kad svane i kad se ludilo pijanstva pretvara u mamurluk, koji se leči rasolom, kiselom čorbom ili jogurtom. Ponekad, dernek svojom raspevanom ekspresivnošću zbuni svoje aktere koji, poneseni željom da se budućem vremenu obezbedi novi entuzijazam i nove emocije, gube osećaj za vreme, za stvarnost, za fantazije, i u svojoj samodovoljnosti emotivne probleme pretvaraju u telesne, sa neizvesnim posledicama. „Tvoj dernek nije za tuđe oči, ni njihov za tvoje.“

Pored alkohola, u derneku se muzika snažno oseća i duboko proživljava. Ona izaziva euforična i uzbuđljiva raspoloženja, sa razuzdanim opuštenim ponašanjem – *od uranka do zaranka truba u Guči svira*. Ona ima privilegiju da kod aktera budi jaka osećanja, da ih odvede u svoju intimu koja prestaje da bude univerzalna. Muzika doprinosi da komunikacija, osećanja i razmena doživljaja budu spontani, ležerni i prirodni, čime se stvara utisak bliskosti i međusobne povezanosti. Tuga se gasi ljutom rakijom, bluz za napaćenu i prevarenu dušu, za neispunjena obećanja, horsko pevanje je obavezno. Koliko na početku piće sokoli, hrabri i širi vidike, kako fešta odmiče, počinje depresija, vidici se sužavaju, a pijanstvo se kasnije skupo plaća. *Kad dernek utihne / i noć dođe do kraja / kada ostane da pjeva / samo prava raja*, slave dernek u pesmi članovi benda *Zabranjeno pušenje*.

Muzičke manifestacije, koje traju više dana, imaju karakteristike i sadržaj produženog derneka. U takvim zabavama svako želi da skrene pažnju na sebe u ime dramatičnosti i ekstravagancije. To je *depresija sa osmehom, igrom i pevanjem*, gde je sve na granici nesvesnog jer su akteri takvih manifestacija tobože *u bedaku*. Njihovu neostvarenost i lišenost valjanog izbora i izlaza ovakve predstave, kao neočekivanost i avantura, opsedaju, inspirišu i motivišu. Oni su na scenu života došli sa dna neke novovekovne kace, vape za lepotama ovostranosti, nošeni zanosima i vatrama iracionalnog. Narcizam, taština, ekstremna sebičnost i velika potreba za divljenjem. Iako svakodnevno sa izrazima rafiniranih manira, oni postaju horde prostaka u firmiranoj odeći i obući.

Poništavajući svoj sadržaj, karakter i identitet, dernek danas prazni sve emocije, prelazeći u dionizijsku atmosferu, hipokriziju i isforsirani skandal u svakom pogledu. Postali su poročni, nedorečeni, nesvršeni, patetični, neodređe-

ni, ironični sa uznemirujućom istinom i dijagnostikom. Dernek više, tačnije i preciznije ukazuje na probleme sociološke, psihološke, socijalne prirode od bilo kojih relevantnih analiza. To i jeste supkulturna i sociokulturna pojava zbog komplikovanih uzroka i posledica, ljudskih potreba i želja, nagona, svesnih i nesvesnih težnji. U takvim situacijama, gradska porodica, roditeljska kuća i druge vaspitno-obrazovne institucije, kao zaštitne povelje uspeha i moralnosti, pokazuju se kao privid. U neobičnost i začudnost, u iracionalnost i ludilo kao da se dalje ne može.

Dernek ima moć da svoje aktere na čudan način uvuče u svoj banalni sadržaj. On liči na stampedo koji budi usnule, nevine, nemoćne, grešne, zabludele; otvara pojedincima široko tumačenje stvarnosti ali, istovremeno, i sužava vidike. Umesto da glorifikuje ljubav i druge životne vrednosti, on ih degradira. To je opasna i opaka zabava koja se igra do kraja, na sve ili ništa, zaoštrena i otrežnjujuća dramska situacija, koju bi Paulo Koeljo ovako okarakterisao: *Ljudsko biće ima dva velika problema: prvi je da ne zna kad treba da počne, a drugi da ne zna kad treba da prestane.* Godine prikriivanja, iskupljenja u jednoj ludoj, pijanoj zabavi, neobuzdanoj i šokantnoj istinoljubivosti. *Kakav duh, takav um*, opomenuo bi Šekspir.

Pored toga što je dernek prerastao u proizvodnju zabave, on je danas, uvučen u uobičajeni urbani folklor, postao pomalo uznemirujuća tema i priča, koja na sumoran i opominjući način oslikava sve mane savremenog društva u kome niko nije zadovoljan svojim životom. Kao svaki društveni fenomen, dernek ostaje da traje, prilagođavajući se vremenu i ljudima.

Svako misli da bi bio srećan i zadovoljan kad bi mogao da živi onako kako želi. San o životu, to se još može razumeti, ali ne i život sam. Vratimo se običnosti kao meri stvari i bića. Ničeg izvan i preko mere sopstvenog tela i valjanog osećanja života. Skrasi se u sebi, to nije teško reći, ali pojedincima i kolektivima to ne polazi lako za rukom. Uostalom, riznica snova uvek je svima na raspolaganju.

AKŠAMLUK

RAFINIRANA INSTITUCIJA KULTURE SVARIĐAŠNJICE

U najlepšoj uspomeni ostali su mi očevi akšamluci u smiraj dana, od proleća do jeseni, na brežuljku iznad reke, pored naše porodične kuće. Otac Jupio posedovao je gospodstvenost, komotnu prisnost i prirodnu ležernost. Nastojao je da prepozna najprirodniji oblik svoje egzistencije, ne skrivajući želju da svoj život osmisli, ispuni i zaodene lepotom svakodnevice. U svojoj diskretnosti bio je čovek ogromne emocije u koju je stajala sva moguća ljudska empatija prema onima koje je smatrao svojim iskrenim prijateljima. Ritual akšamluka doživljavao je kao veliko zadovoljstvo svog nasleđa.¹³ U tim druženjima, koliko sam uspeo da upamtim, otac se predavao iskreno i do kraja. To mu je budilo uspomene na rodni kraj, na način života svojih predaka, a

¹³ U dragocenim sećanjima, pod naslovom *Stare listine porodice Resulbegović*, objavljenim 1897. god. u *Glasniku zemaljskog muzeja BiH* (autor poseduje kopiju teksta – 37 strana), Ibrahim-beg Resulbegović, istoričar, potomak čuvene trebinske porodice, svedoči da su Hadžibegovići iz Bistrice kod Bijelog Polja, direktni potomci Resulbegovića iz Trebinja. Ovaj podatak ima izuzetnu vrednost jer negira sva do sada proizvoljna kazivanja, pretpostavke i nagađanja, bez validnih istorijski utemeljenih činjenica, o poreklu Hadžibegovića. Inače, Resulbegovići vode poreklo od rodonačelnika Burovića iz Perasta u Boki.

tihi dert ga vraćao u mladost i lepotu minulog vremena, što je osobina ljudi kad uđu u malo zrelije godine.

Majka Havka, skromna, čutljiva, radna, trpeljiva, pobožna, sva predana nastojanju da brižnom, bezuslovnom i predanom ljubavlju podigne svoje petoro dece. Uz to, uvek je bila pri ruci tatinom društvu, a svojom spretnošću znala je pripremiti ukusno meze, umesno ga servirati i po potrebi skuvati kafu. Često je i sama imala svoje goste, uglavnom žene muževa koji su bili sa tatom. U tako odvojenim druženjima, koja su razbijala monotoniju patrijahalne pristojnosti, uz zanimljive teme, svako je bio u najprisnijim odnosima sa samim sobom i svojim prijateljima.

Imao sam sreću da mi se dogodi očevo akšamluk, ali i privilegiju da ga kasnije prepoznam i prisvojim kao retku dragocenost svog detinjstva i rane mladosti. Bili su to trenuci nežni poput najdražih uspomena i veseli kao sva očeva zadovoljstva i obećanja. Očevo nasleđe u sebi samome i upamćene slike, prate i čuvaju moj odnos prema akšamluku, jednom izuzetno lepom običaju, bez kojih ovog eseja ne bi ni bilo.

Bilo je to vreme kada se živelo u skladu sa proverenim duhovnim, materijalnim i tradicionalnim balkanskim vrednostima. Iako u oskudnijim uslovima, život je bio protkan navikama i ritualima svakodnevice, u kojoj su ljudi, izvesno je, bili zadovoljni, ispunjeni, realizovani. Danas se živi usamljeno, komično i tužno, sa banalnošću, prazninom u srcu i samoživošću u venama. I reči su se ispraznile, nestale, taman kao i ponovljene priče koje mnogima ništa ne kazuju i koje nisu u stanju da ustalasaju bilo čiju prazninu.

Kad se pomene ovaj pomalo zaboravljeni običaj, jedni pokušavaju da ga objasne analogijama, metaforama i najrazličitijim stilskim figurama, drugi više slute šta znači nego što su u stanju da ga precizno definišu i objasne. Da bi neko mogao da shvati akšamluk mora aktivirati svoje srce i merak, jer je to cela jedna filozofija drevnog orijentalnog duha, koji lišava ljude žurbe i nervoze, darujući im smireniji pogled na život i svet. Reč akšamluk potiče od turske reči *aksamlık*, što u prevodu znači večernja sedeljka i razgovor prijatelja uz kafu, piće i mezetluk. Akšamluk je rafiniran i duboko sofisticiran balkanski fenomen sa dugotrajnom tradicijom, senzibilan i estetizovan doživljaj vrhunskog čulnog uživanja. To je autentična institucija gradskog običaja, prepoznatljive ambijentalnosti, lepote života, sa poetikom punom emocija; pozitivna dokolica koja indukuje istinsku potrebu i nužnost da se život živi kvalitetnije i vrednije; oblik molitve i blagorodno stanje duha; mera gospodske otmenosti; način i oblik mišljenja. Funkcionisao je po meri čoveka, njegovih mogućnosti, filozofije i načina života u kojoj je egzistirao smisao ljudskog trenutka i njegovih misli. Sa antropološkog i sociokulturološkog aspekta, ak-

šamluk je način života, gotovo jedan životni stil uslovljen nasleđem i mentalitetom sredine, koji uzdiže uživanje izvan ravni svakodnevnog zadovoljstva. To je aksiom istinskog narodnog života, himna i paradigma duhovne baštine i ljubavi među ljudima. Akšamluk nije samo fenomenološka činjenica već slika života i etnološka kategorija koja brani svoj funkcionalni i smisaoni integritet sa dubokim tragovima večitih vrednosti, kako u međuljudskoj komunikaciji tako i u etici, filozofiji, kulturi, muzici i duhovnom nasleđu.

Široka su nepreorana polja naše tradicije, kulture i običaja, a akšamluk je, bez sumnje, svedočanstvo jednog vremena kada je hedonistički princip bio dominantan. Svestan nemoći da zamislim svoje pretke dalje od dve-tri generacije, uveren sam da su bili satkani od strasti i ljubavi prema životu, da su živeli izvan svake vremenske i sudbinske strepnje, posebno u pojedinim sredinama gde je postojao kult akšamluka. Iako u neostvarenom prostoru i vremenu, živeli su duboko usađeni usred svoje stvarnosti i u granicama svojih ostvarivih mogućnosti. Svesni svoje prolaznosti, više nego mi danas, nalazili su način da izgrade sklad sa samim sobom i sa najbližima oko sebe, nastojeći da se približe svemu što život može da pruži, pokaže i afirmiše.

U tadašnjoj strukturi života i postojeće matrice uživanja, akšamluk je prerašao u konvenciju uraslu u prirodu stvari, u mudrost i duhovitost, osobine koje najčešće idu zajedno. Akšamlučilo se u manjem, intimnijem društvu, u prirodi, pored reke, u nekoj bašti, gde je „pogled do bola”, pod jabukom, kruškom, orahom, šljivom, u ograđenoj avliji sa kapidžikom, ili negde van naselja. Te male oaze, “centri vasiona i sveta”, ti romantični i poetični prostori gde se akšamlučilo, bili su izvan sveta i izvan vremena, gde čovek nalazi zagonetnu tačku spokoja i u njoj pronalazi samog sebe. Meračilo se na prostirci, na drvenoj klupi, na bukovom panju. U zimskom periodu akšamluje su nalazile svoje mesto u kafanama, zvanim akšamdžinice, i po kućama koje su imale uslove za takva druženja. Akšamluje su imale svoj prostor zvani divanhane, koje su bile nalik na veće salone za prijem gostiju, dok je porodica je boravila u ostatku kuće (ženski deo zvao se haremluk, a muški selamluk). Sedelo se na minderlucima, dok je na sredini prostorije bio postavljen tagar¹⁴ pun žara, koji je zagrevao sobu i na kojem se mogla ispeći kafa.

U smiraj dana, kada je svetlost drugačija¹⁵, društvo se okupljalo spontano ili

14 Tagar ili mangal – posuda od bakra u koju se stavljao žar. Koristio se za zagrevanje kuća, dućana, radionica, za očuvanje toplote jela ili za kuvanje kafe. Bogate porodice su posedovale dekorativne, ukrašene, izrezbarene tagare. U pojedinim krajevima zovu se mangal ili dagar. Da bi mirisala prostorija, u žar se stavljala neka aromatična masa ili trava.

15 Sećam se prvog predavanja profesora dr Ratka Božovića u amfiteatru Fakulteta političkih nauka u Beogradu. Na samom početku, rekao je, parafraziram: *Mnogo mi je žao što ovo nisu sati predvečerja, kada bi moje izlaganje bilo mnogo zanimljivije i inspirativnije...*

po dogovoru, bez većih obaveza domaćice oko spremanja mezetluka. Akšamlučilo se u manjem, intimnijem društvu, i to isključivo muškarcima u srednjim ili starijim godinama. Koliko je mladima u to doba značilo korzo, još više je akšamlijama nedostajao njihov ritual. Možda su sva ta okupljanja traganje za izgubljenim identitetom iz vremena kad se razgovaralo i veselilo pored ognjišta. U vreme Ramazana, družilo se u večernjim satima, ali bez alkohola i u skladu sa normama ovog svetog meseca. Inače, svako okupljanje kao što su teferidž i spontana večernja druženja, nisu akšamluci. Teferidž je porodični izlet u prirodu ili opštenarodno veselje tokom letnjih dana.

Kada se okupe, okrenuti ovozemaljskom životu, akšamlije se predaju razgovoru, piću i mezetu, kao nekoj obredno-paganskoj čulnoj svečanosti, podređujući svoj merak postizanju jedne vanvremenske harmonije koju niko drugi izuzev njih ne može razumeti. Razdragani, sa odmerenom i suzdržanom radoznalošću, gde nema zvanja, znanja, hijerarhije, ni ko su ni šta su, akšamlije u svoju ležernu i spontanu komunikaciju unose pozitivnu energiju, koja ih greje u jedinstvenosti i jednostavnosti. Iako potpuno različiti po karakteru, navikama, mentalitetu i sudbini, što ne prikrivaju, oni ne mogu jedni bez drugih, jer su na vreme prepoznali svoj svet i naslutili svoju meru. Takvim druženjem rastapaju svoju veselo-neveselu svakodnevicu. U suštini, to je intimno, dosta hermetično druženje rođaka, bliskih prijatelja, komšija, koji imaju svoje principe, autentičnost, kodeks. Šeretluk je bio posebna aroma akšamluka, bekrijanja i radovanja.

Akšamluci, praznici radosti, trajali su različito: od nekoliko sati, do kasno u noć. U principu, takva druženja ne traju do zore, mada je u letnjim vrelim noćima i toga bilo. Ambijent, međusobna sinergija, dobro raspoloženje, pravo vreme i stanje duha, omogućavali su ljudima da dele svoja zadovoljstva sa najbližim prijateljima. Pisac Ćamil Sijarić, u svom dobro poznatom maniru mudraca, ovako bi to definisao: *Na ovom svijetu je najvažnije da imamo jedan drugome šta da ispričamo, jer se pričajući i slušajući dva puta duže živi.* Akšamlije su zahvaljujući raskoši svoje komocije izlazili iz sebe, iz svoje kože, pomerajući stvarno u nestvarno, nastojeći da zavedu noć, ne shvatajući kako takva noć i sama zavodi, jer, uz rakiju se, počesto, toči i skrivena tuga. A kad noć zavede i akšamluk dostigne autentičnu ekstazu, uz terapijsku dozu pića i mezeta, počinje tiha melanholija i pomalo prigušeni dertli dijalog sa samim sobom.

Akšamluci su bili rojilišta velikog broja darovitih i talentovanih ljudi. Svesni da je raznolikost sreća života, akšamlije, ljudi velikog duha i širokih pogleda,

---

Omiljen, uvažen i cenjen od strane studenata, profesor Božović imao je, u to vreme, kao retko koji predavač na Fakultetu, privilegiju da svoja predavanja drži u amfiteataru ispunjenom do poslednjeg mesta. Samo u vreme dok je on držao nastavu, studentski klub (bife) bio je prazan i sa manjkom stolica prenetih u amfiteatru.

bili su lirske duše kad je u pitanju pesma, a mitski zanimljivi u besedama. Znali su da ono što ih zavodi i za čim tragaju, nije lako naći, pošto su lepota i smisao života izvan stvarnosti. Oni se najlepše i najiskrenije smeju, pričaju duhovito, romantično, ironično, negovano, umno, vole da komentarišu, malo i dramatižuju, ali sa dosta lucidnosti i razboritosti. Za njih su vezane mnoge anegdote, mudrosti, smešne dogodovštine koje se pamte i danas prepričavaju.

Gde nije moguć razgovor i priča ništa nije moguće, pa ni pesma ni prijateljstvo. Svesni svojih ograničenja, običaja i navika, oni su svoj smisao nalazili u jedino mogućem: prijateljstvu, pesmi, razmeni stavova i iskustva, i mnogo čemu drugom, što je iskakalo iz konteksta patrijahalnog duha. Tražeći trijumf u životu a ne u smrti, znali su da za par sati ispričaju celu jednu ljudsku istoriju, vedru i dramatičnu, koliko bi stala u nekom kratkom romanu. Bilo je u svemu tome dosta komičnog i tragičnog, lepote i nakaznosti, veselosti i apsurdna, lirizma i ironije. Njihova najčešća zapitanost bila je: šta život stvarno jeste, koliko vredi, šta može da bude i čemu ga posvetiti. Ozbiljnih i teških tema gotovo da nije bilo. Ugodan razgovor je imao svoju terapeutsku smisljenost i cenu, prekidan tihim zvucima violine, saza, tambure, harmonike ili defa. Mnogi su posedovali začuđujuću muzičku interpretativnu darovitost. Iz ovako pristojnih akšam-derneka, nastao je sevdah: pesma koja se sluša svim čulima, potekla iz srca i duše. Akšamluk je, stoga, nerazdvojan od meraka, tihanog derta, sevdaha, i na poseban način derneka: *Sevdalinko, pjesmo đulistanu, / ti si žubor bistrih šedrvana, / bol i čežnja sevdah ašikluka, / dert i tuga pjanih akšamluka, / ti si spomen priča / o derneku teferidža* (Safet Kafedžić, pesnik iz Sarajeva, koga su zvali „bosanski Jesenjin“). A kad se sa obližnje džamije začuje mujezin i zvono sa crkve, prestaje pesma, glasnija polemika. Pesma je, po pravilu, bila završni čin svakog okupljanja. Bio je to puls kasabe, grada pa i većeg sela.

Ležernost i raskoš da se uživa u laganom i spontanom razgovoru, piću i iću, jeste donekle i genetska predispozicija naših ljudi za merak. To je umetnost mudrog uživanja, najjača unutrašnja tačka oslonca, omama života i zanos čoveka, kada osmeh titra na licu a radost u duši. Uostalom, u svakom međuljudskom odnosu najvažniji je razgovor, ali ljudi se više time ne bave. Bez neukusa, loše volje i nervoze, akšamlije su znale svoju meru u svemu. Svesni da akšamluk ne toleriše opijanje, usklađenost u konzumiranju pića i mezeta, ambijenta i temperamenta, bila je u harmoniji – jedno drugome nije smetalo niti dominiralo. Malo priče, malo pesme, malo šale, malo svirke., sve zarad malo lepše i srećnije budućnosti. To je ta posebnost i magija akšamluka: sklad želja, mogućnosti, osećanja, ravnoteža ljudi i njihovog odnosa prema piću i mezetluku.

Akšamluk je skladište semantičkih poruka i mesto ispunjeno pričama punim fiktivnih i stvarnih dešavanja. To je ljudima budilo volju za uživanjem, a posebno ako je društvo bilo kvalitetno, zanimljivo, vredno. Njima je takvo druženje bilo utočište, ishodište, прибежиште. Metaforički, bila je to kaldrmisana atmosfera puna nebeskog ushita i zanosa, ritma i dinamike – sve spontano, pomalo iskonski, neusiljeno, ležerno, sa vidljivim optimizmom. Prave pesme, bez visokog tona, iskrena prijateljstva, emotivno vezivanje, samo što društvo ne kaže: „Ovde je sve dukčije, kao na nekoj drugoj planeti”. Što bi Bosanci rekli: „Akšamluk, ćeif od davnina”, a ja dodajem: varničio sa životom. Akšamlije su bile ljubitelji dobrih i ukusnih jela, lepih stvari, susreta i otkrića, zdrave pameti, duhovitosti, strasti i uravnoteženosti. Bili su to pretežno duhovni pustolovi, boemi, retorički gorostasi, poznati umetnici, poete. *Zato, takva pjesma i takvo pjevanje nisu zabava ni rasonoda, nisu besposlica i opuštanje. Pravi akšamluk je rafinirana institucija kulturne svakidašnjice, a u svojim sretnim trenucima – ozbiljno dosezanje vrhunca onoga doživljaja u kojemu čovjek u sebi prepoznaje nekoga drugoga, nesretnijega a boljeg od onoga koji svakodnevno stanuje u njegovoj koži* (Ivan Lovrenović, „Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropske – orijentalne mikrokulture”, Zagreb, 2002).

Akšamlukom se nastoji postići umerenost, ravnoteža i sklad u životu koji bi bio lišen oskudice i uskraćivanja. Zato je akšamluk metafora ljudske portage, nemira, sumnje, nezadovoljstva sobom i svojim ograničenjima. Njemu ne pristaje melanholija, depresija, histerija i druge loše strane ljudske prirode. Pa ipak, i u akšamluku se nađe rezignacije, sa više štimunga a manje strasti. Akšamlije merače „sedeći na svom imanju, srećni što baš njima pripada to parče dunjaluka ovoga sveta”, uvereni da im bar toliko pripada i parče nebeskog svoda. To njihovo spokojstvo živi bez ikakvih pretenzija na nešto drugo i više, i bez drugih želja. Oni koji znaju cenu sitnice i detalja ne čeznu za dosadom i sporim prolaskom vremena, uvereni da život žive najmanje dva puta. U trenucima inspiracije, „jednostavno su pretvarali u neobjašnjivo, a očekivano u nezamislivo”. Merakluk akšamluka je istina koja tom činu daje trajnost i zagonetnost. Uostalom, stara poslovice kaže: *nije bogat onaj ko ima, već onaj kome malo treba.*

Takva okupljanja srodnih duša, koje za bliskošću tragaju, imala su lirsku, boemsku i poetsku osnovu, što je akšamlijama davao smisao duhovnog bokorenja iz kojeg su izrastali vredni prozni, poetski i umetnički radovi. U takvom ambijentu ljudi nisu obraćali pažnju na to kakav utisak ostavljaju, šta su značajno rekli, koju će pesmu odabrati. Druženje uvek uključuje međusobno ispomaganje, solidarnost, brigu, razumevanje, podršku, a kad zatreba, svi su se nalazili u koži svog prijatelja. Kao kodirani energetske potencijal, akšamluk je ljudima otkrivao smisao vrednosti običnih ljudi i običnih dana. Uo-

stalom, koliko je uopšte zanimljivih i lepih dana u životu jednog čoveka, bez obzira gde živi, čime se bavi i šta mu je preokupacija? Zato je kod akšamlija suština njihovog meraka merak, odnosno, u to vreme njima jedino dostupna mogućnost radosti života.

Jedna uboga svakodnevica kod njih je dobijala ritam i dinamiku, sa osobinama komičnog, radosnog, neobičnog, afirmišući teatar za njihovu dušu. Tako su razbijali životne forme i kalupe, prividno se oslobađali svega što je narušavalo vrednost i kvalitet života. Njima je na um padalo i ono što je umu daleko, što liči na igru, uzaludno vreme, čineći sve da neke želje ostvare, drugih da se oslobode. Da su mogli bili bi vetar, reka, izvor, ptice... U nemoći da bilo šta promene, oni su menjali sebe, bez namere da menjaju druge, i tako dobijali ono što drugi nemaju, vodeći računa da ne izgube meru za realnost, bez obzira što su kod svojih i okoline posedovali potreban imunitet.

U svojim povlašćenim trenucima, prikovani za zavičaj, akšamlije su imali svoje snove u želji da napuste postojeći i dotaknu poredak višeg reda, nastojeći da im se njihova virtuelnost bar malo odomaći. Takva druženja, predana hiru igre, imala su vrlinu što remete dosadu i pamte suštinu dijaloga. To je izazov savršenstvu i prirodi, jer akšamluk, pored nastojanja da uvede red u život svojih učesnika, menja odnos čoveka prema društvenoj i kulturnoj stvarnosti, estetici, moralu, etici, filozofiji, vaspitanju.. Kada se smisao za dijalog i pesmu spoje sa dubokim emocijama i osećanjem života, onda je to pravo druženje i raspoloženje, potpuna relaksacija i zabava aktera koji su srasli i srođeni jedan sa drugim. Dakle, akšamluk je poprimao osobine života da bi se potom i sam život preobrazio u akšamluk. Zbog toga, on zimi, kad skoro presahne, kopni ljude, a leti ih ojača i osnaži, osvaja, zrači, budi i priziva.

Svako piće traži dobru podlogu. Kaže se: „Nije umro onaj ko je pio, nego onaj ko nije mezetio”. Iskusni ljudi znaju da se nikada ne piju na prazan stomak. Naše majke, babe, prababe, imale su zadatak da pripreme meze za akšamluk. Današnjoj ženi bio bi to veliki napor i odricanje, ali za njih bila je to gastronomska otmenost i domaćinovo dostojanstvo. Meze se serviralo u manjim količinama, jer se podrazumevalo da onaj koji zna da pije, gospodski mezi. Postoji izreka: „Reci mi šta meziš pa ću ti reći odakle si”. Pilo se ono što se imalo: razne vrste rakije,¹⁶ vino, pivo. Za meze se najčešće služilo: razne vrste sira, suvo meso, razne salate, suvo voće, badem, lešnik, pršuta, kulen, pihtije, kiseli kupus.

Za potpunu ugođaj nije važno šta se našlo na tanjiru, već merak onih koji su u

¹⁶ *Ozbiljni znalci i uživaoci znaju da prava rakija ne služi pijančenju, nego akšamluku, a opet pravi akšamluk ne biva ni sa kojim drugim pićem nego sa njom, koja se razljuje blaženo po želucu i udovima, hvata polako i drži dugo, a dušu ispunja plemenitom bezutješnom melanholijom i izvlači pjesmu, tihu, poravnu.*

tome uživali. Meze zavisi od vrste pića, godišnjeg doba, mentaliteta i karaktera ljudi. Ne ide uz svako piće isto meze. Adekvatno meze naglašava dobar ukus, aromu, miris i teksturu pića. Bilo je i onih koji su tražili neobično meze. Momo Kapor je zabeležio jedan takav slučaj: *Tako je čuveni sarajevski beg Saburija, uz litar meke rakije, mezetio samo pola orahovog jezgra i pritom mirisao ružu, slušajući u akšam sa terase svoje kuće cvrčanje cvrčka u malom zlatnom kavezu, uhvaćenog u Anadoliji, dok je dole, u avliji, jedan njegov seiz pevušio: „Ima l' jada ko kad akšam pada, kad mahale fenjere zapale” i udarao u dugovratu tamburu zvanu saz da izazove cvrčka na pevanje.*

Dok su se ogledali u svoj komad neba, otet od prolaznosti, akšamlije su znale da celo veče meze po jedno zrno grožđa, drugi sveže ubranu ili sušenu smokvu, krišku dinje, nekoliko maslina, jabuku, krušku. Mezetluk je davao mnogo više od gastronomskog uživanja jer su sva čula akšamlija bila sjedinjena u harmoniji, a za to je potrebno iskustvo u uživanju. Meze je oduvek predstavljalo magiju zavođenja, iako mnogi takvu hedonističku stvarnost nisu niti će razumeti. Radoslav Rade Jovanović, autor teksta „Ah, meraka”, na briljantan način oslikava atmosferu akšamluka u akšamdžinici: *Ah, meraka u večeri rane, / sastala se družba akšamlija / u šljiviku pod beharli granom, / haj, rahatluku nigdje kraja nema / gdje Fazila mezetluka sprema. / Đul miriše i behar se kruni / uz čašice dobre šljivovice, / oj, Fazila, mladosti ti tvoje, / natoči nam biser suze tvoje, / haj, bez sevdaha nema živovanja, / bez Fazile nema milovanja.* Uz piće, mezetluk eksponira čulnost, pokreće, talasa, razigrava.. Poznato je da se kod nas najviše i najbolje mezi po selima i malim varošima, a najmanje u velikim gradovima, gde se najviše pije.

Iz svekolike uskraćenosti i otuđenja, čovek je, u uslovima neshvatljivim današnjim generacijama, u druženju nalazio utočište koje mu je nudilo iluziju drugog prostora i drugačije stvarnosti. Dokaz za to je akšamluk, koji je imao potencijal da bude teatar, arena, kafana, atelje, gde se ispoljavala najkreativnija mašta, znanje, talenat, veština i svaka forma kulturnog izražavanja. Prelivao se preko života, ponekad i više, ponekad manje, snažnije, skromnije, ponekad vidljivije, neretko skrivenije, stalno između verovatnog i nemogućeg, neverovatnog i mogućeg, konačnog i beskonačnog.¹⁷ Posedovao je metafizičku energiju koja privlači, zbližava, povezuje. Ukratko, akšamluk je bio posejano seme ljubavi, utehe, života, vere, skladnosti, uzajamnog davanja. Otac Mitrofan iz Hilandara kaže: *Naše je samo ono što poklonimo drugima.*

U aktuelnoj arheologiji urušenih principa, vrednosti i ljudskosti, ovo naše sada, sučeljeno sa onim nekada, u kontekstu priče o akšamluku, koji lagano odlazi u sećanje, može biti otrežnjenje, inspiracija i putokaz potomcima da

17 Simon de Bovoar zaključuje kako *nije u stanju da dosegne večnost, a ipak ne prihvata konačnost*, što bi u prevodu značilo – ima li starost pravo na strast?

ne treba sve vredne običaje zaboraviti, jer ovaj omaž o prijateljstvu pokazuje koliko je nekada bilo ljubavi, sloge, sreće, zajedništva, topline, pesme, meraka. Kao da citat iz *Kurana* to i potvrđuje: *Teško vremenu kad nestane miris iz cveta i lezet iz sveta.*

Akšamluk uzbuđuje svojom iskrenošću i smislom ljudskog uporišta ka osvajanju novih vrednosti u međuljudskoj komunikaciji. To je privilegovana tekovina i vrednost onih koji su znali pričati i slušati, koji su želeli da više znaju ili onih koji su bili u zabludi da sve znaju, jednako kao i onima kojima je akšamluk bio čarolija, porok i magnet. To je svedočanstvo o neuništivoj energiji, koja ni u najtežim trenucima nije dopuštala da se život i čovek posve zaborave u svakodnevnim prizorima i palanačkim predrasudama. Akšamluk je životu davao dimenziju jednostavnosti, smisla, značaja, ostvarenosti; zbližavao, integrisao, mobilisao. Pružao je iluziju da u životu ima smisla, da u njemu postoje ljubav, vrednost i način da se ljudi razumeju, bez obzira na sve njihove razlike. Možda se nekima vreme akšamluka ukazuje kao jedno-dimenzionalno, ali kad ova vremena prođu, shvatiće da su u njima živeli pojedinci čije shvatanje nisu razumeli ni poznavali, kao ni stvarnost smisla i vrednost ovog običaja.

I danas se ponegde mogu sresti akšamlije koji, kao zaverenici nekog tajnog društva, nastoje da ostanu verni tradicijama svojih predaka, makar se u tom nastojanju napravio i poneki kompromis sa savremenim načinom života. Današnji akšamluk sluti isto onoliko koliko i zna, da bez lepote nema smisla živeti. Da je njih više ovaj život bi nalikovao praznicima.

O akšamluku, koji je na izmaku, nije moguće voditi racionalan dijalog lišen emocija, jer nikada u potpunosti ne možemo shvatiti sa kakvim merakom su naši preci uživali u druženju, mezetluku i pesmi. Bez akšamluka, koji je bio osećanje i izazivao doživljaj, nećemo dovoljno upoznati vreme svojih predaka i njihove običaje. Ako želimo bar malo da promenimo sebe i povratimo detalje života koji su nam izmakli, moramo afirmisati vrednost smisla druženja i razgovora, mada se i sada ponegde mogu čuti tihani glasovi akšamlija. Uveren sam da će naša pokoljenja znati da sačuvaju ono što su voleli njihovi preci, da vole ono što razumeju, da poštuju ono što su iz vrednog nasleđa naučili i da u tome uživaju.

Ne bih da nagađam koliko akšamluk novim generacijama može biti prijemčiv i blizak, ali sam siguran da magija i lepota vrednih običaja nećujno nestaje, dok sećanje i znamen ostaju.

LJUBAV SESTRE

PREMA BRATU U CRNOJ GORI

Ovo je priča o jednoj duši u dva tela, o pupčanoj vezi između brata i sestre, i iskonska priča o ženi i talasima njene emocionalne raskoši u kontekstu istorijskih i vremenskih čvorišta, tradicije i shvatanja. Sposobnost duše da oseti dominaciju ljubavi čini mi se intrigantnom da se posvetim ovoj temi, iako će za mnoge ovaj kulturološki fenomen delovati na površini čitaočevog iskustva kao pretenzija prema dubokim temama emotivnog karaktera.

Fenomen sestrinske ljubavi, koji je za mnoge zagonetka, ali i velika tema koja u svom tkanju ima pozlatu istine, omogućava da uđemo u dušu našeg naroda, da otkrijemo drugu stranu te duše i narodnog identiteta i da razotkrijemo pravu istinu o ovoj pojavi. Ljubav sestre prema bratu nazvao bih kultivisanom originalnošću, u kojoj egzistira hipersenzibilan i intenzivan unutrašnji dijalog razuma i emocija na prostoru gde žive mitovi i legende. To je istorijska, nacionalna i literarna priča, još uvek prisutna i snažna, jer demistifikuje identitet crnogorske žene, prikazujući ga u svom sjaju i svoj surovosti.

Koliko god mislili da znamo, crnogorska porodica, u kojoj se oblikovao karakter dece, nepoznat je ambijent, a posebno njen skriveni i složeni unu-

trašnji život. Ojađen prostor, gde se pojam sreće protezao od običnog parčeta hleba do slobode, ruralno, agresivno, dinarsko-gorštački mentalitet, mačističko-patrijarhalna kultura i tradicija uronjena u prošlost; puno patnje, kletve, zakletve, misticizma; robovanja mitskim slikama utkanim u narodnu epiku i prenošenim s generacije na generaciju. Naš svet je epski svet, koji veruje u poštenje, herojstvo i podvig, u ratnu sreću, u čojstvo i junaštvo. Crna Gora je oduvek bila muško ratničko društvo gde su žene saterane u čošak, u kome vlada zakon oca, bez prostora za dijalog, a želja za muškim potomkom nije nigde tako izražena kao ovde. Muškarci i žene, u okamenjenim pogledima na brak, nikad nisu ravnopravno delili ovaj svet i svoje živote i blagodeti koje on nosi. Patrijarhalna porodica, bratstvenička struktura i organizacija, solidarnost i poštovanje, bili su imerativ i moralna obaveza, a sestrinska ljubav je kondenzovala sve vrline naše žene i njenog karaktera, sa svim posebnostima moći i nemoći u okviru takve zajednice.

Sestrinsku ljubav poželjno je analizirati u kontekstu pozicije i uloge oca, sina i brata, budući da je muškarac oduvek i u svemu imao ekskluzivno pravo i privilegije, u porodici posebno. U tome su značajnu ulogu imali roditelji, koji su pravili razliku između muškog i ženskog deteta. Sin je naslednik, temelj, oslonac, ratnik, osvjetnik. On je budućnost porodice i bratstva; na njemu ostaje potomstvo. Rođenje deteta bila je, kao i svuda, posebna radost, ali mnogo veća kad se rodi sin jer je time bio osiguran produžetak loze, a žensko je *tuđa nafaka*. U Crnoj Gori se držalo da je neko uklet ako je bez muške dece. Porodica sa više sinova bila je posebno cenjena i poštovana, a kuće bez muške dece nazivane su *prazne kuće*, *pustoš*, *pustinje*, *puste pećine*, *iskopane kuće*... Majke su preuzimale na sebe teret opstanka i vaspitanja, očevi su bili za rat, a brat za ljubav.¹⁸ *Osnovni ženin zadatak je bio da rađa decu, prvenstveno sinove*. Majke i sestre uvek su bile heroine ognjišta, jer su sve svoje muke živele tiho i nečujno, brinući o dobrobiti čitave familije.¹⁹ To je intimna realnost porodičnih odnosa i tajni u periodu teških lomova, na granici sna i jave. Jovan Cvijić kaže: *Kad ove žene nisu sasvim utučene bedom mučnog života, nesporno su najotmeniji tip jugoslovenske žene*.

Za Crnogorku, brat je najvažniji muškarac u životu. On je oduvek bio na početku i na kraju. U svojstvu brata, on je održavao, a u svojstvu oca, produžavao porodičnu i bratstveničku lozu. Sestra je uverena da je njena ljubav temelj i oslonac sveta i čoveka, svoje familije i bratstva. Zato je ljubav prema

18 *Naše majke su bile gospodari u kući, ali na poseban način: i ona i njen muž bili su uvereni u njenu pamet i okretnost i oboje su se tome pokoravali. Naše žene su umele da se nasmeju muževljevim prostaklucima, ali nikad toliko da bi ga to moglo uvrediti ili uniziti među ljudima... (Milovan Đilas, Besudna zemlja).*

19 *... Mi smo heroji u bojnoj vatri, a žena u hladnoj svakidašnjici; mi smo hrabri pred smrću, a one pred životom; mi pred drugim čovekom, a one pred celom sudbinom... (Jovan Dučić)*

bratu njena najjača emocija, jača i od majčine. Njena ljubav je nedosegnut kriterijum u emocionalnim odnosima u porodici. Bez mrlje na obrazu, bez dlake na jeziku, beskompromisna, ona je celog života tu svoju ljubav branila, hranila i štitila kao vatru na ognjištu, u uslovima kada je čovek bio bliži smrti nego životu, u ambijentu kada niko, pa ni žene, nije pošteđen patnji i neizvesnosti, gorkih razočaranja i potresnih zbivanja, pretnji i ispaštanja tuđih ili nepostojećih krivica.

U kovitlacu svakodnevnih nevolja, gde nije bilo mesta za snove, lelujajući između dva života, onog realnog i onog u snoviđenjima, osetljive sestre osetljivog naroda – savijene pod otupljenim moralnim vizijama i imaginarnim krivicama, konfliktnom odanošću, nekontrolisanim žudnjama, neostvarenim ljubavima, napadima gorčine, ludačkim teškoćama, dugotrajnom bedom, iscrpljenošću, otuđenošću – svoju ljubav prema bratu u večnost su upredale. Njihova ljubav je terala inat vremenu, doticala nebo, rojila zvezde, vraćala smisao posustalima, davala snagu onima koji su ostajali bez nje, donosila radost ukućanima. *Nema ničeg svetlijeg i nenametljivijeg u ovoj zemlji od sestrinske ljubavi. Crnogorske majke vole kao i svake druge, s tim što su od mnogih drugih kadrije da pregore decu, osobito u ratovima i pogibijama. Majke su majke u Crnoj Gori. Ali, Crnogorke vole braću, čak i rođake, ako rođene braće nemaju, ljubavlju koja ima ženske osećajnosti u najčistijem i najnečulnijem vidu, i iskonske neodoljivosti da se održi loza iz koje se poteklo (Milovan Đilas, Besudna zemlja).* Sestra je tu ljubav doživljavala kao strast, kao veliku privilegiju i ogromnu radost življenja. Takvim emocijama ona je, sputavajući logičko razmišljanje, bojila svoj život i činila ga punim.

Kad je reč o nasleđivanju, poštovao se običajni regulator. Ženska deca nisu izdvojena, nisu subjekti po sebi, već deo tradicijske konfiguracije odnosa u samoj porodici. U običajnom pravu povlašćenog muškog principa, posebno dok se živelo u komunama, kćerke su bile isključene iz nasleđivanja, sem ako nema muškog poroda. U tom slučaju, kćerke dobijaju nasleđivanje, inače samo „prćiju“ nose u novi dom. Jedino kroz miraz otac je davao imovinu svojoj udatoj kćerki. Ta imovinska neravnopravnost nikada nije bila smetnja za njihovu vezanost za rod, a posebno za braću.

Mnogi psiholozi smatraju da posle odnosa roditelja i dece, najveći stepen povezanosti i bliskosti postoji u romantičnoj vezi i braku. Biće da su zakinuti za saznanje o odnosu sestre i brata u Crnoj Gori, čija je veza bila doživotna. Percepcija o sestrinskoj ljubavi, o granicama, intenzitetu i prirodi takvih osećanja, nije samo oskudni zbir činjenica o toj pojavi već snažna emocija koja ispunjava svaku njenu poru i misao. Koliko se sestra udaljavala od roditelja i sebe, toliko se vezivala za brata, a to je stanje velike osećajne i saznajne zrelosti. To je simbiotski odnos u kojem se stalno prelaze granice između lju-

bavi i žrtvovanja; preplet nežnog i brižnog i veliki iskorak ka razumevanju ove tajne.

Sestrina ljubav nije patetika, niti sentiment sladunjavih osećanja, već intenzivan doživljaj koji u duši stvara istovremeno bolove i setu, uzvišenost i tugu. Njena ljubav, koja izvire iz istih krvnih sudova njene majke, intimni je pokušaj da se opstane i postane, na prostoru koji nije blagorodan za uživanje, već pun muke, tegobe, ukletosti, besmisleno smislene samoće. Njena ljubav, kao jedinstven fenomen duha, jeste borba protiv nesreće, protiv uzaludnosti života i propalih nada, protiv sveukupne ništavnosti. To je zavetna nota koja prevazilazi život i arhetipska naslaga koja u bratstveničkim i plemenskim sredinama ima mnogo učvršćenih negativnih obrazaca, gde se sestre nikada ne žale ni na šta. Ponosno i dostojanstveno provode život, oskudevajući u svemu, integrišući tako svu svoju lepotu samotništva. Njihov život se odvijao ponajviše u snovima i u mašti, jer negde se, valjda, morao odvijati: živelo se kroz junake svojih bratstvenika, živelo se više u nestvarnom nego u stvarnom životu. Zato je njihova ljubav prema bratu puna kosmičke tuge, kolektivnog bola i lične tragike.

Crnogorka, s vremena na vreme osorna, raznovida, sa jakim osećanjem časti, između ponosa i žrtvovanja, ljutita, a potom ispunjena kajanjem, puna nepatvorenog života, beskrajno skromna, otesita, nesavladiva, dinamična, draga, dirljiva, brzoreka, neustrašiva, otvorena i iskrena u patnji i u malim pobunama i nepristajanjima, svoju ljubav prema bratu ne zatrpava, ne dekorise, ne zamajava, ne uvija u sedam koža, ne skriva iza sedam brava. Iako odmerena, gorda, promišljena i škrta u svemu, čak i u osmehu, ona poseduje pritajenu strasnu prirodu koja sagoreva unutrašnjim emocijama. Takva mitopoetska ljubav liči na ornamente i boje najlepšeg ćilima. Njena ljubav je bogata, ekspresivna, raspričana i rečita. Ljubav je njeno utočište, inspiracija, njena sudbina, kob, nežnost prema svemu što je okružuje. Ona nosi život brata, nastanjujući njegovu dušu u sebi, u svojoj duši, ne znajući da li njena ljubav odjekuje iz daljine crnogorskog krša ili dolazi iz narodne duše. Svoju emociju, koja egzistira između razloga i izgovora, istine i zablude, prokletstva i sudbine, poverenja i usamljenosti, doživljava kao božansku, demonisku, anđeosku privilegiju.

Na prostoru gde je uvek viška istorije a manjka duševnog mira, gde je život između oskudice i sirove i surove životne egzistencije, *gde noći nikad nisu bile tihe, gde se slavuj retko čuo, izuzev majčinog tihog tela, povremeno očevog besa, ritmičkog rada srca i jutarnje svetlosti*, sestrińska milost se radovala ljubavi prema bratu. U takvim uslovima, između želje da brat bude srećan i straha da u životu ne bude nesrećan, prožeta osećanjem svoje odgovornosti, sestra je uvek bila spremna da se žrtvuje za njega. Sa suženom svešču, opterećena

predrasudama, ona nije u stanju da domisli bilo kakvu istinu osim uverenja da joj je bratovljeva sreća bitnija od sopstvene. To je temperament koji ide do kraja u bolu i strasti. Među ženskim likovima u *Gorskom vijencu* posebno mesto zauzima sestra Batrićeva, koja u žalosti za bratom seče kosu, grebe lice, da bi na kraju skončala na njegovom grobu. *Kuda si mi uletio, / moj sokole, / od divnoga jata tvoga, / brate rano? /.../ moj svijete izgubljeni, / sunce brate, / moje rane bez prebola, / rano ljuta, / moje oči izvađene, / očni vide?! Bol za bratom toliko je snažan da je za Đurđem kosu odrezala, za đeverom lice izgrdila, a za bratom oči izvadila.* Posle gubitka brata, sestra je znala čuvati uspomenu na njega tako da sećanja nikada ne izblede. Poznati su primeri setrinske zakletve i njene osvete za bratovljevu smrt. Pored ratnih vihora i surovih zakona prirode, jedan od razloga za njenu brigu za brata bila je i krvna osveta, koja je trajala dugo, i previše. Inače, u tradiciji i pravnoj praksi Crne Gore nije za beležen slučaj da sestra ubije brata.

Sestra je u svemu bila najveći oslonac bratu, njegova podrška, snaga, inspiracija. Još kao dete, ona svoje srce preda bratu. Njene spontane i nesputane emocije dolaze duboko iz utrobe, iz one nepredvidive tajne ljudske duševnosti, čime negira sebe, jer je više odana njemu nego sebi. Bez želje da tu vrstu ljubavi veličam, preinačim ili zloupotrebim ovim esejom, tvrdim da je ona biće sa dva srca. Jedno pritvorno, nesavladivo žensko, i drugo bratsko. To nije iluzija, ni imaginacija, već realno impresivno osećanje koje nema meru i granicu. Toj emociji u kojoj se spaja i izmiruje impulsivnost i razložnost, silovitost i prefinjena nežnost, ona daje svoju ovozemaljsku meru i boju. To je protejska ljubav prefinjene destilisane osećajnosti, ali i nešto moćnije, iz čega se oseća miris i dah ljudi i zemlje. Ako hleba i vode nije bilo dovoljno, njene ljubavi nije nikad nedostajalo. Takva ljubav je najveće moguće srodstvo u patnji i radosti.

Sestra je svakodnevno, u svakoj prilici, snagom svoje ličnosti, izlivala svoja osećanja prema bratu. Pokloni za brata uvek su bili nešto najdragocenije i najvrednije što je sestra mogla učiniti za njega. Sve bratovljeve stvari bile su sestrina svetinja. U porodici gde je rastao jedinac među više sestara, iako u skućenom prostoru, brat je, po pravilu, imao svoju sobu, u kojoj je sam spavao, dok je cela porodica spavala u jednoj sobi. *U sobu jedinca retko se ulazilo iako je bila prazna po ceo dan, ili po više meseci. Ona je bila svetilište za sve ukućane, a posebno za sestre,* kazuje M. Đilas. Njegova soba je bila čista i nameštena.

Uznesene crnogorske sestre, kao mitske ptice, izlivala su iz sebe i sopstvene stvarnosti takvu ljubav koja je, ponekad, ličila na vradžbinu.²⁰ One koje nisu

20 *Trudne, nage, bose, gladne / Za nama se potucate / Po granicam domovine / Da nam skromni tain date / Vi nijeste od nas manje, / kad nastupe žive muke / Vode, praha i olova / Dodaju nam vaše ruke...* (Nikola I Petrović Njegoš, *Balkanska carica*, Celokupna dela, treća knjiga,

imale braću, zvale su se „bezbratnice“. Bez obzira na to što se smatralo da je velika nesreća biti bezbratnica, takve su znale preneti svu svoju ljubav prema braći po ocu ili po majci. Volele su tu svoju braću kao rođene.

Napuštanje kućnog praga i doma tragična je vododelnica u životu svake devojke, ali u ljubavi prema svom rodu, to je bez značaja. Sestre su se, i posle udaje, zaklinjale u bratovljev život. Inače, majke i sestre nisu se nikada klele u ženski deo familije, već samo u muški – u braću ili sinove. Oženjeni brat je, najčešće, bivao pažljiviji prema sestri nego prema supruzi. Iako su bili sestri-ni štice-nici, braća su znala biti nemarna prema njima i njihovim emocijama („Ljudi su obično nemarni prema onima koji ih previše vole“, M. Đilas). Oni su sestrinsku ljubav primali kao nešto prirodno, moralno, razumljivo. Ako brat nešto zameri sestri, ona bi znala plakati ceo dan. Uostalom, na ovom prostoru njih je bilo lako zaplakati a teško utešiti, budući da su emocije kao disanje – ako ih blokirate, izazivaju probleme.

To izdvojeno stanje njene ljubavi, to glavobolno duševno stanje, to malo vatrište sreće, osvetljava njen trnovit put života. Ona živi naspram sebe, svoje zlehude sudbine, svog života i sveta. Dani, godine, provedeni bez radosti, bez nade na radost, zadovoljstvo i spokojstvo, na detinjstvo u kome najmanje ima dečjeg života, poremećena i siromašna mladost, koja potiskuje san, igru, zanos, iluzije, šale. Njoj nije nedostajao širok svet jer ga je imala u sebi, nalazeći nepoznate prostore i ljude u raspuklom divljem naru punom crvenog soka. One su opstajale u uslovima koje bi malo ko danas podneo, živeći relativno kratko i umirući brzo, kao na proputovanju kroz surovi i nestalni svet koji im nije nudio ništa, a tražio sve. Od života nikad mažena, u svojoj osami i samoći i sama željna ljubavi i života koje nema ko da joj pruži onako kako bi želela, ona takav život slavi svojom ljubavlju prema bratu, braneći ga od svakojake unakaženosti. Njena ljubav priziva duševnost Dostojevskog, mudrost Andrića, ima Brehtovu gorčinu, Beketovu pustoš, Selimovićev amanet. Od njenih emocija puca priroda, razum, govor, tišina. To je ljubav koja se razlaže i topi u jadu i bedi.

Iako devičanski, ona voli muški, snažno, ubitačno iskreno, nepatvoreno. Njena ljubav, koja ima natruhe tragičke intonacije i koja kao da nije od ovog sveta, liči na letnju oluju koja nosi sve pred sobom, dokida život i kidiše na sebe, porađa bol. *Čoveka uvek ubija njegova najveća strast*, pisao je Andrić. Kao skućeni usud i lična samosvest, takva ljubav siromaši, zna da zarobi, truje ali i leči. Njena iracionalna ljubav ima karakteristike samodestrukcije od koje ne može da diše. Ljubav prema bratu svaku sestru savlada dok i sama ne bude savladana. Kroz takvu emocionalnu patnju ona ignoriše svoju stvarnost, gubeći samu sebe.

Sestrinska ljubav je dominantan poriv i moć, kolosalna strast koja postaje suprotnost za uobičajene i poznate vrste ljubavi. Ta opsesivna emocija, koja egzistira od ekstaze do očaja, ne vidi mane, nedostatke, slabosti, ružne sklonosti, poroke. Ona obavija i rastače to krhko ljudsko stvorenje, a ponekad može biti toliko snažna da izazove kaleidoskopske halucinacije. Njena ljubav, kao magija strasti, rasplamsava osećajnost i patnju probuđene energije dovodeći njenu emociju do krajnosti, neretko do apsurdna, što liči na utopiju savršene ljubavi: *Ja ću sebi opet roditi dete, ali meni majka nikad brata više.*

Živimo u vremenu lažnih konvencija i etikecija, lišenom temeljnih principa ljudskosti, morala, etike, ljubavi za bližnje, poštovanja različitosti, individualnosti i samosvojnosti, porodične i društvene hipokrizije. Zato ovakva ljubav ima dimenziju poetičke i etičke samosvesti najplemenitijih osećanja. Emocije koje ima sestra za brata potvrđuju tezu Umberta Eka da je „ljudsko biće istinski izuzetno stvorenje“.

Otkad je sveta, patnja je patnja, rat je rat, ljubav je ljubav. Pa ipak, ovo samosvojno biće koje je posebno i jedinstveno, koje se ne da tuđim navikama, goropadno, sa ovolikom količinom energije i emocija, postaje pitomo, nežno, krhko, opseduto misijom koja pomera granice ljudskih emocija. U želji da ima svoj svet, ona svojim emocijama korača u bratovljeve, iako njen lagum podsvesti traži za sebe sve ono što daje bratu. Kroz svoju emotivnu naraciju, ona uvek poručuje bratu da ga njene oči, nevidne i svevidne, više nego majčine, prate i kada je iza nevid-zida. Preko svoje ljubavi ona daje posebnu vitalnost životu, nudeći mu ljudski smisao, sluti i shvata i ono što joj očima izmiče. Kao svedok vlastite savesti, tetovirana duboko u krvotoku, njena ljubav je nečujna, diskretna, neumorna, fascinantna. Ona živi na njenim trepavicama. Ta emocionalna katarza, kojom daruje brata, uvek su probuđeni trenuci njenog života.

Sestre su znale mnoge bratske tajne, koje nikome ni za šta ne bi odale. Sa njima su živele kao sa najsvetlijim mudrostima od trajne vrednosti. Sve je to plavilo njihov doživljaj bratovljeve duše i njegove svakodnevice. Bila je to bezgranična odanost i mogućnost da sestra razume bratovljeve svet ali ne i svet oko sebe. Ona je takvim svojim odnosom znala upitomiti sve oko sebe – i ljude i prirodu. Možda je njena razbokorena ljubav oplemenjena kolosalnost majčinske ljubavi, ali je svakako satkana od bajki, mesečine i prozračne svile miholjskog leta. Preko ognjišta, sukoba i smrti, njena ljubav je stapala realnost i fikciju ali i govorila sve svetske jezike.

Jedino sestra koja može da se sagne u sebe i da dohvati ono anđeosko, iza i ispred aure ljubavi, u prilici je da oseti miris plamena istine i iskre vrline. Takva ljubav, u kojoj počiva doživljaj sveta, potonja baca svoju senku daleko, ali ne dalje od života i stvarnosti. Kao najautentičnija emocija, ona samu sebe

razgoreva i sagoreva i nije ništa drugo do trijumf života nad običajima. Erudicija ove ljubavi doseže do osedele brižnosti. Njena naglašena briga i osećanje, vrlina odanosti i privrženosti, pretače se u nešto više od same sebe. Sestre u braći percipiraju i vide Boga, za koga bi uradile sve. Stara mudrost kaže da „božansko nije u onome ko je predmet divljenja, nego u onome ko se divi“.

Sestrinska ljubav je vrhunska milosrdna dobrota; mlaz vode ispušten iz slavine; najplemenitije ludilo; alhemija ljubavi; placenta emocija; afirmacija narodne duše; dekonstrukcija stvarnosti; najčistija ljubav; pesma nad pesmama; uznemiravajuća i zadivljujuća iskrenost; svetlost duha; kult istine; svedočanstvo vremena... Svakog jutra sestra umiva brata svojom ljubavlju, u kojoj se skriva nedokučiva istina realnosti zbog koje ima smisla opstajati i trajati. Sa njim diše. Njihova duša je suptilna i složena u gardoj usamljenosti i tradicijskoj navici. Umeti voleti jeste kultura, vaspitanje, karakter i mentalitet, ali istovremeno i traganje za istinom

Život svakoga odbija od sebe, a protivljenje tom odbijanju jeste ljubav prema svemu što je vredno naših osećanja. *Majčinska ljubav se jedva videla. Ona je voljela i činila ne nudeći i ne tražeći ljubav ni zahvalnost*, ukazuje M. Đilas. Za razliku od majčinske ljubavi, sestrinska ljubav je najčistija ljubav koja se ni sebi ne kazuje i ne otkriva. Njena ljubav, koja ume da bude rafinirana i suptilna, hrabro staje na crtu svim ostalim emocijama. Kao što je olovka kraljica crtanja, tako je i ova emocija kraljica ljubavi. To je krst koji samo ona nosi. To je duhovna ljubav koja ništa ne traži a sve daje. *Crnogorke vole sve više nego sebe. One su najviše dobre za druge a potom za sebe*. Ničija duša nije tako prostrana, suptilna i složena u gardoj usamljenosti i tradicijskoj navici. One čistotom svoje ljubavi, koja je duboka kao san, poništavaju život. Svoju ljubav razumeju samo do izvesne mere jer nisu svesne njene tajne i dubine.

Ljubav sestre prema bratu jedna je od tajni crnogorskog identiteta, pa je treba posmatrati kao sastavni deo naše kulture i duhovnog nasleđa. To je jedinstvena i potpuno autentična pojava, vrlina i dimenzija vremena u kojem su živeli naši preci. Ona govori o našem karakteru, o našim sudbinama, o našoj istoriji, tradiciji, o patnji i borbi za najsvetlije nacionalne i ljudske ciljeve. Možemo je odgonetati ali je ne možemo odgonetnuti. Za današnje shvatanje, mnogima je takva ljubav neobjašnjiva, jer je to preliivanje emocija izvan i preko onoga što se smatra normalnim, a ona nema sposobnost da samu sebe objasni. Uostalom, skrivanje emocija rasprostranjenije je u savremenom društvu nego u tradicionalnom. Kako god takve emocije tumačili, sve će biti tačno i netačno. Ona nije metafora, a ako i jeste, onda je to živa i istinita metafora. Ona je pobeda ljubavi i najintimnija afirmacija narodne duše. Voleti toliko nije vrlina, ali je ljudski. Naizgled apsurdno, ali zbog takve svoje ljubavi

sestre su bile najsrećnije jer su uspevale da, saosećajući i prepuštajući se toj emociji, dostignu punoću svog srca. Ostaje dilema da li je takva ljubav tamna strana u svetlu duha ili svetla strana u tami duha. Bilo kako, sestrinska ljubav je čudesan portret jedne zemlje, njenog naroda, jednog vremena, tradicije i kulta familije.

Ponosni na svoju starinu i na daleko čuvenu duševnost predaka, deci ovog veka nije jednostavno pripovedati dramatične priče pune teških, dubokih i potresnih osećanja, i možda ih, baš zato, valja s vremena na vreme na to podsećati. Vreme je da nove generacije zakorače u tajne i svetle prostore prošlosti i svojih predaka. Da se tako postupa, ne bi me nagrizala slutnja o razlozima zbog kojih danas znamo izneveriti sopstveno postojanje, u koje su ontološki utkani ljubav, lepota, dobrotu i duhovnost, nesebičnost, prosvećenost i požrtvovanje prethodnih generacija. No, ponekad je spoj savremenosti i jednog očiglednog arhaizma ekstremno plodan i sa aspekta fikcije.

Sa kricima i jaucima svoga vremena, u dosta izmenjenoj fizionomiji, sestrina ljubav prema bratu još živi iznad arahaičnog idioma crnogorskog krša, nastojeći da bude putokaz i duhovni testament budućim sestrama.

KORZO

U RAMU SEĆANJA

Priča o korzou jeste priča o vremenu kada su ljudi živeli stvaran život, kada je bliskost bila princip i pravilo. To je priča o vidljivim i nevidljivim junacima vremena koje polako nestaje, o riznici mnogih uspomena i sećanja, spokoja i nemira, o patrijarhalnom društvu sa suptilno razvijenim emotivnim životom, o vremenu bez potresa i drama, o fenomenu koji je promovisao čitav sistem vrednosti i simboličkih sadržaja, duhovnih, modnih, estetskih.

U svakom gradu i varoši postoje najotmenije i najprestižnije ulice, male oaze raskoši, opuštanja, smirenosti i autentičnog manira života. To je poznato parče čaršije, nazivali su ga i „prostorom slobode“, u kojem se donekad najintenzivnije odvijao život; glavna, široka i dovoljno dugačka ulica, glavno šetaliste i sastajalište, gde se osobe uzrasta između dečaka i odraslog muškarca druže, tajne razmenjuju, traže i otkrivaju svet odraslih ali i svoj lični identitet. Svako mesto je imalo svoju dušu, a u letnjem prirodu svakome je duša bila na korzou. Te ulice obrasle u vreme i priču, pune legendi, kazivanja, prizivanja, kolektivnog pamćenja, danas su ulice zaboravljenog vremena.

Naziv potiče od italijanske reči *korso*, čiji je koren latinska reč *cursus*. Označava glavnu gradsku ulicu, svojevrsan izlog grada, šetnju velikog broja osoba, povorku iskićenih kola. Opisi u potpunosti odgovaraju viđenom i doživljenom kod nas. Uostalom, vreme ga je s mukom usvajalo, na njemu se najpotpunije odalo i u pravom svetlu pokazalo. Kao sociološki i kulturološki fenomen, korzo je autentično i dragoceno svedočanstvo o drami odrastanja, devojaštva i momkovanja; najjednostavniji način da ljudi budu blizu jedni drugih, razmena važnih i nebitnih informacija, svojevrsni urbani izlog mladosti, neobična filozofija života kojom se uklanjala svakodnevna nervoza, uvodeći ljude u neki smireniji i drugačiji poredak stvari. Korzo je bio način života i istinska kreativnost u odrastanju i sazrevanju mladih, varoški duh otmenosti – ko nije odlazio na korzo kao da nije postojao. Otkud korzo kod nas? Svako objašnjenje je moguće i nemoguće, pa se ne bismo time bavili.

Sa prvim toplim i sunčanim danima proleća i celog leta, odjednom, u predvečerje, glavne ulice varoši i gradova postaju grotlo u kome sve proključa, sa drugačijim ritmom od uobičajene svakodnevne. Život se od kuća, dvorišta, avlija, polja i bližih seoskih naselja ulivao u samo jednu ulicu, ulicu velikog i otvorenog srca. U prelepim letnjim pejzažima, kad su ljudi hvatali poslednje zrake sunca, posebno subotom i nedeljom, šetala je mladost puna snage, želja, snova, očekivanja. Korzo je kupio svoje šetače na smisleno-besmisleno lutanje i traganje. Kao miris gradske mladosti i samog grada, bila je to ambivalentno pulsirajuća masa koja je proizvodila mističnu i svečanu atmosferu.

Večernji izlazak bio je stečeno pravo mladih koje im je po svim tadašnjim pravilima odrastanja pripadalo, jednako kao obaveza da se vrate kućama najkasnije do devet sati. „U akšam kad osahne vrućina, kad se na asfaltu slegne prašina, tad iz uličica i sokaka počne pristizati svet. Devojke podignutih pundica, muškarci u odelima. Svi kao da nisu rođeni na selu: kao da nisu dan proveli u nekoj fabrici, za plugom, u pekari, na skeli, za stadom.“ Korzo je bio blago svakog grada i kolektivni otkucaj srca tadašnje mladosti. Trajao je od dva do tri sata, taman koliko u proseku pozorišne ili biskopske predstave. „Pred odlazak napraviš još dva-tri 'brzinska' kruga kako bi ugrabio što više od korzoa.“ A posle šetnje – u poslastičarnicu, na hladnu limunadu, sladoled, tulumbu, baklavu, bozu, ili u bioskop, ostavljajući, kao po nekoj nečujnoj komandi, ulicu neutešno pustu i potpuno golu.

Korzo, urbani spektakl, nije za priču jer je i sam priča, tema, strast, nagon. Bio je omiljena predstava i više od toga: biti viđen na korzou imalo je svoju korist i vrednost. Na njemu su se spajali najrazličitiji mirisi: negde sa puno lipe, u drugim mestima mirisali su oleandri, jorgovani, beli borovi, breze, kestenje. Korzo je imao snagu da ljude otrgne iz njihove osame i zaludnosti, napornog rada, da otera tugu, umor, setu. Posedovao je strast samootkrivanja i pošto-

vanja dobrih namera; veselio, tešio, opominjao. Uglavnom, cilj je videti sve i biti viđen od svih – jedinstvena forma ljudske komunikacije. Opisujući korzo, Momo Kapor ističe: *Korzo – to neprekidno kretanje ukrug, čiji krvotok određuju dosada i ljubav – podjednako moćne strasti; kolanje pogleda, vrtlog ljubavi iz dosade ili dosada zbog ljubavi; korzo – taj sumorni pločnik u koji je jedanput zauvek čežnja ugravirala putanje šetača, osudivši svakog ko stupi na njihov omadžijani krug na večnu šetnju. Bilo je potrebno prelaziti čitavu njegovu dužinu: pokretni bedem sastavljen od lica koja vam ništa ne znače, da bi se samo u jednom trenutku susrelo ono pravo, jedino i dugo čekano, po bezbrojnim koracima zaslužno lice, što će čas kasnije ponovo zaroniti u reku sivila, izgubljeno sve do sledećeg mimoilaženja. I kad nismo posedovali ništa vredno, poklanjali smo sebe pogledima drugih, primajući zauzvrat iste takve darove u prolazu.*

Korzo je imao svoja pravila, duh, estetiku, svoj red, žutu štampu, svoje norme, principe. On je zahtevao poredak, harmoniju, jasnoću, meru, razum, strast, zanos, čežnju, emociju. U svojoj pesmi „Ljerka“ Đorđe Balašević objašnjava: *Korzo je imao svoj red, neki svoj uhodani sled, / uvek se dobro znalo ko probija led / Melanija Matić, tačna ko satic / korakom rimske božice, prošeta duge nogice. / Pa druga zvezda serije iz pravca kafeterije / na opštu radost društva s periferije / Veronika Bacić, meden kolačić / u tesnoj suknjici od zmijske kože. / Al kad se spusti moja dragana / ko ruska balerina lagana, / korzo se zanjiše, špalir sve nadiže / sve se Venere pomere za jedno mesto naniže... Korzo je imao svoju duhovnu i emotivnu višedimenzionalnost i nikada nije bio iznad nečega i nekoga, već između nečega i nekoga. Posedovao je dragocenu autentičnu energiju gde se komuniciralo slobodno, otmeno, zdravo, savremeno, lucidno. To je ambijent gde je čudo ne samo moguće već uvek budno i potencijalno ostvarivo, jer su se ljudi na korzou izlivali iz sopstvenog bića i stvarnosti u neka njima uznesena stanja.*

Korzoi, gde se disalo punim plućima, bili su pozornica na kojoj je svaki pojedinac mogao pronaći sebe i svoje mesto. Dve, tri stotine metara, ponegde i manje, u redu, u mimohodu, u šarenoj paradi, po dvoje, troje, četvoro pa i više, sa manjim rokadama među njima, u jednom pravcu pa nazad suprotnom stranom ulice, dok teče vreme za izlazak. Devojke, koje su verovala svom telu i vladale njim, najčešće su šetale u paru. Blagost i strast su se nesputano mešale u hod, dajući svakom šetaču baš ono što mu treba. Svako sa svojim problemima, svi na jednom kursu, svi zajedno i odjednom pomno motreći jedni druge, bez opasnosti od sudara, sem „slučajnih“ dodira. „Da znaju ovi mlađi koliko smo kilometara išetali i koliko kalorija potrošili na korzou, oni bi ovaj običaj odmah vratili.“ U svojoj pesmi „Đački korzo“ Miroslav Antić, na svoj karakterističan način, kazuje: *U prvi sumrak / svi se tu sjate / ozbiljna lica / držanja kruta. / Odu do ugla, / pa se vrate. / I opet tako. / I opet*

tako / još dvesta puta! [...] Ruku na srce: šta sve ti đaci / uporno traže / dok troše đonove / i troše sate, / dok odu onamo / i dok se vrate, / i opet tako / sve iz početka, / danas i sutra, / idućeg petka, / idućeg jula, / idućeg maja, / tamo i natrag, / i nikad kraja? [...] Možda tu nekom / rastu krila? / Možda tu počnu / sva putovanja? / Možda se ovde / najlepše sanja? / Možda se ovde / najlepše želi? [...] Možda baš zato / jedino vredi / da se u gužvi / ovako luta / pomalo šašavo / pomalo sneno, / pomalo smišljeno / i besmisleno, / pomalo onamo / i pomalo natrag, / i opet tako / još bezbroj puta.

Mesta oko korzoa „bila su katastarski izdvojena, po nepisanom pravilu lokalnog ostavinskog prava ili nasleđena od starijih iz svog društva“. Sa obe strane ulice stajali su prkosni momci – kibiceri, nekrunisani vladari ulice, urbane legende i gerila, kao krajputaši, koji su držali pod kontrolom sve šetače: ocenjivali modele, umetnički dojam, lepotu, stajling, korak, nastup. Kao pokretni nomadi, gladni i siti svega, imali su svoj jezik, stil, pravila igre. Svako je imao svoju deonicu, svoje „busije“ – tačno se znalo ko gde stoji. Kicoši, lovci na žensku lepotu, tragajući za trenucima sladostrašća i lepote, nehajno su grickali semenke ili suncokret, dobacujući povremeno devojkama. Sa takvom filozofijom oni su u to vreme bili pankeri u duhu. Znalo se ko su favoriti, autsajderi, početnici, ko je moćan, jak, odvažan, lep, duhovit, ko su najzgodnije devojke, najzaljubljeniji parovi, ko su „glavni frajeri“. Bio je to masovni jezik žudnje sa namerom da se osvoje prve devojke kao tvrdo branjene tvrđave. Sve je funkcionisalo simpatično, bezazleno, bez uvreda, grubosti, prostakluka, loše namere. Svaka družina iz ulice, sokaka, imala je svoje vođe, gazde, predvodnike, junake.²¹ Korzo je bio dovoljno velik da se izbegne onaj koga treba izbeći, a opet dovoljno mali da se nađe onaj ko se traži.

Na korzou se osećala snažna vizuelna artikulacija unutrašnjeg sveta. Sve je bilo: oči u oči, bez izromantizirane fantazije i aromatizirane priče. Sve prisno, sa poetikom realnog života, intimno, prepoznatljivo, ali i pomalo sustegnuto.²² Sve što se događalo na korzou bilo je samo po sebi i za sebe. Spontano ili smišljeno, svi su imali neku svoju pozu. Svako je mogao pronaći svoj način da se zabavi i oseti onaj stari i dobro prepoznatljiv čaršijski duh, koji se nosi u srcu i koji, nažalost, ove generacije nikad neće doživeti. Korzo, koji je negovao prirodni sklad, bio je svačiji i ničiji. Edukovao je percepciju, razvijao i promovisao ličnu strategiju, izoštravao pažnju, negovao prisustvo i čulnost, stapajući sve u realnost života i u iluziju; bio je pun zagonetki i dilema u koji-

21 *Za petnaest minuta stajanja imaš kompletnu situaciju, kao na dlanu: vidiš sve koji su došli u varoš, a ti budeš viđen od svih. Kad dotična naiđe, momak joj priđe i obavezno kulturno upita: 'Je l' može jedan krug?' Ako devojka ne želi dužu šetnju sa udvaračem, on bi zahvalio na družetnju, izlazeći na istom mestu na kojem je ušao.*

22 *Sećam se dana kada sam položio vozački ispit pa otišao svojim fićom na korzo. Imao sam osećaj da svi u mene gledaju, a ja frajer, sa cigaretom u ustima, otvoren prozor i ruka izbačena na lakat. Danas se tome smejem, ali tada je to bilo kul.*

ma su se činjenice, zbilje i želje čudno ukrštale i povezivale, dovodeći ponekad do sasvim neočekivanih ishoda.

Korzo je imao visoke dramaturško-scenske okvire i potencijale, a čovek, kao društveno biće igre i prostora, oduvek je težio da bude deo igračkog, saznanog ili emotivnog procesa. Pre izlaska, mladi su se transformisali iz jedne u drugu stvarnost: iz stvarne u poželjnu i malo scensku, gde je koncentrisana velika pažnja, gde se ljudi telesno samoiskazuju, sa alhemijom koja je težila nekom drugom svetu. Korzo je bio najprecizniji seizmograf za registrovanje nečijeg talenta. „U predvečerje letnjeg dana, tuširam se na brzinu, oblačim ono što mi najbolje stoji, nabacujem neki miris i trk na korzo. Nije mogao proći nijedan bez mene. Ma koliko sve to glupo izgledalo ovim današnjim generacijama, mi smo u tome uživali. Svako je znao svakoga i svaka promena u garderobi bila je primećena.“

Razmišljajući o čoveku kao o (ne)ostvarenom biću, posebno o mladim ljudima toga vremena i o njihovoj težnji da pobegnu iz svoje stvarnosti, korzo je nekima zakratko, a drugima dugoročno, ostvarivao želje u trenucima kada su postajali svesni svojih ambicija i mogućnosti, jer je posedovao energiju koja mobilise, uobličava i rastavlja, nosi i ostavlja, menja i prekraja ljude i sudbine. Na otvorenoj sceni svi su nastojali da dodirnu istinu koja je plenila i ispunjavala razumevanja za sve prisutne razlike, pa su se, mnogo puta, komedije završavale kao tragedije i obrnuto.²³

Korzo je letnji kabare pun erotike, jednako koliko i bizarne zabave, koje u čoveku bude ono đavolsko. Na njemu se malo govori a mnogo više gleda. Svaki pogled je bio pritajen, plah, poluotvoren, miran ali direktan, fiksiran, usmeren, sa dubokom i skrivenom željom da se ostavi utisak u prolazu. „Eh, kada se samo setim osećaja kada znaš da te neko gleda. Osećaš nečije oči, a ne znaš čije su. Ali, tu su drugarice da sve vide, da sve snime, da ti verno prepričaju ko te gledao i kako te gledao, dok ti nehajno glumiš nezainteresovanost.“ Oni koji su umeli da vide, najbolje su prolazili jer su iz očiju čitali poruke. Kući se odlazilo sa pogledima simpatija i sa nadom da će se sutra ponovo sresti.

Kroz otvorene i poluotvorene prozore ili iza zavesa, starije gospođe su iz prikrajka diskretno posmatrale dešavanja na ulici. Bile su to njihove latinoameričke, turske i španske serije. Ne sumnjam da su dosta toga videle, a ponešto i naučile. Pa ipak, ulice u kojima se odvijao korzo umele su da sakriju većinu tajni. Uostalom, u malim mestima ima više tajne nego u usamljenim velikim gradovima. Mali, a velike tajne.

23 *Korzo u Nikšiću imao je tri grupe posetilaca: prva vrsta bili su autohtoni – čuvari izloga i stubova; druga vrsta lovci, koji su nakon kratkog 'snimanja' napuštali korzo sa svojim 'plijenom', a treća grupacija bili su srednjoškolci iz okoline grada i zvali su se 'jedanaest i deset', jer su poslednji bus imali u 23.10 h.*

Na ulici je cvetala ljubav: pritažena, otvorena, moguća, zabranjena. Korzo je umeo primaći sebi sve one koji iz potaje traže svoju prirodu, svoj karakter, svoju sudbinu. Ne zna se ko je veća tajna: korzo ili mladost na njemu. Godine prikriivanja, nedostatak hrabrosti i otmenosti, ostvarivali su se u jednoj letnjoj noći, slavljem nove velike neobične ljubavi. Rađale su se prolazne i trajne ljubavi, veliki i mali planovi. Kada, zašto i kako su se ljubavi završavale, teško je odrediti, ali znam gde su počinjale. Gotovo svaka ljubavna priča koja se rodila sredinom prošlog veka u neraskidivoj je vezi sa korzoom. Mnogi su se na tom podijumu oprostili sa svojim detinjstvom, ulazeći u pravu mladost i zrelost. Mladima i neiskusnima korzo je pružao više prilika da privuku pažnju svojih simpatija.

Sa željom da se ostvari željena sinergija, korzo je svima davao rukom, srcem, dušom. Na njemu se manifestovala spontanost, oslobođeni razgoropađeni libido, drskost, otmenost, hedonizam, osećaj da su svi savremenici. U palanačkoj i tradicionalnoj ukočenosti korzo je pomagao da se održi utisak života, promena i pokreta. Pulsirajuća podsvest i krvotok korzoa, njegov ritam, intimnost i atmosfera, bili su zadivljujuće čudesni po količini društvenog aktivizma, energije i njene razmene. On je pozivao sve ljude i davao im sve što je mogao dati. Na njemu su popuštale zabrane, stege, kompleksi, sujete, narcizmi. Bio je to prostor dopuštene slobode. Dešavale su se plime i oseke sa dosta neposustajućih pokušaja udvaranja devojkama. Korzo je bio neukrotiva naracija gde se se ukidale mnoge distance, ukrštale zanimljive priče koje pripadaju svima podjednako – bez obzira na urbano i ruralno, sadržaj i formu, lepo i ružno, staro i mlado, siromašno i bogato, različito i daleko, malo i veliko, takoreći sve nespojivo. Na toj sceni svi su proveravali svoju prirodu, svoj karakter i svoju sudbinu.

Za mnoge je sreća stanovala na korzou: „Znaš da je zaljubljen u tebe i znaš da on zna da ti znaš, al' se malo oboje pravite ludi.“ Korzo je ličio na mešavinu stvarnosti i igre, realnosti i fikcije. Na njemu se mešalo vreme, nivo stvarnosti, zrelosti i sposobnosti; vodila se borba između fizičke lepote i duhovnog kiča, palanačkog i urbanog ukusa. Na korzou sve izlazi iz sebe, iz svoje kože, emocija, prikazuje se i pokazuje u svom izvornom i originalnom izdanju. Skoro svi koji su se našli na korzou naučili su da još mnogo toga treba da nauče.²⁴ Ako su nekome došli gosti, kao da nisu dok ih domaćin ne izvede u šetnju. Odsustvo pojedinih gradskih legendi, kad je potrebno opravdati, skrivano je na hiljadu načina i u stotine čvorova. Ako se neko od njih ne pojavi, odmah se proverava gde je, zašto ga nema, da nije bolestan. Inače, svake godine pojavljivale su se nove generacije, nova stasala lica le-

24 *Nema tog meraka koji može zamijeniti šetnju korzoom u Pljevljima. To je bio simbol ašikovanja, prvih ljubavi, skrivenih poruka.*

potica i atletskih muškaraca, koji su nastojali da starijima preuzmu deo slave i uloge koje su sanjali da odigraju.²⁵

Korzo i njegovi akteri egzistirali su u direktnoj interakciji: korzo je menjao ljude, a oni su mu ostavljali svoj pečat. To je fatalna privlačnost i metafizička emocija ljudi i ulice. Korzo je podržavao svaku realnost koja je mogla biti karnevalski spektakl, modna revija, kabare, dokumentarni teatar u lokalnom kontekstu, predstava radosti, disko bez muzike. Svaki izlazak je bio mogućnost da se odigra životna uloga. U tim ulicama su se, kroz komentare, tračeve i ozbiljne analize, svakodnevno ispisivale žive gradske novosti. Na istim mestima i u isto vreme, muzičari, slikari, pesnici, sportisti i razni drugi umetnici, koji su kroz svoj angažman davali veliki doprinos društvenom životu i kulturnom aktivizmu. Korzo je otkrivao talente, afirmisao uspešne, tešio usamljene, hrabrio neodlučne, glorifikovao život; imao karakteristike narcisa jer je posedovao kreativnu i inovativnu moć. Nije bio isto što i život, ali za svoje fanove bio je život, i to onaj obični, ljudski, ma koliko skučen i provincijalan, i zato je teško povući granicu između mizanscena i života. Na toj sceni svako je imao svoju tajnu misao i misiju, svoju muku i bajku, svoje iskustvo i viziju, svoje davne ali i još žive snove i ljubavi. Na njemu su progovarali nagoni, telesnost, praznina, površnost, sebičnost, sanjarska ambicioznost lenjih i nedoraslih.

U blagonaklonom raspoloženju, mladi su jedni drugima darivali naklonost punu suzdržane, odmerene i za današnje vreme otmene razdraganosti, uz razumevanje za drugačija ponašanja. „Ne sećam se da je ikada bilo neke neprijatne situacije, tuče, ili nekog težeg ispada.“ Korzo je biti fin – reći dobro veće, „baciti peglu na pantalonama“, biti u svom fazonu, dočekati nova lica sa osmehom, poštovati starije, uživati u onome što se ima i zna, baciti opuške i žvake u kantu za smeće, biti kod kuće najkasnije do 22 h, podeliti mesto sa drugima, imati u svemu pravu meru, sanjati mostove. Sve u granicama dobrog ukusa da se mame i pedagozi ne zabrinu.

Korzo je indukovao mnoge nove reči i izraze koji su kasnije postali značajan bibliografski fond. Uz fonetska, morfološka i leksička prepucavanja mlade gradske gerile oko reči i čudnih izraza formirao se čitav jedan vinarovski raskošni svet govornih fraza. Bio je to dragocen prilog karakterološkim nijansama jednog podneblja, jednog običaja i već pomalo zaboravljene epohe.

Ljubav kao sloboda, izvan i iznad korzoa, pomalo se suprotstavljala okovanoj moralnosti, okoštanim ubeđenjima, tvrdim dogmama i društvenim normama. Devojačka seta i briga, strepnja i iskušenje, zebnja i očekivanje,

25 *Sećam se, naš korzo je bio prazan samo jedanput – kada je umro drug Tito.*

naivnost i nevinost, sve je to sublimirano u njihovim dušama. Zato je korzo njima bio važan, jer u balkanskoj varijanti muškog principa okoštalih ubeđenja, tvrde dogme i života ukočenog u besmislu, bio je to njihov jedini, malo duži izlazak iz kuće i avlije. Baš zato, njih su krasile toalete primerene evropskim metropolama, a bilo je i onih koje su sa urođenom elegancijom dovitljivih kreatora, nekim sitnim modnim detaljima lukavo skrivale svoje siromašno poreklo. One koje su imale kvalitetnu garderobu ili su volele da se lepo oblače, imale su gde i da se pokažu. Devojke osenčene čulnosti, rasle uz čežnju, odgajane pogledima, pokazivale su svoja bela gola kolena ispod mini-suknjica, u koje su ulazile odmah iz detinjstva. Taj prelaz u devojaštvo bio je suptilan, diskretan, označen obuvanjem prvih svilenih čarapa i cipela sa štiklom.

Korzo je za sve bio izazov i opsena iako su ljudi u zrelijim godinama nastojali da ne narušavaju postojeći poredak stvari. Znao je nervirati, oduševljavati, usrećiti, razočarati. Neko ga je uzimao ozbiljno, neko sa ironijom. Bilo kako, bio je greh za svakoga. „Na korzou su radosti veselije, tuge tužnije, misli dublje.“ Dakako, bio je to izazovan društveni forum, interaktivno mesto iskazivanja sebe, svog mišljenja, i prostor akcije koji simbolički ukida uobičajenu pasivnost tradicionalne sredine. Posedovao je vibraciju i intenzitet – posebnu energiju koja nadilazi sve običaje palanačke zabrane. Na njemu se mešalo komično, groteskno, uzbudljivo, pompezno, svečano, epsko, satirično, realno pa i mitsko. To je bila svojevredna iluzija sa integrativnom funkcijom – umesto društvenih mreža bilo je društveno društvo; drama života u kojoj duša, radi čulnosti ljubavi, strasti i lepote, žrtvuje sve što ima. Bio je to hadžiluk i sidrište mladosti, britka vibracija energije na ulici, beg od samoće i dosade, ritual satkan od nade i večnosti, poetika stvarnosti i ostvarenosti, konkretan život, regulacija života i konkretna svakodnevnica puna osvajanja, zaposedanja, povlačenja, strategije i taktike, trenuci usporavanja i odustajanja, nanošenja rana i ozleda. „Jedna noć na korzou više mi je značila nego danas sve TV serije, sportski prenos, dnevnici.“

Na korzou se odrastalo, na njemu se počinjalo, trajalo i sanjalo o sreći. „Mesto gde smo uz miris lipa i radoznale poglede pamtili i zaboravljali.“ Korzo je unosio nemir u naizgled jasne i uređene stvari, planove, račune, resetovao želje i ideje o boljem životu. Bio je sitna zbilja i veliki san, gde je sve uvećano, dinamizirano – pokret, gest, reč, pogled: „Sve se ostavlja, na korzo se mora ići.“ Korzo je bio izazov za letnju nevestu bez devera i starog svata, okićenu, punu mirisa, spremnu za đerdek; metafora ljudske potrage, nemira, sumnje i večnosti, nezadovoljstva sobom i svojim organičenjima. On je raskršće smisla, zanosa, dobitništva i gubitništva. Na korzou se izgrađivala etika – „kad saznaš da je neko nekome simpatija, odustaješ od svoje želje i namere“ – i

estetika, ali i lični identitet kroz osećanje nesputane slobode. Mladi su se na njemu učili pravim stvarima, prvim radostima, kako da vide stvari, jer percepcija nije datost već veština učenja.²⁶

Aktuelno nformatičko vreme paradoksalno je izolovalo subjekte urbane i ruralne komunikacije. Sajber prostor je smanjio komunikacioni jaz u vremenu i prostoru, ali je ujedno ugrozio direktne, neposredne kontakte ljudi svih uzrasta. Mladi imaju privid ogromne povezanosti, a zapravo su sve siromašniji, uplašeniji, iako su njihove želje i snovi isti kao kod generacija u prošlosti. Čovek je sada prigrlio usamljenost, što je daleko od ljudske suštine i smisla života, i ušao u vreme narcizma, samoopsednutosti, samopromocije, opsevne validacije. Tinejdžeri danas sede u kafićima, svako sa svojim laptopom ili tabletom, ne razgovarajući sa vršnjacima koji sede sa njima, dok otmene devojke umesto korzoa imaju rezervisan sto ili separe u nekom prestižnom kafiću. U nekim manjim kasabama i primorskim gradovima, mladost i danas šeta, ali je to daleko od korzoa. Napravi se jedan krug pa u kafić. Gradovi i varoši koji su se do nedavno u korzou ogledali a iz njega sve čitali, žive i danas, ali sa promenjenim i drugačijim životom. U njima su ulice doterane, nalickane, obnovljene, uređene, ali bez korzoa, ljubavi, uzbuđenja i nežnosti, postaju simboli neugasive i sveprisutne žudnje za životom.

Retko se ko seti „onih“ vremena o kojima možemo da pričamo i pišemo u ponekom arhivskom tekstu, iako su šetači tadašnjeg korzoa danas priznati i poznati građani sveta. Čuveni korzo je svoje prošetao. Nije nestao voljom ljudi, opštinskom ili gradskom odlukom, uredbom vlade, već ga prognalo novo vreme, novi običaji, nove navike. A na kontrastu i metafori grada kao tamnice i kaveza, korzo je, u svojim povlašćenim trenucima, pored promocije i potrage za afirmacijom sopstvene vrednosti, vraćao ljudima ono što im je stvarnost oduzimala i uskraćivala. Taj mali čovek na malom prostoru malo je i tražio, zato je korzo za njega bio velika predstava.

Neki gradovi i turističke organizacije nastoje da vrata stare običaje, pa i ovaj, kako bi oživelili uspomene na to vreme, organizujući neke rimejk manifestacije obogaćene sadržajima primerenim vremenu.

Korzo nam pomaže da proniknemo u društveni i duhovni ambijent jednog vremena i u njegov smisao, u kulturnu, duhovnu i emotivnu baštinu ljudi na ovom prostoru. Zavetovan punoći ljudske strasti i lepote, korzo mnogima ostaje posvećeni i smrtni dužnik. Kao ogledalo društvene stvarnosti, posedovao je snagu i moć da razbije naraciju malograđanskog dremajućeg duha i mentaliteta i imao važnu kulturološku dimenziju, iako stvoren kao hibrid za ljude koji su imali potrebu da budu moderna bića. Budući da se odvijao u

26

Nisu ljudi stvarali kulturu. Kultura je stvarala ljude (Ratko Božović, Ludosti uma).

realnom vremenu i prostoru, korzo nije bio beg od života već prilika da autentičan čovek iskusi sam život u zgusnutijem i snažnijem obliku, da zaroni u sebe i da proveri svoj duhovni i mentalni sadržaj i smisao. Kao specifična vrsta običajnosti u ponašanju ljudi, korzo nije nikome ostao dužan, već naprotiv, nestao je jer svoje dugove nikada nije mogao povratiti.

Onaj ko nije živeo u vreme korzoa, nikada ne može razumeti njegovu naraciju. Možemo ga opisivati u nedogled ali će njegova fizionomija ostati nedovoljno jasna i nezavršena jer je nastao iz narodne kulture i mašte, iz duha i nagona za igrom, dodirnut i osenčen kao predstava za svakog koga život kao neočekivanost i avantura opseda. Korzo je nešto blisko, poznato, nešto što su nosile mnoge generacije u sopstvenom iskustvu, koje su na taj način svoju svakodnevicu, bez iluzija, pretvarale u stvarnost iluzija. Bio je to fenomen kolektivne svesti i slojevite tajnovitosti i uzbudljivo iskustvo za sve koji su se bavili otkrivanjem sebe, svoje misaone fantazije i slobode pokreta, kao jedne od najmanje zaludnih disciplina pod kapom nebeskom. Kad bi davno napušteni korzoi umeli da pričaju, koliko bi nam uzdaha izmamili, tajni odali.

Što više starimo, to je juče bilo lepše, romantičnije, berićetnije, srećnije. Ipak, i u svojoj nostalgiji treba imati meru i svoje mesto.

MOBA

TEMELJNI OBRAZAC SEOSKIH OBİČAJA I KULTURE

Naša sela na planini i u ravnini, nekad puna čeljadi, omladine, dece, glasova, pesme, jednom rečju života, koji je bujao – sada polako zamiru. Ona mesta, sela i zaseoci, izvori, česme, stubline, one livade i njive, koje čuvamo u svojim najlepšim uspomenama – zaboravljeni su. Sa nekadašnjih njiva odavno ne odležu pesme žetelica: *Moba žanje pšenicu bjelicu, na kraj, mobo, na kraju je dobro*. Sa livada se ne čuje reski zvuk oštre kose koja obara rosnu travu: *Jesen ide, jabuke i kruške zriju, / hej, draga dragog prati u armiju*. Nema čobanskog dozivanja, niti odjeka motike i kose. Bilo je to vreme kada su sela ličila na male varoši, puna ljudi, kada se dosta družilo, lako veselilo, iskreno pevalo i igralo, uživalo i radovalo, dok su njive bile obrađene a po planinama pasla nebrojena stada. Neka čamotinja i tuga kao da su pale na njih i pritisle ih; kao da je te prostore naselila duboka, gorka melanholija.

Rasut čovek, iako ojađen, bio je otporan, životvoran, nesalomiv. Mali ljudi odani životu, kakvi god bili, sitni, guravi, ćopavi, bili su neuništivi, a *goli život svoje breme nosi*. U sirotinjskoj verziji prignječenog života, zračili su voljom za ljubavlju, radošću, srećom. Prema njima ni Bog ni istorija nisu bili milosrd-

ni. To su veliki ljudi u malom svetu, bez novca, bez sreće, počesto i berićeta, ali sa nagonom da se živi, veseli, da se potomstvo ima. Nisu posedovali nikakvu moć ali su imali osećanje širine, bogatstva i lepote života. Tako mali a veliki, najviše su strahovali od vremenskih nepogoda i iskušenja, koja im često nisu bila naklonjena. Nije bilo nijednog posla a da ne zavisi od prirode i njenih čudi, zbog čega je njihov pogled, tokom čitavog leta, bio usmeren prema nebu – seljak bi jednog dana da razveje i rastera guste, teške oblake pune kiše, a da ih već narednog ima iznad svog imanja. U dubokom mraku i raskoraku, uvek su živeli u dilemi kako se tome oteti, kako spasti dušu i telo, kamo se denuti, pomeriti. Priželjkivali su i prizivali sve ono što osećaju kao oskudnost i uskraćenost. Kao izlaz i rešenje, u mnogim nevoljama, pokazivali su solidarnost, uzajamnost, ispomaganje.

Život našeg sela, a posebno poljoprivredne radove, pratili su mnogi lepi i korisni narodni običaji. Jedan od njih, a ovo je pokušaj rekonstrukcije, koji nestaje i koji je bezmalo trajao tokom cele godine, bila je moba. To je dobrovoljna i besplatna pomoć komšiji, rođaku ili prijatelju, u obavljanju najrazličitijih poslova, koje ne može obaviti radna snaga jedne porodice. Bilo je to kolektivno, višegeneracijsko ublažavanje gorčine prolaznosti, za koju neki kažu da je sve prolazno osim neprolaznosti same. Moba je kolektivni oblik rada na individualnom poljoprivrednom gazdinstvu i uobičajena radnja godišnjeg ciklusa, koja je bila redovno zastupljena i prema kojoj su se svi odnosili sa dužnim poštovanjem. Bila je to prava narodna institucija dogovorene uzajamne pomoći između meštana u jednom ili u više sela, koja se vraćala: *Upamti pa mobu vrati*.

Svest o pripadnosti svom selu, svojim rođacima i komšijama, svest o potrebi uzajamnosti, osnovni je motiv svakog pojedinca učesnika mobe. Kroz mobu, seljak domaćin, kolektivno i na organizovan način, preuzima od prirode ono što mu daruje da ne bi došao u situaciju da mu ta ista priroda uništi i poništi ono za šta je i sama zaslužna.

Otkad je vakta i zemana, svojstvene svim društvima, mobe ispunjavaju različite potrebe, pokazuju kolika je međusobna povezanost meštana, koliko su spremni na ustupke i pomoć jedni drugima, koliko su karakterni. To je institucija koja afirmiše najkvalitetnije ljudske vrednosti i vrline; ima privilegiju da slavi samu sebe jer se svi raduju njenim rezultatima. Ili, što bi se reklo: *Selo bez mobe, to je isto što i hleb bez soli*.

Uobičajeno je da se mobe dele na muške, noćne, milosrdne, ženske, dnevne, mešovite... To je relativna podela jer za većinu mobi potrebno je prisustvo i muškaraca i žena, svih uzrasta, a počesto i dece. Počinju još u rano proleće, kada seljaka očekuju naporni poslovi, pa tokom leta, jeseni, i okupljanja koja su, u zimskom periodu, mladima najdraža. Najkarakterističnije

su: okopavanje, branje i komišanje kukuruza, kosidba, skupljanje sena, žetva i vršidba, berba maslina, grožđa, branje i nizanje duvana, berba voća... Dakle, nema poljoprivredne kulture koja se obrađuje za koju se ne može organizovati moba.

Za sazivanje mobe ne postoji pravilo: kada se domaćinstvu, bez dovoljno fizičke snage ili iz drugih razloga, ukaže potreba za mobom, ona se saziva. Kako su sela starila, tako je kolektivni duh mobe postajao sve značajniji. To posebno važi onda kada je potrebno za kratko vreme obaviti obimne poslove, spasti letinu od iznenadne nepogode. U letnjem periodu vremenske neprilike su najčešće i mogu uništiti svu letinu. To je period velike brige za svakog domaćina – hoće li se seno na vreme složiti, neće li suša, poplava ili grad, uništiti sav uloženi trud.

U našim krajevima posebno se vodi računa o organizovanju mobi za bolesne i iznemogle, ili za one čiji su hranioći otišli u vojsku (milosrdne mobe). Osim navedenih, mobe se organizuju za početak gradnje porodičnih kuća, ²⁷za izlivanje ploče, dizanje krova, za elektrifikaciju, za gradnju škola, medicinskih ustanova, za izgradnju puteva, vodovoda, za gradnju verskih objekata, čišćenje snega, itd. Koliko je ovaj običaj polivalentan i mnogo vredan, pokazuje činjenica da se na pojedinim mobama uručuju i darovi. Tako prilikom kopanja temelja za kuću, izlivanja ploče, dizanja krova, pa i prilikom elektrifikacije ili kopanja vodovoda, učesnici mobe dobijaju na dar: peškiri, košulju, vunene čarape, rukavice, šal.

Kada se mobe organizuju u nizu, tokom više godina, onda one funkcionišu kao i svaki posao u jednoj složnoj porodici, u kojoj svi imaju precizne uloge i zaduženja, uz ritual koji je, manje-više, u svakom selu bio identičan. U principu, na mobe se pozivaju ljudi iz istog mesta. Međutim, rado su pozivani prijatelji, pobratimi, kumovi i rođaci i iz susednih sela. Na ženske noćne mobe (prela) pozivaju se devojke iz sela u kojem se moba saziva, dok su momci koji prisustvuju tim prelima najčešće iz susednih.

Kad se ukaže potreba, sazivač traži od pojedinaca koji dolaze na mobu da povedu i svoje volove, konje, da ponesu poljoprivredne alatke za rad (motika, kosa, kramp, srp). Uobičajeno je da se poziv na mobu ne odbija. Onaj ko saziva mobu, odaziva se svakome ko je bio na njegovoj. Ako se iznenada pojavi opasnost od vremenske nepogode, onda nema vremena za pozivanje, već celo selo priskače u pomoć onome kome je najpotrebnije.

27 U Rasovu kod Bijelog Polja poznate su letnje mobe izrade cigle. U iskopanoj plitkoj jami sipala se glinena zemlja, uz stalno polivanje vodom, koja se mešala motikama, a potom se blato gazilo bosim nogama. Na tzv.guvnu, druga ekipa mobara je formirala ciglu u drvenim koritima. Ista se sušila i kasnije koristila u gradnji kuća.

Uobičajeno je da se moba završava istoga dana ili iste noći. Kod kosidbe, žetve, komišanja kukuruza i sl. mobe traju i duže. Domaćin mobe je u obavezi da za sve učesnike pripremi ručak ili večeru, u zavisnosti od vrste posla koji se obavlja, ponekad i doručak. Za takve prilike, žene su pripremale najukusnija jela („Na mobama se trpeza povija od najboljih i najukusnijih jela“). Za pripremu jela, domaćici je potrebna pomoć, pa se u toj kući, takođe, organizuje ženska moba. Tom prilikom, žene razmenjuju iskustva u spremanju jela, a devojke, uz njih, uče ili same pripremaju jednostavnije obroke. U selu se znalo ko pravi najbolju pitu, priganice, cicvaru, pirijan, kolače, itd. Naravno, nisu izostajale pohvale za ukusna i vešto pripremljena jela.

Na mobama je svako imao priliku da se istakne: dobar radnik, pevač, guslar, govornik, šaljivdžija, dobra kuvarica, pletilja.

Kod nas je najpoznatija kosačka moba, koja se i danas praktikuje.²⁸ Kosidba spada u najteže fizičke poslove, i na nju se pozivaju najsnažniji ljudi iako snaga nije jedini i najbitniji faktor da bi neko bio najbolji kosac. Dobrog kosca su činili i dobra kosa, klepac i babica, brusevi, kvasilica. Kvalitetan italijanski kameni brus ili belegija (turc.) za oštrenje kose, dostizao je cenu jednog vola. Koscima se sprema i donosi jaka hrana, a kozbaša (najbolji kosac) dobija poseban komad pečenja. Posle ručka, klepale su se kose, popila rakija, zapevala pesma i ponovo se nastavljalo košenje. Celog dana donosi im se sveža voda. Kad padne poslednji otkos, s pesmom se kreće kod domaćina. Kada se trava osuši, saziva se nova moba da se ona pokupi i složi.

Okopavanje kukuruza je takođe naporan posao. I ova moba se još uvek praktikuje u pojedinim našim selima.

Osećanje odgovornosti zbog pozvanosti na mobu bilo je inspiracija svakom pojedincu da svojim učinkom, časnim i poštenim radom doprinese cilju mobe, ako ne i da prevaziđe svoje fizičke mogućnosti. Na njima se kolektivni rad pretvarao u duhovno takmičenje, u pohvalu devojačkoj vrednosti i izdržljivosti. *Nadžnjeva se momak i devojka, / momak nažnje dvades't i tri snopa, / a devojka dvads't i četiri! [...]* Kad ujutru beo dan osvane, / momak leži, ni glavu da diže, / a devojka sitan vezak veze. Ništa bolje od mobe ne govori o žuljevitim rukama i dušama, o sušnim i gladnim godinama, o saborima, o kumstvima, o devojačkom osmehu, o mirisu pokošenog sena, o žeđi i poplavama, o bolestima i ranama, o proji i hlebu, jariku i ječmu, o guslama, slavama i svadbama, o rakijskim zanosima, o slani što pada na behar kad joj vreme nije.

28 U svetu se godišnje organizuje oko pedesetak takmičenja u ručnom košenju trave. Pored balkanskih zemalja, najviše kosačkih takmičenja održava se u Engleskoj, Kanadi, Austriji i Slovačkoj. Prema podacima nacionalnih turističkih organizacija, po broju učesnika i posetilaca, kosidba na Rajcu u Srbiji najveća je ovakva manifestacija na svetu.

Kada se obave letnji poslovi, predstoje jesenji, pod uslovom da je godina bila rodna i berićetna. I opet, pojedine radove treba brzo obaviti, a kako drugačije ako ne mobom. Nakon toga, na poljima više nema rada, ali ostaje briga kakva će biti zima, da li će biti dovoljno žita, kako ishraniti stoku, da li će biti ogreva do proleća.

Seoska kuća, u kojoj se odvijao čitav društveni, proizvodni i običajni životni ciklus, iako obično skućena, u vreme mobe bila je prostrani i raskošni ambijent i svedok nesvakidašnjih zbivanja, u kojoj je, kao u košnici, glavni akter bila omladina. U uslovima kada je selo ispunjeno prazninom, svako okupljanje i veselje izgleda nadrealno.

Komišanje kukuruza spada u omiljenu mobu, kako za starije tako i za mlađe. Ono je tradicionalno padalo u vreme kada se devojke udaju ili momci žene, pa je imalo posebnu draž i lepotu. Na poziv za komišanje odazivalo se celo selo. Oko velike gomile kukuruza okupljali su se momci i devojke, koji su pričali šale, postavljali zagonetke, pevali, jedni drugima se udvarali, flertovali, razmenjivali informacije, prepričavali najnovije zgone i dogodovštine svojih rođaka i komšija. Za jednu noć, okomiša se ceo kukuruz, koji se smesti u ambar, a meka komišina u slamarice i jastuke. U takvoj atmosferi, neretko uz harmonku, frulu ili gusle, malo se ko umarao, a domaćin je čašćavao komišare jelom, pićem, voćem, kolačima. Njihova pesma, muzika, priča, čežnja za izvesnošću, bili su tihi i diskretni dodir sa skrivenim likom vremena, bliskog i udaljenog. Na takvim okupljanjima mladi su imali dojam da sem tog zadovoljstva drugo ne postoji.

Na te skupove, mladići i devojke su dolazili puni pozitivne emocije i očekivanja, zbog čega je sve bilo prijatno, zabavno i nezaboravno, vodeći računa o tome da se taj privilegovani trenutak ne izrodi i ne pretvori u banalan prizor. U takvom ambijentu i raspoloženju rađale su se prve ljubavi, male i velike igre zavodjenja, iskre koje čoveku zapale srce za jednu noć ili za ceo život; afirmisala se sloga, zajedništvo, solidarnost, harmonija, poverenje. Bio je to obrazac kolektivnog ponašanja, u kome se daruju i razmenjuju najlepše i najdragocenije ljudske vrednosti i vrline.

U mobama su se rađale temeljne običajne i kulturne vrednosti, motivacija, inspirativnost, ali i životni smisao opstanka seljaka na jednom prostoru. Takva filozofija života imala je svoje utemeljenje i legitimitet u tadašnjim društvenim i kulturnim modelima ponašanja. Svaka moba, kao zbir vrlina, imala je višestruku ulogu: radnu, društvenu, zabavnu, edukativnu, i svi su joj se radovali, ali prirodno, domaćin najviše. Bilo je to nastojanje da se nemaština i patnja u teškim uslovima učine zajedničkim i solidarnim.

Ženske mobe su posebna priča. Organizuju se zimi, u relaksiranim uslovima, a prelo je najpoznatije okupljanje. Sazivaju se radi češljanja vune, grebena-

nja, pređenja i pletenja. Na prela se najradije odlazilo jer je to bila i potraga za ljubavlju, koja je osnov svake čovekove potrebe. Trajale su preko cele noći. Ta druženja, iskonska i čedna, ispunjavala su mlade ostavljajući im dovoljno energije za neke napornije i kvalitetnije poslove. Uostalom, ni zrno peska ne obožava da samuje.

Ono što se malo zna i o čemu se nedovoljno piše, jeste običaj da se i za tkanje ćilima organizuje moba, najčešće u večernjim satima, kada su vešte tkalje svoje znanje i iskustvo delile sa devojkama željnim učenja tog zanata uz razmenu najboljih ljudskih vrednosti i vrlina, veselja i zabave.

Živeći u konzervativnim i zatvorenim porodicama, u uslovima koji su neshvatljivi današnjoj omladini, u oskudici svega i svačega, bez kontakata sa spoljnim svetom, posebno zimi, svako okupljanje u tom periodu značilo je, bar za trenutak, kidanje veza sa realnošću i zaokret ka fiktivnoj stvarnosti. Upravo zato, prela su bila utočište za usamljene i tužne, beg od melanholije i dosade, želja za veseljem, potreba za relaksacijom duše i srca.

Momci su na prela dolazili kasnije, u grupama. Nastojali su da sede pored devojaka koje im se sviđaju. Tokom rada one su pevale, a kad se završi prelo, počinje i sijelo: *Dođi, draga, večeras na prelo, nemoj slušati što govori selo*. To je najinteresantniji i najzabavniji deo prela. „Mladi se preobuku i nakarade i prikazuju razne zgode iz seoskog života: svađe i ljubav između starca i babe, nevolje glupe udavače i sl.“ Okupljeni, ujedinjeni, spojeni istim željama, mladi su afirmisali najvrednije: bliskost, prisnost, ljubav, život. Po završetku posela, mladići su pratili devojke do njihovih kuća.

Izučavajući ovaj običaj, bio sam prijatno iznenađen neočekivanom arhaiskom i filantropijom, kojom je bio prožet svakodnevni život naših predaka na selu. Usudio bih se reći da su mobe bile svojevrsne škole, posebni, izdvojeni, neobični univerziteti, na kojima se iz raznih oblasti sticalo znanje, usavršavalo zanimanje, razmenjivala iskustva i tajne običaja, izučavale radne i tradicionalne veštine, učila etika, istorija, tolerancija. Zahvaljujući mobima smanjivalo se rastojanje između znanja i neznanja. Ona je mirila sve ono što uslovno nazivamo lepotom siromašnog življenja. U mobu su utkane vrednosti koje čine sliku našeg naroda; bile su ogledalo narodne duše. Svaka generacija je, kroz mobe, hvatala ritam vremena, ritam razmišljanja, nove navike i vrline. U uslovima relativne nemaštine, ljudi su na mobama ostvarivali zadovoljavajući nivo sreće jer su mogli, razvijajući pozitivne društvene kontakte, da podele svoje misli, tajne, nade, snove i strahove. Iza svakodnevice u kojoj su živeli, oni su tražili neku drugu, potpuniju stvarnost, njima bližu, raskošniju, kvalitetniju, nastojeći da životu pridodaju dimenziju smisla, značaja, lepote i ostvarenosti.

Kao dijalog sa stvarnošću, moba je mogla da uđe u duel sa svakom mukom, vremenskom nepogodom, ljudskim nemarom. Učila je ljude da budu strpljivi, tolerantni, nesebični, i bolji jedni prema drugima – *Drvo se na drvo oslanja a čovek na čoveka.*

Mladi su, dakle, učili od starijih kako da se pripreme za život i za raznorazna iskušenja. Usvajali su drugačije i različite stavove, principe, poglede, učili kako treba uživati u životu i slaviti život. Svako od svakoga je učio ponešto i tome se radovao. Taj poslednji bedem smisla, koji je to odavno prestao da bude, afirmisao je patriotizam, optimizam, čovekoljublje, vrline, običaje – *bolje da nestane selo, nego da izumru običaji.* Na takav način, mladi su brže odrastali, lakše se integrisali u seosku i širu zajednicu, postajali odgovorni, hrabri, priznati, moralni ljudi.

Zahvaljujući mobi sačuvane su mnoge vredne narodne pesme, zdravice, do-setke, zagonetke, stari kuvarski recepti, razne igre. Mobe su slavile berićet, dobar prinos, spokoj, bogatstvo, rad, radost. Na mobama se praštalo, mirili su se zavađeni, stvarala pobratimstva, učvršćivale veze. U sredinama gde su mobe dobro funkcionisale, nije bilo tužbi i suđenja, neženja, velikih svađa, razmirica... Koliko su moba i ostali tradicionalni običaji značajni za svaku zajednicu, najbolje govori izreka: *Bolje zemlju prodati nego običaj izgubiti.* Nestankom mobe zamro je duh jednog vremena.

Moć mobe ponestaje – znamen ostaje!

VRŠIDBA

RAĐANJE ČOVEKA IZ SAMOG ŽIVOTA

Naš seljak uvek je za nečim čeznuo i uzdisao. Muka nad mukama – kad se nebo otvori i kad se zatvori, kad je očekivano i kad je neočekivano, kad mnogo imaju i kad ništa nemaju. Iako ne duguje ništa silama prirode, koje dovoljno nije ni poznavao ni kontrolisao, njegova nevolja u borbi sa njenim ćudima kao da je trajna i neizbežna. Priroda ponekad postane nemilosrdna gazeći po vrednostima seoske patnje i života, najčešće dolazeći po svoj ujam kod gladnog i obogaljenog seljaka. I najmanja šteta siromahu i njegovoj sape-toj duši je najveća – jer treba preživeti. Surova stvarnost uvek ostane dužna seljaku. Da bi briga i strepnja bile veće a uznemirenje dublje, potrudi se i država. Koliko god seljak davao, gramziva vlast je bila alava i nezadovoljna. Uvek bi još i još. Te starolike muke nisu samo od juče, ili od danas do sutra.

Hleb, metafora nade i duhovne snage, najveći čovekov prijatelj, večni, sveti, svetovni, jednostavna i neophodna namirnica, danas je nešto obično, neprimetno, svakidašnje, jednostavno. A samo nekoliko decenija ranije, pitanje hleba bilo je važnije od svih drugih obaveza i zadataka. Domaćin je morao osigurati hleb za familiju, od čega god bio, za celu godinu, a počesto i duže.

Svaki hleb ima sedam kora, a broj sedam ima posebno značenje za ljudski rod.²⁹ Ko zna za glad i vrednost hleba, nikad ga ne baca. Ako se odloži pored kontejnera, za kratko vreme nestaje, a ostavljen bilo gde u prirodi bude ukusna hrana pticama ili životinjama. U našem narodu postoji verovanje da je bacanje hleba velika grehota i da ne sluti na dobro. Sećam se kako nas je majka Havka učila: „Kad naiđete na hleb, sevap ga je uzeti, poljubiti i na pristojno mesto ostaviti.“ Po narodnom verovanju, „kad se hleb gazi, čuje se do neba“. Dobri stari običaji puni su poštovanja prema hlebu.

Odvajkada ljudi smatraju da je žito najvažnija tekovina civilizacije i najvredniji simbol čovekova opstanka. Kroz celu istoriju, na svim područjima, žitarice su ostavile pečat spoznajne baštine iako će možda zauvek ostati tajna gde je izrastao prvi klas pšenice.³⁰ Žitarice, simboli čovekovih korena, natopljene istorijom, antropologijom, mitologijom, religijom, poezijom, umetnošću... povezuju čoveka sa zemljom i sa nužnom preradom njenih plodova. Žitom se mnogo trgovalo. Ono je posle zlata bilo najvrednija roba, a u ratnim periodima, ili nerodnih godina, bilo je i dragocenije od zlata. Poznati su slučajevi kada ni zlato nije pomoglo da se do žita dođe.

Mali čovek, vlasnik svoje zlehude sudbine i nafake³¹, odan životu i njegovim vrednostima, u svom rastočenom vremenu poseje u zemlju toliko znoja, energije i čemera, sumnjajući da će od svega biti berićeta. Od jesenje ili prolećne setve pa do žetve, mnogo je neočekivanog, uzbuđenja, ponekad i dramatičnosti. I nebo i zemlja ispostavljali su seljaku svoje posebne račune, a neumorni ratari su samo gledali u nebo strahujući od najgoreg. Pored nevremena, žitaricama je pretio kukolj, korov, miševi i razne druge štetočine. Briga i borba za svako zrno pšenice, raži, ječma ili kukuruza, pa i krompira, nije pošast samo siromašnog zemljoradnika, već opšta navika i pojava. Na poljima gde je rađalo, po okončanju žetve, bio je običaj da žene u marame kupe opala zrna sa klasja za potrebe posta i pričesti. Kao da je čovek učio od mrava kako skupiti i sačuvati žitarice za dane koji dolaze. Nije tu bilo u pitanju sveopšte siromaštvo, već svest da je u taj plod uloženo mnogo znoja, odricanja, truda i teškog rada, u uslovima koji su bili na ivici izdržljivosti. Toga je bio svestan samo onaj ko zna vrednost svakog zrna. Zato je radost u životu ovih ljudi bila ređa, ali kad godina dobro ponese, ona je bila duboka, snažna i iskrena.

U zemljoradničkom ciklusu, žetva i vršidba su najvažniji poslovi koji se ve-

29 Mistična simbolika broja sedam može se naći u svim velikim svetskim civilizacijama i religijama. Sedam je sveti broj i obično donosi sreću.

30 Stabljika pšenice pre 200–300 godina bila je visoka oko dva metra. Davala je veliku količinu slame, ali i znatno slabije zrno. Današnje stabljike pšenice znatno su kraće, ali zato sa mnogo kvalitetnijim zrnem.

31 *Nafaka je nešto čudno. To je sreća, ali i nije. To je sudbina, ali i nije. To je ono što je od Boga dato. Ali, opet, i ne mora biti tako!*

zuju za našu bogatu tradiciju i običaje. Za oba posla potrebna je moba jer se tako brže, lakše i jeftinije obavljaju radovi na poljima. One su bile dominantan oblik okupljanja i međusobnog ispomaganja rodbine, komšija i prijatelja. Saosećanje, solidarnost i razumevanje bili su oduvek bliski našim ljudima i najveća snaga u selu. Dirljivi su primeri nesebične pomoći u trenucima kada je potrebno spasti letinu od nepogode.

Kad dođe žetva, treba za kratko vreme požnjeti velike površine, zato je važno da svaki dan prođe sa što manje umora i znoja. Žito se želo ručno, srpom. U pojedinim krajevima obavljalo se to i kosom, ali u tom slučaju domaćin dosta rizikuje gubeći znatan deo roda, i teže se formiraju snopovi. Kvalitetan srp je bio na ceni kod žena, jednako kao dobra kosa kod muškaraca. Zbog toga se ljubomorno čuvao i samo u retkim prilikama posuđivao bližoj rodbini i najdražim prijateljima. Prilikom žetalačke mobe žetvu su uglavnom oba-ljale žene a muškarci su vezivali snopove. Žene su pažljivo hvatale rukohvat žita, potom ga sekle i odlagale levo od sebe. Za formiranje snopova trebalo je dosta snage i veštine. Rukohvati su se vezivali u snopove a potom u krstine i sklanjali na bezbedna mesta sve do vršidbe. Bila je to borba bukvalno za svako zrno žita iz kojeg će na proleće ponovo nići.³²

Žene su bile prave mučenice u svakom selu. One su svojim rukama znale mnogo toga da naprave i urade. I pored veoma teških uslova života, izložene suncu, kiši, mrazu, vetru, bile su neumorne i uglavnom vedrog duha. Odlazile su na njive pre izlaska, a vraćale se po zalasku sunca, vesele i raspoložene za svako večernje druženje. Žetva je za njih bila vrlo težak i naporan posao, ali i radost jer je donosila plod i prinos. Uz pesmu, sa dosta šale i dosetki, posao se završavao lakše, komotnije i brže.

Po predanju, setva, žetva i vršidba rađene su u „ženske dane“ – sredom i subotom – jer je pšenica ženskog roda. U suprotnom, svi radovi oko nje u „muškim danima“ bili bi uzaludni.

Poslovi vezani za godišnju vršidbu ne samo da su utkani u egzistencijalnu nužnost, već su i simbol radosti, marljivosti i požrtvovanosti seljaka. Vršidba žita uz pomoć konja vekovima je bila uobičajena slika u našim selima, a danas samo u udaljenim i nepristupačnim krajolicima gde se gaji ječam, raž, ovas. Ovo je pokušaj rekonstruisanja jednog značajnog običaja koji je vreme prebrislalo. Napredak u tehnološkom smislu ljudski život čini lakšim, ali ne treba zaboraviti sve ono što je nekada našem čoveku osiguravalo opstanak. Zanimljivo je, kada su se pojavili prvi kombajni, ljudi su bili skeptični govoreći: „Bolje ćemo mi to ovrći nego ova mašina“, a kasnije, dok je iza kombajna ostajalo i ponešto zrna žita, seljaci su pridikovali: „Bolje smo mi to radili sa konjima.“

32

Prva žetva kombajnom obavljena je 1839. godine u SAD.

Postupci odvajanja ploda iz klasja traju odavno, obnavljaju se i usavršavaju. Svako vreme imalo je svoju radnu filozofiju i način na koji se taj posao obavljao. Od svih poljskih radova, vršidba je bila najteži, najodgovorniji i najsloženiji posao, a obavlja se samo kad je klasje zrelo i suvo. Trebalo je dosta truda i veštine da bi nekoliko vreća žita završilo u ambaru. Trajala je onoliko koliko je bilo žita, odnosno koliko su vremenske prilike to dozvoljavale. Dan-dva pre vršidbe, obave se sve pripreme kako bi sa što manje znoja i rizika sve bilo uspešno obavljeno. Vršidba se nije mogla realizovati kad je to domaćin želeo već je sve zavisilo od vremena, slobodnih ljudi za mobu i obezbeđenih konja.

Strepnja zbog kiše nije bila izvanživotna, već je strah proizašao iz egzistencijalne nesigurnosti i životnog iskustva večne borbe seljaka i prirode. Otuda je nastala izreka: „Ne može siromah sitno da samelje.“ Seljacima nije bila dostupna prognoza vremena, nije je ni bilo, tako da je sve bilo prepušteno slobodnoj proceni, nepogrešivoj intuiciji, nagađanjima na bazi verovanja i nekih prirodnih signala. U slučaju nepogode, vršaj treba odmah pokriti, u suprotnom, sve treba ponovo sušiti uz veliki rizik da se žito raspe i da mu se umanji kvalitet. Zato je sunčano vreme neprocenjivo.

Vršidba se obavljala na guvnu koje se od iskona smatralo svetim mestom, bez obzira na funkcionalnu običnost. Guvna su mogla biti i svojina celog sela. Koliko ih je bilo, toliko je bilo zanimljivih priča, veselih pesama, čudnih uspomena, ali i pritajene gladi i osmeha sa tugom.³³ Potpuno posvećena čoveku, kao povlašćen prostor, kao spomenik životu, ona se nisu smela koristiti u druge svrhe. Na njima je sazdana celokupnost ljudske egzistencije; poseduju izvesnu dozu magije i misterije, egzistencijalne strepnje i molitve; spajaju generacije i običaje; svedoče o seoskom životu i narodnoj duši; brane se snovima svojih domaćina i vlasnika. Čak ni danas, kada se vršidba obavlja mašinski, guvna se ne uzoravaju.

Na mestu gde je bilo guvno ne valja praviti kuću, ne treba ga oštetiti, preoravati niti preko njega prelaziti. Na njemu se, po verovanju, skuplja sreća. U nekim krajevima guvno je ograđeno zidom kako se ne bi gubilo žito. Guvno je ravna dobro utabana površina, prečnika oko osam metara, na čijoj sredini se nalazi stožer, ili kolac, za koji je jednim krajem bio zavezan dugačak konopac, dok se drugi kraj vezuje za konje. Inače, pre početka vršidbe konjima se skidaju potkovice da ne bi sitnili žito. Pre svake vršidbe guvno je valja-

33 U severnom delu Crne Gore postoji verovanje da ne treba nasadivati vršaj 28. jula, na Cilik. Na brdu iznad Crlja u opštini Bijelo Polje, postojalo je seosko guvno. Jedan seljak žurio je da ovrše žito jer u kući nije imao ni zrno. Na upozorenje seljana da je Cilik i da ne valja raditi, odgovorio je: „Neka Cilik ciliće, hoće djeca pogače.“ Tek što je uveo konje i počeo da vrše, naišla je olujna nepogoda koja je guvno sa svim što se na njemu našlo u zemlju ugnala. I sada na tom mestu postoji udubljenje gde se skuplja voda (Izvor: Emina Hadžibegović).

lo raskositi i detaljno obrisati brezovom metlom. Potom se pobode stožer, snoplje se „nasadi“, rasporedi ili razastre po guvnu, i na kraju se uvedu konji.

Kad se seljaku nešto važno događa, kiša ga bije. Tako za vreme vršidbe zna udariti grom iz vedra neba, čime sve postaje uzaludnost i nestvarnost. Priroda je nekom majka a nekom maćeha, to je staro pravilo i seljačka muka. U toku dana mogla su se nasaditi najviše dva vršaja.

Uprkos pritajenoj napetosti između mogućeg i stvarnog, vršidba se uvek očekivala sa velikom radošću jer je seljaku otvarala nadu da se zemaljska i božja vrata otvore. Kad se sve pripremi i mobari se okupe, konji započinju kružno kretanje oko stožera, prvo u jednom pa u suprotnom smeru. Na vršaju gazda vitla kandžijom: „Ajde, Miško, ajde, Braco, sokolovi moji“, a razigrani konji, u boji rumenog sunca, u pravilnim krugovima bacaju čifte, dahću, frkću, gazeći po čitavoj površini, a ispod kopita im se krune zrna. Ili, što bi pesnik rekao: *Uz rezak prasak kandžija puca, u krajeve izmiče slama, u ritam srca kopita kuca.* Dok se smenjuju goniči konja, hitri momci vešto vilama vraćaju snoplje koje konji izbacuju van guvna. Dok se umorni konji odmaraju, vršaj se više puta prevrće kako bi klasje sa dna bilo na površini. S vremena na vreme, svako od prisutnih pogleda ka nebu.

Dok traje vršidba, vlada red i uobičajena „lagana žurba“ sa prigušenom pesmom. Dobra organizacija je pola završenog posla. Inače, vršidba se obavljala sa onoliko konja koliko se moglo obezbediti. Ko nije imao konje, a takvih je po našim selima bilo najviše, unapred je ugovarao njihovo unajmljivanje. Dogovori su se strogo poštovali. U nedostatku konja, vršidba se odvijala sa volovima, koji su u vršaju bili u jarmu. Sa vršidbom se završava godišnji ciklus. Do momenta kada se kukuruz skida s polja, seljak je isplanirao količinu žita koja mu je potrebna. Sve preko toga, uz neku rezervu, domaćin prodaje i tako dolazi do robe koja je potrebna porodici.

Po završetku vršidbe pristupalo se odvajanju slame, koja se koristila za punjenje slamarica i za ishranu stoke. Pleva, žito i sitnija slama skupljaju se brezovim metlama na gomilu. Sve se to, do vijanja, zaštititi od kiše i vlage. Dešavalo se da žito stoji na guvnu više dana dok se ne pojavi željeni povetarac. Vijanju se uvek pristupalo u smiraj dana, kada započne blaže strujanje vazduha. Vijanje traži specifičan vetrić, koji je blagorodan i bez naglih strujanja. Vijanju nije svako vičan pa je i za taj posao trebalo blagovremeno obezbediti čoveka koji je to znao raditi. Prilikom vijanja, žito se drvenom lopatom spretno baca uvis kako bi vetar odvojio plevu i sitnu slamu od žita. Zrnevlje pada na guvno, dok povetarac odnosi plevu podalje od žita. Kad se to završi, žito se pomoću rešeta čisti od sitnijeg kamenja i kukolja. Bio je to prljav i naporan posao. Ovijano žito se kasnije sušilo, a potom čuvalo u posebno na-

pravljenim sanducima, pletenim košarama ili u vrećama na tavanu, gde se, kako seljaci kažu, „kalilo“ između vršidbe i mlevenja. Mlelo se u vodenicama potočarama, koje imaju posebno mesto u našoj narodnoj tradiciji. Za usluge mlevenja vodeničaru se davao *ujam*, deo samlevenog žita. Žito se nije mlelo odjednom, već po potrebi. Pošto su vodenice bile retke, svaka kuća u većim selima imala je svoj red i dan za taj posao.

Konji su bili najređa, najdragocenija i najprestižnija životinja u našim krajevima. Niko kao seljaci ne zna važnost i vrednost ove verne životinje. Oni su uvek bili san i želja svakog domaćina jer su predstavljali veliku pomoć i oslonac, ali i omladine koja je čeznula da jaše i da se takmiči na posebno organizovanim trkama konja. U miru, u ratu, u bogatstvu i siromaštvu, u sreći i nesreći, konj je bio čovekova nada, sudbina, uzdanica i lepota.³⁴ Uz njegovu pomoću čovek je osmišljavao svet u kojem živi. Njih povezuje posebna dijalektika mira i sukoba, te energija nagonskog i duhovnog. Čovek se u skoro svakom poslu oslanjao na njega (konj je u stanju da izvrši mnoštvo raznovrsnih komandi), a nažalost često i u ratovanju (u Prvom svetskom ratu stradalo je osam milona konja). Ta plemenita stvorenja su večni simboli ljubavi i odanosti čoveku.³⁵ U predanjima, mitovima, obredima, pričama, pesmama i slikama, konj izražava hiljadu i jednu metaforu.

Po završetku vršidbe, vladalo je otvoreno i prostodušno zadovoljstvo urađenim, a ponajviše se radovao domaćin. Potom su učesnici mobe odlazili kod domaćina, gde se uz jelo, piće i pesmu ostajalo duže, dok su mladi, najčešće odvojeni, dočekivali zoru. Na takvim druženjima javljale su se simpatije, rađale nove ljubavi, ašikovalo se.³⁶

Kao metafora života, vršidba je najprirodniji oblik ljudske egzistencije i postojanja.³⁷ U minulom vremenu oskudice i svakojake uskraćenosti, ona je bila odbrana i trijumf života, čovekova težišna tačka oslonca. Njom se branilo potomstvo, red i spokojstvo u porodici. Osvetljavala je život iznutra i spolja, nudeći mu dimenziju smisla, značaja, ostvarenosti. Čovek bi bez vršidbe bio nesigurno, razbijeno, rasuto biće. Ako je ljude nešto moglo odbraniti od

34 Kad je Bog od vetra stvorio konja arabera, rekao je: *Načinio sam te jednostavnim. Sva blaga ovog sveta nalaze se između tvojih očiju. Uspeh i sreća upleteni su u tvoju grivu, izobilje je na tvojim leđima... Na celom svetu bićeš srećan i više cenjen od svih ostalih bića, jer tebi će pokloniti ljubav gospodari zemlje. Letećeš bez krila, i pobeđivati bez mača...*

35 Mongolski vladar Džingis Kan ceo život je proveo na konju, a umro je tako što je pao s konja. Osvojio je skoro pola sveta sa vojskom sastavljenom isključivo od konjanika.

36 *Nadžnjava se momak i devojka: / momak nažnje dvadest i tri snopa, / a devojka dvadest i četiri. / Kad uveče o večeri bilo, / momak pije dvadest i tri čaše, / a devojka dvadest i četiri. / Kad ujutru beo dan osvanu, / momak leži ni glave ne diže, / a devojka sitan vezak veze.*

37 *Demetra*, grčka boginja plodnosti, zemlje i poljoprivrede; *Cerera*, rimska boginja, zemljoradnje, žitarica i žetve, a *Mokoš*, slovenska boginja plodnosti i zaštitnica žena. *Perun*, slovenski bog gromovnik; *Živa*, slovenska boginja života.

svakojakog zla, onda je to vršidba. Ona je uvek bila novo rađanje čoveka iz samog života i njegova pobjeda nad silama prirode.

Vršidba sa konjima postala je tajanstvena i zaboravljena relikvija života, jednog vremena u nestajanju.

PETROVDANSKE LILE

IZMEĐU OBREDA I IGRE, ILUZIJE I STVARNOSTI

U matrici naših tradicionalnih običaja postoji dosta elemenata koji potiču još iz paganskih vremena, što je verujućim precima koristilo kao izgovor za njihovo dobro zdravlje, dug život, očuvanje imovine i stoke, povećanje plodnosti njiva i rodnost voća. Petrovdanske lile su svetkovina nastala iz narodne kulture i mašte, duha i nagona za opstankom i igrom, koji se u nanosima naše tradicije održao do danas. Nedeljive od prirode i podneblja, religije i istorije, opstale su na međi različitih civilizacija, u sredini multikulturalnosti i multietničnosti. U arhetipskom svetu bajki i mitova, drevnih predanja i vizija, lile se izdvajaju po tome što zadobijaju vrednost arhaične simbolike, a kao retko paganstvo izraslo u kult, zadržale su svoju autohtonost, svežinu i autentičnu snagu.

Petrovdan spada u folklorno najbogatije letnje praznike, sa raznorodnim nizom autentičnih sadržaja, kojem se raduju svi, a ponajviše deca i omladina svih vera i nacija. Slavio se, kao retko koji, i u Titovo vreme, kada su bukvalno „gorela sela“ planinskog dela Balkana ili, kako bi moj prijatelj pesnik Ljušković rekao: *Svu noć su brdima svetlele upaljene lile / dok smo mi sedlali mesečeve*

kobile. Ta nasleđena ritualna fantastika i idealna prilika za oživljavanje duha prošlih vremena, udvojena sa mladalačkom logikom, kada omladina svojom maštom, snovima i željama obavija svoje biće, danas služi kako bi se ljudi okupljali, družili i zabavljali na veliku radost svih.

Nekada je to bila najznačajnija svetkovina stočara, istovremeno dočekivana sa lilama u ravnici i velikim vatrama na brdima. Ova kolektivna i javna zabava pripada ciklusu letnjih manifestacija, koje se ravnaju prema zemljoradničkom kalendaru, vremenu žetve i ubiranja plodova, prema prirodnom ciklusu i položaju sunca. Običaj je nastao iz potrebe da se svakodnevica kreativnije osmisli, da se kroz okupljanje i druženje nađe oslonac životu, logikom po kojoj se ne može pretpostaviti šta se sve može i koliko uraditi.

Prema lilama, kojima se najavljuje Petrovdan, naš narod ima veliko poštovanje, jednako kao prema paljenju badnjaka, farbanju uskršnjih jaja ili dočeku najznačajnijih muslimanskih praznika.³⁸ Tokom dosadašnje kulturne istorije, mnogi paganski rituali od svog prvobitnog dobili su drugo značenje, pa i lile. U toj neusaglašenosti između obaveza u svojoj svakodnevici i intimnog tradicionalnog paganstva, čovek postaje razapet takvim protivrečnostima. Paganska starina i davnina našle su se u savremenoj produženoj dimenziji sa obrednim i religijskim svojstvima, zbog čega su lile kod nas poslednji i najznačajniji relikti paganstva. Lilanje je prizivanje starine kroz igru nad igrama, kroz sakralno, drveno, mitsko, istorijsko, arhaično, propušteno kroz zbilju, kulturu i običaje.

Kao i kod drugih naroda, tako je i kod nas razvijen kult vatre koji se vremenom preobrazio u kult ognjišta. Svaki vatreni ritual štiti ljude i imovinu od svih zala jer vatra daje i čuva život.³⁹ U dodiru sa njom čovek je sav u nagonima: tuge postaju tužnije, radost veselija, misli dublje, a ludovanje maštovitije. Omladina je opčinjena vatrenim lilama koje imaju poseban šmek i finu patinu, jer magija baklje kod njih izaziva posebno osećanje i strast, koju je teško opisati. Da li zbog potpune slobode u igri sa vatrom, koja u svakoj društvenoj zajednici ima posebno značenje i posebnu funkciju, ili što im je dodeljena glavna uloga u samom ritualu, tek ova lagodna i na prvi pogled bizarna zabava bila je i ostala jedna od najdražih i najveselijih svetkovina naše seoske omladine. Lilanje je ispoljavanje težnje ka opredmećivanju ljudske vizije prirodne lepote, njene moći i sjaja; kod omladine taj ritual doziva strasti koje će se mnogo kasnije razbuditi. Inače, u paganskom dobu dete je uglav-

38 Paljenje lila podseća hrišćane na apostolsko doba Petra i Pavla, kada su rimski carevi za drvene stubove natopljene smolom vezivali hrišćane, čija su tela gorela kao buktinje i osvetljavale gradske trgove u Rimu.

39 U nemačkoj pokrajini Brandenburg za Prvi maj se lože vatre na kojoj se spaljuju drvene figure veštica kako bi se oteralo svako zlo, što je Gete opisao u *Faustu*. Slične svetkovine se upražnjavaju i u Americi za Noć veštica.

nom smatrano nepotpunom i razuma lišenom jedinkom, koja je obredima inicijacije stupala u dostojno životno doba odraslih. Slične manifestacije se i danas odvijaju na prostorima Afrike.

Život na planini nije ni lak ni udoban, ali je uzvišen: između čoveka i neba nema pregrada, preleću jedino retke ptice i mnogo oblaka. Noću, kad je najpotrebnije, ljudi nemaju potpunu kontrolu zato se lile vezuju za planinski kraj i stočare, čime se potvrđuje autentična kulturno-istorijska činjenica o poreklu lilanja. Veruje se da je tradicija paljenja lila počela onog momenta kada je trebalo odbraniti stoku od divljih životinja. Zato one podsećaju na neko davno vreme u kome je magija bila deo stvarnosti i ljudske svakodnevice.

Ljudi su se radovali letu više i drugčije nego sada i to nije pitanje generacije ili životne dobi. Planinski letnji život je za mlađi svet, koji žudi da potroši snagu, jednoličan i dosadan. U potrazi za svojim prostrano vremenskim i kosmičkim identitetom, deca su se zavlčila i krila po nekim zabačenim i mračnim zabitima, druga se pela na tavane u potrazi za predmetima svojih predaka; pojedina su se pentrala na najviše grane drveća kako bi nabrala voća, pa ipak, najviše i najčešće želeli su svaku igru sa vatrom.

Ne čudi saznanje da naša opustela sela, svakog jula, a posebno uoči Petrovdana, ožive. Tada se, zajedno sa svojom decom ili radoznalim unučićima, okupljaju svi oni koji su se u detinjstvu radovali nezaboravnim trenucima sa zapaljenim lilama, uzdignutim visoko iznad glave. Lile su uvek imale svoju moć, kako u kolektivnoj tako i u pojedinačnoj svesti, dok su danas činjenica koja doprinosi boljem razmevanju autentičnosti kulturnog nasleđa našeg prostora. To je intimno sećanje na detinjstvo i odrastanje, draga uspomena na bližnje i na neko drugo vreme.

Lila je mlada kora koja se skida sa stabala divlje trešnje, višnje ili breze, potom se suši i niže na sirov štap.⁴⁰ U sredinama gde nema ovog drveća, lile su se pravile od stare pocepane gumene obuće ili od nekog drugog materijala.⁴¹

Posebno su bile zanimljive pripreme i sama organizacija pravljenja lila, jer je sve to trebalo uraditi u tajnosti budući da je u većini naših sela, zbog masovnog sušenja trešanja i višanja, uvedena zabrana guljenja stabala ovog voća.

40 Breza je u istočnoj Evropi i srednjoj Aziji, po narodnom verovanju, sveto drvo: ono je kosmičko stablo i besmrtno središte, centralna tačka u vaseljeni, oko koje kruži sve što postoji. Pošto, prema verovanjima, teraju zlo, brezovi prutovi su korišćeni za šibanje ljudi „opsednutim zlim duhovima“. Breza je nacionalno obeležje Estonije. Mlada breza u Rusiji simbolizuje proleće i devojku.

41 U Bavarskoj, Baden-Virtembergu, Rajnlandu-Pfalcu ali i na severu Nemačke, postoji običaj otkrivanja tajnih ljubavi. Ova svetkovina datira iz 16 veka. Mladići u prvomajskoj noći na kuće svojih odabranica, kao izraz svoje ljubavi postavljaju mlada stabla breze ukrašene i sa imenom voljene.

⁴² U gotovo svakom selu formirale su se omladinske grupe, kao gerila, koje su pripremale lile u konspirativnim uslovima. Lila je skidana u svanuće, noću, ulazilo se u šumske zabrane, tuđe voćnjake, gde je tih stabala bilo više.

Nekoliko nedelja pre Petrovdana, pažljivo se guli kora. Kako bi sačuvali stabla, koru su skidali sa većih i debljih grana u njihovim donjim delovima. Iskusniji su gulili lilu tako što nisu sastavljali pun krug oko stabla, već su ostavljali deo kore kako se drvo ne bi osušilo. Sveže oguljena kora pažljivo se slagala u određenom formatu, na nju se, najčešće, polagao teži kamen kako bi se ispeglala, a potom se na pogodnom mestu zaštićenom od kiše sušila. Dok su se lile sušile na kući ili na nekom pomoćnom objektu, bile su pod budnim okom omladine.

Uoči samog Petrovdana seku se štapovi od leske ili vrbe, čija je veličina zavisila od visine i uzrasta deteta, zasecaju se na debljem kraju i u taj zasek se ubacuje osušena lila, prethodno uvezana žicom uz komad tanke daščice. Ko je imao, dodavao je luč kako bi se brže i lakše zapalila i imala veći plamen. U svakom selu bilo je majstora za taj posao: neko je želeo lilu sa velikim plamenom, drugi da duže gori, treći da bude na što dužem štapu. U prvi sumrak, mladi se sa svojim lilalama okupljaju u centru sela, gde se tradicionalno održavaju seoske manifestacije. Stariji su imali obavezu da na tom prostoru sve pripreme za paljenje veće vatre. Kada se ona zapali, mladi, na dogovoreni znak, prinose lile vatri, laganim zamasima raspiruju plamen, a potom počinje uzbudljiva i zabavna vatrena čarolija kružnog vitlanja iznad glava ili ispred sebe.⁴³

Sa osećanjem posebnog uzbuđenja, uz prigodne pesme i prizivanje sreće, uz zvona i klepetuše, ta njihova uznesena stanja dodiruju vradžbinu, stvaraju atmosferu u kojoj se teško misli i rasuđuje. Dok duh drevne zajednice opседа ovaj snovidi i sanjarski ritual, oni, zajedno ili po manjim grupama, u stanju arhaične i dušom ispunjene atmosfere, uz obavezu da se suviše ne približavaju zapaljivim objektima i stvarima, vitlajući lile kao svoju dušu, obilaze kuće, torove, njive, povrtnjake, voćnjake... da bi na kraju napravili krug oko sela, čime se zatvarao magijski vatreni obruč u koji ne mogu da prodru zle sile. Od roditelja, rođaka ili komšija na koje naiđu dobijaju simbolične darove, najčešće jaja, kajmak, voće, sir, kolač. Kao u svim dečjim igrama, tako i u ovoj, bude tuče i svađe zbog nespretnog vitlanja, pri čemu stradaju lile. Oni kojima lila ispadne sa štapa ili brzo izgori, povlače se iz igre u suzama. Pošto se u svakoj igri traži pobednik, tako se i u ovoj slavi onaj čija je lila imala najveći plamen ili najduže gorela.

42 Divlja trešnja spada u medonosne biljke, zbog čega je u Evropi zaštićena, a njeno drvo vrlo cenjeno u industriji nameštaja.

43 Kod nas postoji izreka: *Plane ko petrovdanska lila* (izraz se koristi za osobu koju je lako iznervirati).

Po završetku tog spiritualnog obreda, štapovi se bacaju u povrtnjak, a sutradan se, u skladu sa verovanjem da će plodnost i rodnost biti bolja, zabadaju u zemlju gde ostaju do Petrovdana naredne godine. S obzirom na to da je vatra simbol plodnosti, veruje se da će tako izgorele lile doneti dobar rod, štitići useve od grada, tonje, suše i insekata, da će sačuvati porod i imovinu, oterati zle duhove, zle misli i sve loše emocije, da će spaliti sve bolesti. U pojedinim krajevima Balkana, gde se lile pale tri noći zaredom, naši preci su verovali da će se krave češće teliti ako ih lilari dotaknu štapom, da će obad oslepeti, da vukovi neće napadati stoku u torovima nakon Petrovdana. Zajedničko je verovanje, u svim sredinama gde se ovaj prastari običaj upražnjava, da lile obezbeđuju opstanak ljudi na teritoriji gde je priroda surova a klimatski uslovi nepovoljni za život.

Kada se lile pogase, meštani nastavlja sa veseljem do duboko u noć, uz harmoniku, gajde, zurlu, svirale, gusle i dobru pesmu, što sve asocira na praistrijski teatar, kada se u takvim okolnostima igralo oko vatre i kada su ritualne predstave bile deo molitve. *Kad zgasne vatra i igra, cika i smijeh prsnu na sve strane i počne divlja jurnjava i otimanje, a ugrijani momci nasrću na djevojke, grešne misli niču a mutne želje ključaju i guše jedna drugu*, navodi Milovan Đilas u svojoj *Besudnoj zemlji*. Mladić u kolu može uzeti devojkicu za ruke ali van toga bi bio skandal, jednako kao što je u pesmi dozvoljena psovka jer je to pevanje, a van pesme to bi bio incident.

Lile su emotivni izraz životnog toka porodice i pojedinaca od rođenja do smrti i zato se pojavljuju u obrednoj manifestaciji stočarske magije. Tu ima nanosa čarobnog i začudnog, što probija svakodnevicu, a minulim vremenima daje notu mističnog. Lile imaju hedonističko-zabavnu funkciju: ljudi se veseljem, bar za trenutak, udalje od svoje turobne i tegobne svakodnevice, obnavljajući tako potrebnu energiju za predstojeće letnje i jesenje radove, a omladina oslobađa i potvrđuje svoju subjektivnost. Igru sa lilama mladi osećaju kao deo sebe i svog života, često skrivenog bića, koje u toj magiji dobija priliku da se iskaže. Ovakvim ritualom deca uzimaju zalet kako bi jednom smogla dovoljno snage i hrabrosti da se otisnu i da zakorače u neka nova prostranstva izazova i provokacije. U tom čudnom performansu mašte, mladi oslobađaju nagomilanu energiju, prave iskrena prijateljstva, potvrđuju svoju subjektivnost, improvizuju igru u širem smislu, nastojeći da afirmišu svoju kreativnost kao najbitniju odliku ljudskog stvaralaštva, šaljući poruke starijima o sebi. Oni znaju da u toj manifestaciji mogu prekoračiti granice dozvoljenog, što će im stariji tolerisati kao manji ispad i nesmotrenost. Uostalom, igra je neodvojiva od života; ona je biološki ugrađena u nas.

Ceo ovaj nadrealnoscenski spektakl i paganska simplifikacija, u režiji mladih, nije ništa drugo do pokušaj kolektiva da se spoji sa ritmom kosmosa. To je

čežnja čoveka za spektaklom i njegova težnja za srastanjem sa prirodom. Moćan je osećaj dići lilu visoko iznad glave i vitlati plamenom. To se može tretirati i kao posebno stanje svesti, koje odlikuje slobodan izbor, oslobađanje emocija, želja za afirmacijom, nadigravanje. Lilanje je silna dečja spoznaja života i želja da pokažu starijima kako mogu vatreni plamen držati pod kontrolom. U vizuelnoj i estetskoj impresiji, igre u ritualnom transu uvek su između iluzije i stvarnosti. U tome jeste posebnost ovog običaja jer se kreativnost duha rađa tokom samog vitlanja lilama.

Magija lilanja, njegovi znaci i znamenja, na nedovoljno poznat način povezani su sa našim iskustvom o trajanju, vremenu i prostoru, bezgraničnom i onostranom. U lilanju ima fikcije koja je verodostojnija od ma koje realnosti jer se u imaginaciji skriva nedokučiva istina života i njegova veza sa prirodom. U ovakvoj katarzi prirodnog i kosmičkog višeznačja, mladi oslobađaju nagomilanu energiju. Svakako, u tom ritualu manifestuje se dimenzija akrobatskog, orgijastičkog, cirkuskog, ali i dobra zabava u kojoj se legitimise identitet zajednice. I još nešto: u vizuelno-estetskoj impresiji, kroz emotivno pulsiranje dečje lucidnosti, igre sa plamenim lilama prevazilaze maštu i samih aktera i posmatrača.

O poreklu ovog običaja, koji se diže na produžecima magije, postoje različita mišljenja. Većina smatra da ova obredna radnja, koja prati promene u prirodnom ciklusu, puna sujeverja, potiče iz prethrišćanskog mitskog nasleđa i da podržava plodnost i rodnost. Kroz ovakvu mitologizaciju čovek otkriva sebe i suštinu smisla svoje svakodnevice. Dolaskom hrišćanstva, običaj lilanja bilo je lakše prilagoditi novim pravilima nego ga odbaciti. Pojedini ovaj ritual dovode u vezu sa paljenjem badnjaka uoči Božića. Vremenom, ovaj paganski ritual prelazi u religiozni obred, kojem se pripisuju druga značenja i poreklo. Uostalom, pagansko i religiozno se prožimaju kako u životu tako i u kalendarskim manifestacijama praznika, slava i raznoraznih svetkovina. Što bi šaljivo, sarkastično i ironično rekao Svetislav Basara: *Možda smo izašli iz plemena, ali pleme nije izašlo iz nas.*

U odnosu na tradicionalno, iako su u mnogim mestima lile zaboravljene, današnje praznovanje karakteriše redukcija običaja, pa time i simbolike koju su oni predstavljali. Tako na primer, u sam čin pripreme lilanja i slavlja uplivala je savremenost – napušten je način pripreme lila na tradicionalan način jer su u upotrebi diodno-neonske svetiljke. U savremenosti koja pokušava sve da poništi, dolazi do skraćivanja i značajnog prilagođavanja novom vremenu i potrebama, posebno u slučajevima kada je igra deo praznovanja. Tamo gde su marginalizovani ovi obredi, od zaborava ih čuvaju naši najstariji. I u takvom izdanju, ovaj paganski ritual danas deluje mnogo modernije, zanimljivije od bilo kojeg prosečnog sajber-per-

formansa. Uostalom, paljenje lila je vraćanje običajima, tradiciji, našim korenima.⁴⁴

Priča o lilama, koje su alhemija vatre, života i igre, nije ništa drugo do priča o detinjstvu naših predaka i o njihovom odrastanju, i dilema o tome koliko smo spremni da očuvamo svoje u odnosu na uopštene modele ponašanja. One su bile neobične jer su posedovale mitološki narativ. I u takvom izdanju ova mitologema je bila važna u jačanju identiteta pojedinca i zajednice koja ju je upražnjavala. Lile predstavljaju zagonetku i integrativni koncept male zajednice bogat apsurdima i paradoksima; sećaju na najlepše dane detinjstva, razbibrige, ali i na prve ljubavi i zaljubljivanja, bez obzira na to što su deca bila bosonoga. Važno je da su bili srećni.

Koliko bi malih tajni trebalo da se ispriča, koliko snova da se odsanja, koliko radosti i sreće, smeha i suza da se razlije da bi se iz naših uspomena petrov-danske lile iselile.

---

44 Poslednjih godina, u pojedinim sredinama ovaj običaj prerasta u svojevrsne turističke manifestacije.

BRAŠNJENIK

ZEMBLJ MAJČINIH PORUKA I EMOCIJA

Kako pisati o običaju koji je duboko zaglavljen u vremenu, koji se ne primećuje, ne izdvaja iz prošlosti, ne izdiže iznad života, a doseže njegovu veličinu i otkriva smisao i vrednost običnih dana i običnih ljudi? Reč *brašnjениk* danas je toliko retka i nepoznata pa ne čudi što se njeno značenje gotovo izgubilo, razredilo, u svakom slučaju u zaborav nestalo. Kako onda objasniti njegovu dugu tradiciju i sposobnost da brani i odbrani život, donoseći radost ljudima u njihovim kriznim trenucima, skućenim i svedenim životima, ako je potpuno potisnut na margine etnologije? Kao poslastica neke odsutne stvarnosti, gluhe i ravnodušne prošlosti, njegov značaj, funkciju i smisao današnje generacije ne znaju, a još manje mogu da shvate.

Današnji čovek živi u komociji koja je našim precima nezamisliva iako su oni, u vremenu ironije, živeli spokojno i prilično zadovoljni, bez dovoljno žita u ambaru, struje, vode u kući, i još mnogo čega neophodnog. Nije se mnogo tražilo, opstajalo se od rada, od onoga što njiva donese; bilo je čestitije vreme, sa više poštenja, koje danas nedostaje. Uostalom, druga vremena, druge skale potreba i vrednosti. Kako se živelo, tako se i jelo, ne kao danas. I tada se putovalo raznim povodima: neko u vojsku, neko za poslom, na školovanje, u rat, a svako celodnevno i duže odvajanje od kuće podrazumevalo je da se sa sobom ponese barem parče hleba. Za vodu se opet bilo lako snaći, ali za hleb teško. Što bi rekao pesnik, „tada nije bilo sendvi-

ča i 'koka-kole'". Dok se u beskraj pešačilo, taj mali zamotuljak u kojem se nalazila hrana, puna majčine topline, zavičajne slasti, porodične i intimne strasti, zvao se *brašnjenik* ili *brašnjenica*.

Nastao iz večite čovekove težnje da podrži život, brašnjenik je vekovima vezivan uz putovanja, uz sve što je promenljivo, prolazno, ali i za nadu, spas, sreću. Brašnjenik nije samo nekoliko komada bajatog ječmenog ili kukuruznog hleba i sira već poruka i emocija, odraz i sastavni deo jednog vremena i načina života. Pa ipak, i danas, kad se studenti i đaci spremaju na put do mesta svojih fakulteta i srednjih škola, njihove bake, uoči samog rastanka, diskretno, sa pažnjom da ih ne uvrede, uručuju male zavežljaje u kojime se nalazi bogat sendvič ili nešto još ukusnije. Bez obzira na to da li putuju avionom, vozom ili svojim autom, one, uz molbu da to prihvate, dodaju: *Nek se nađe uz put, nikad se ne zna*. Taj naš stari, vredan običaj, pun iskrene topline i nesebične brige, deo je nekadašnje svakodnevice da se, jednako koliko za duži toliko i za kraći put, ponese hrana sa sobom.

U čemu se god nosio, koliko god oskudan ili bogat bio, brašnjenik je egzistirao kao nešto veoma rasprostranjeno, kao sveprisutna običnost koja je bila gotovo nevidljiva, nešto duboko naše i intimno. U skućenoj i siromašnoj stvarnosti to je bio stil, odraz duboke i otmene duhovnosti, briga i osećaj bliskosti. Kao goli život praznih stomaka, brašnjenik je odraz stanja stvari i čovekova elementarna priroda i realnost – tu gde je suština života život. Bez sumnje, brašnjenik je bio gotovo jedan život, muka i nevolja. Milovan Đilas, u svojoj knjizi *Besudna zemlja*, na brilijantan način opisuje taj sapeti život i odnose u svojoj porodici: „Spremi mi, ženo, brašnjenik.’ Djeca u vrisak, a Lugonja ih tješi: 'Ne bojte se, makanje moje, vratiće se babo.’ No, djeci nije do žalosti sa ocem, nego ostadoše na ničem bez ničega – svu im hranu odnese.“

Oduvek je čovek, gde god da krene, nosio sa sobom ono što je imao i mogao da ponese, a najčešće je to bio hleb (*Zimi bez torbe i leti bez gunja nigde ne idi*). Put bez hleba bio je put rizika jer od svih granica najopasnija je granica gladi. Ništa tako neupitno i bezuslovno kao glad ne sužava životni i geografski horizont. Ko je imao hleba kod sebe, bio je siguran i duhovno sit. Taj mali zamotuljak bio je pun radosti, otmenosti, raskoši, sigurnosti, amaneta, majčine suze i očevog sustegnutog drhtaja. A kako i ne bi kad je majka danima razmišljala o tome šta da spremi svom sinu ili kćerki za brašnjenik. Hleb koji bi umesila nije bio kao onaj koji je pravila svakog dana. Dok ga je mesila, ruke su joj drhtale i poneka suza kapnula bi u testo, svesna da na taj način brani i štiti život najdražeg, kao što to čini pored svog ognjišta. A tek njen drhtav zagrljaj i pogled pratili su putnika danima, a njoj je ostajala uramljena slika večite uspomene. Nije izostajao ni amanet: *Molim te, čuvaj ovo ko oči u glavi*. Ophrvani, zaneti i izgubljeni u mislima i osećanjima tuge zbog odvajanja od

najbližih i od zavičaja, brašnjenik je preuzimao ulogu vodiča kroz uske šumske staze, kišne i snežno nepregledne goleti planinskih visoravnih.

U svoje vreme ljudi su sa brašnjenikom srasli deleći golu istinu takve običajnosti, taman koliko današnji svet sa novcem i karticama u džepu, privilegovan što može bilo gde i u bilo koje vreme kupiti sve što je potrebno i dovoljno za život. A samo pre nekoliko decenija, svako duže putovanje bez brašnjenika, u kome se nalazilo ono najnužnije za preživljavanje, bila je otvorena igra i rizik. Zato se i kaže da je brašnjenik otvarao vrata sveta. Bio je ni manje ni više nego uporište, oslonac, vodič za životne staze, afirmišući sebe iznad života. Svako duže putovanje, kad je trebalo dosta pešačiti, uz sve fizičke napore, nije nimalo prijatno i ugodno. Zato je brašnjenik istina i odbrana života i vrednosti njegovog smisla. Sa njim je čovek negovao kakvu-takvu lakoću postojanja.

Mnoge okolnosti su nalagale da ljudi, kako mlađi tako i stariji, odlaze na duža putovanja, ali i da za dana završe neki posao, da posete rodbinu i prijatelje, da učestvuju na mobama, u svatovima, da se odazovu na vojni poziv – *sa komadom proje u brašnjeniku i oružjem u ruci*. Glad ima pravo da svakog putnika podseti i opomene na svoje prisustvo, ona može i da razapinje, preti, urla, reži, ali zato je brašnjenik tu da sve to umiri, da okrepi dušu, napuni stomak, otvori oči, relaksira. Taj relativno mali brašnjenik položen u zembilj od majčine marame, kože, šamije, lanene krpe, ili krišom stavljen u bošču, torbicu od vune ukrašenu šarama, u rancu ili u malom kartonskom koferu omotanom kanapom od konoplje ili vune da se ne raspadne, nije imao raskoš slavske, božićne, bajramske ili svadbene trpeze, ali je bio ukusniji i slađi od svega pomenutog zajedno. Ništa kao brašnjenik ne dodiruje svako čulo iako se u njemu nije nalazilo ništa posebno sem nekoliko komada vruće pogače.

Ljudi izjedeni nemaštinom, sirotinja kao prokletstvo, gde preovlađuje neprirodna ravnodušnost bez snova i ljubavi; tihohodni život pun žudnje sveden na surovo preživljavanje i opora uokvirena mladalačka želja za srećnijim životom, daljim, višim i prostranijim svetovima, bili su osnovni motiv za odlazak naše omladine na školovanje u udaljena mesta, ali i u potrazi za poslom. Bio je to izazov za jednu posve drugačiju projekciju sveta, ali i put na kojem je ulog život. Na tim putovanjima, u nadi i srepnji, od više sati pa do više dana pešačenja, preko nepreglednih besputnih planina, brašnjenik je otvarao vrata različitih svetova i prostora, uspevajući da dospe do onih udaljenih, iza sedam gora i sedam mora. Pored tovara predrasuda, ljubavi i talenta, u brašnjenicima se nosila suva hrana: hleb, ako ga je bilo, od bilo čega, sir ili druga prismoka, suvo meso, pečeno pile, suve šljive, smokve, grožđe i, obavezno, čaturica vode. Od slatkiša, najčešće su bile gurabije ili, u Vojvodini, štrudle od maka, koje dugo traju. U nedostatku hleba, bilo je krompira. Naše majke

i bake znale su kako da naprave poseban hleb koji je mogao duže da traje. Zavisno od karaktera i svrhe puta, u brašnjeniku se znala naći i rakija. Ona se nosila u posebnim prilikama: na svadbeno veselje, na proslavu rođenja deteta, na slavu i mnoge druge proslave. U brašnjeniku nije bilo mesta za garderobu ili bilo šta drugo.

Hleb je duboko utkan u našu kulturu kao ritualni predmet od rođenja do smrti ili, kako kaže pesnik: *hleb i čovek vekovima idu zajedno, jedno dugog jede i od toga žive*. On je bio neizostavni deo brašnjenika, svejedno da li od ječma, ovsu, pšenice, kukuruza, bitno je imati ga jer gladna usta, gladna duše, ne pitaju od čega je. Najčešće je to bio crni hleb, koji je bogat mineralima, vlaknima, proteinima, i daje izrazito jak osećaj sitosti. Dalek put, prazan stomak, a iz brašnjenika miriše sveže ispečen hleb. Glad je uvek menjala istoriju a ne odluku da se što pre odgovori na taj čudesan i neobjašnjivo privlačan miris hleba. Ponesena duša, ne obazirući se na karakter, treperila je nad neodoljivim iskuse- njem: pojesti sve i odmah. Uostalom, mlad čovek ne poznaje dovoljno samog sebe dok ne dođe u surova iskušenja. Iako nisu mnogo odmakli od svoje kuće, mladi i neiskusni, podvojeni, rascepljeni između želja i mogućnosti, noseći to malo parče hleba, i još ponečeg, znali su da pored neke dobre česme ili izvora sve poneto odmah pojedu, bez razmišljanja na posledice takvog čina. Sve se delilo, u ćutnji se hleb jeo, često zaliven suzama.

Putnici iz imućnijih porodica u svom brašnjeniku imali su pšenični hleb (so- mun, pogaču) ili pite, lepinje od mešanog brašna, suhomesnate proizvode, kvalitetan sir, ali i raznovrsnije kolače. Kad je sestra želela da obraduje i izne- nadi brata, pripremala mu je krišom gurabije po receptu koji je dobila od svoje bake. One se lako pripremaju a dugo traju. Bile su dugo najlepši poklon. Pokloniti ili primiti gurabiju bila je osobita čast za onoga ko je poklanjao i ko je darivao. Gurabija je okrugao kolač koji se sprema od brašna, šećera i jaja. Domaćice su ga najčešće ukrašavale kockom šećera u sredini dok je testo bilo sveže. Kao trajan kolač, darivao se prijateljima i rodbini u raznim prilika- ma – za babine, svadbu, Božić, Bajram, slavu, za rođendane i krštenje dece. Gurabije dobijene na poklon nisu se jele, već su odlagane u peškir ili u neku mirišljivu tkaninu i tako su čekale pogodnu priliku da ponovo nekog obra- duju kao poklon. Gurabijama su se najviše radovala deca: *Kad bi deda polazio na slavu, u džepovima je nosio po nekoliko malih gurabija, za svako dete po jed- nu. To je nekad bio glavni poklon*. Postoji izreka za gurabije: *Ovo bi mrtva usta pojela!* Nobelovac Orhan Pamuk na jednom mestu kaže: *Ako bi nam majka u povratku iz šetnje, u koju je izvodila brata i mene, u hladna zimska jutra kupila nešto za jelo, bila bi to gurabija sa gorkim badenom*.

Brašnjenik može biti zavičajni, devojački, studentski, vojnički, radnički, svad- benički, učenički, kosidbenički, planinarski, stočarski... Takođe mogu biti laki, gru-

pni, teški, obimni, topli, hladni... Od navedenih, najčuvaniji su zavičajni, vojnički i studentski. Zavičajnom brašnjeniku se raduju zemljaci, posebno ako žive u inostranstvu; studentskim su uvek bili oduševljeni cimeri, a vojničkim drugovi iz raznih krajeva. Znali su to roditelji, pa su nastojali da u takvim situacijama budu izdašniji kako bi svoje dete učinili ponosnijim, prikazujući ga kod njegovih drugova u najboljem svetlu. Poznata je maksima: *Pokaži mi brašnjenik pa ću ti reći odakle si*. U našim krajevima odvajkada je običaj da se vojniku, učeniku, studentu, bolesniku, osuđeniku, radniku, ide na ispraćaj. Tom prilikom nosi se pristojan poklon, posebno ako je putnik namernik iz siromašne kuće. U takvim slučajevima, brašnjenik je težak, obiman i bogat. Književnik Bešir Ljušković, u jednoj od svojih pesama, ovako je dočarao majčin brašnjenik: *U listu umašćene novinske hartije, / na ormanu studentske sobe, / mirišu majčine gurabije. / Mirišu na zarudelu pšenicu, / bejrutan, / na kocku šećera iz mahrame, / majčina nedra, / na jutra vedra / i uranak rumenoplav, / na prvu ljubav. / Mirišu na očeve jake ruke, / na seljačke muke. / Majčine gurabije, / u sebi molitvu kriju: / da se pogrešno ne zaljubim / kao u nekoj lošoj baladi, / da ne skapam od gladi. / Na prljavom rešou, / puši se čaj, / na ormanu studentske sobe / celi moj zavičaj.*

Kad je trebalo poći na duži put, ljudi su očekivali moguće i nemoguće, plašeći se iznenađenja i nepredviđenih situacija, nalik vremenu koje iskoči iz svojih zglobova, ali i drumskih nasilnika koji su otimali hranu a vraćali torbu – „hrana moja, torba tvoja“. Posle takvih incidenata, neki nastave, a neki se vrate kući. Daleki prostori mašte, drumovi, puteljci i staze surove, a mladići u tek kupljenim ili ispletenim od opute opancima nažuljenih stopala do krvi.

Bogougodan je svaki čin pomoći ljudima u nevolji, pogotovo putnicima, kao što su nekada bile rabadžije i kiridžije. Vreme od sunca do magle, od kiše do snega. U takvim uslovima, dešavalo se da vojnici zalutaju, da svatovi ili pojedinci, usled nevremena ili bolesti, zanoće u njima nepoznatoj kući. U takvim slučajevima domaćini su nastojali da što bolje dočekaju i isprate nezvane goste. Retko se dešavalo da takvi nastave put bez brašnjenika – *bolje i crn hleb nego prazna torba*. Iz takvih susreta rađala su se kumstva, pobratimstva i velika prijateljstva.

Brašnjenik se nosio i u obramici, ukrašenoj narodnom ornamentikom, a ako se putovalo na konju, držao se u bisagama. Grupnim putovanjima je prethodio dogovor šta ko nosi kako se hrana ne bi duplirala, a uoči samog puta spajali su brašnjenike: neko hleb, neko smok, neko meso. Svatovi, koji su pešice ili na konjima išli po nevestu u udaljena sela, nosili su brašnjenik. Literatura i lični dnevници zabeležili su dosta primera požrtvovanja žena i devojaka koje su pripremale i dostavljale brašnjenike vojnicima na frontu, ustanicima, hajducima, odmetnicima.

U metaforičnom smislu, brašnjenik može da znači bliskost, glad, oskudicu, preživljavanje, nasleđe (literarno, stvaralačko, tradicijsko, imovinsko). Može da bude metafora „ovejanog života i golog čoveka praznog stomaka, kao svoje poslednje istine“, ali i mentaliteta sela. Tako, na primer, poznate su izreke: *Ljudi nose svoj brašnjenik na štapu, ne mogu pobeći od detinjstva*, ili: *Svakome je još uvek ostalo nešto od onoga što je sa sobom doneo u svom zavičajnom brašnjeniku, i to lagano krčmi*. U pejorativnom smislu može da znači korist, interes. U vojničkom žargonu, pod brašnjenikom se podrazumevala veća pošiljka hrane ili municije. Postoje i duhovni brašnjenici kao nasledstvo predaka. No, brašnjenik je, bez dileme, najbolja i najpoznatija metafora mirnog i srećnog puta, gde hemija između hrane i čoveka čini put uzbudljivijim, sa puno očekivanja i ambicija.

Brašnjenik je bio dragocen dokaz retkosti, vrednosti i valjanosti života i postojanja, koji je mirio čovekovu sudbinu sa njegovom suštinom. Život i brašnjenik su uvek bili u dubokoj tajni, čudnoj vezi, interakciji. Brašnjenik su nosili svi oni kojima je iskorak u svaki drugi život, osim golog opstanka, cilj. On je pomogao u stvaranju i oblikovanju ljudskih vrlina i vrednosti, omogućivši mladim ljudima da iskorače prema nečem lepšem, boljem, uzvišenijem, prema nadi i smislu života. Jer, kad je čovek gladan i žedan, nošen je zanosom da sve muke i nevolje prevlada i postigne željeni cilj. U takvim nastojanjima brašnjenik se pokazao kao pouzdan saveznik, iskačući iz zaborava kad god je bilo nužno i potrebno. Brašnjenik je čuvao bitnu ljudsku meru, pružao mir, spokojstvo, nadu, otmenost, zadovoljstvo i sigurnost, dostižući veličinu i u dobru i u zlu, i u ratu i u miru. Imao je privilegiju da pokazuje svoj smisao i suštinu samo tokom putovanja, što mu nije smetalo da bude žudnja i van toga. To je amanet predaka, stožer i vododelnica, spomenik praznim stomacima; magija omame i zavođenja. Posedovao je terapeutsko svojstvo i dejstvo. Bio u neprestanom dijalogu sa čovekom: hranio ga, slavio ga i štiti od svega što životu može nauditi. Pozivao na druženje, povezivao ljude; prepun majčinske i sestrinske tajne. Bio je veličanstven zbog svoje ranjivosti i spremnosti na predaju gladnom stomaku umornog putnika.

Iako je brašnjenik vremenom redukovao svoj sadržaj do granice nestajanja,⁴⁵ spojivši se sa zahtevom novog načina života i drugačijih navika, svi mi i danas nosimo duhovni i nasleđeni brašnjenik svojih predaka, porodice, vlastitog bratstva i plemena. U njemu ima toliko autentično arhaičnog kao da je torba otkopana, a ne punjena istinom u odbrani života i vrednosti njegovog smisla. Brašnjenik nije zaslužio, kao što nije ni slutio, da ostane bez budućnosti, još manje je razmišljao da će tako brzo postati prošlost.

45 Erudita i pesnik Božo Vuković: *Ne može čak ni kamen da traje beskonačno-i njega neko ili nešto oblikuje, dajući mu meru za neko vreme i prostor, za drugačiju namenu, za neke buduće naraštaje i njihove estetske i upotrebne svrhe.*

OGNJIŠTE

NAJMOĆNIJI SIMBOL ŽIVOTA

Stara kamena kuća. Miris praznine i minulih vremena. Nasred kuće ognjište sa sačom i čađavim verigama, na kojima visi veći garav bakrač. Podalje, na zemljanom podu, drvene klupe i tronošci. U budžaku stap, poređane kace pune smoka, vreće sa kromirom i žitom, nekoliko krupnih tikava, drveno bure s vodom, karlica, načvar. U drugom delu – testije, limeno posuđe, pegla na žar. Na kamenom duvaru okačene dve sofre, lampe petrolejke, fenjer, srp, sito, gusle i gudalo. Uza zid savijene slamarice, pored njih kolvka, preslice, plehano korito. Na drugom zidu trofejni rogovi jelena. Na hrastovim rogovima iznad ognjišta visi meso koje se suši. Sve navedeno u skladnoj harmoniji sa ambijentom, ljudima, njihovom tradicijom i vrednostima.

Ova imaginacija uzeta iz vremena i šire stvarnosti sadrži čaroban svet snova, slika i priča, u kojima moguće i nemoguće imaju svoje opravdanje, smisao i čar. To je bilo čovekovo najčvršće tlo pod nogama, oko koga su se plele najlepše i najdragocenije porodične priče, gde su se ukrštali svi putevi i zadovoljavale sve potrebe, nudeći ljudima nadu, svesnost, intimnost, mir. Stecište radosti, svakojakih rana i urušenih snova, ljudi povezanih krvlju, istim karak-

terom, ponekad razdvojenim sitnim nerazumevanjem. Opisana prostorija u kojoj se nalazilo ognjište bila je nauka familijarnog života a u harmoniji sa spoljnim svetom i prirodom, izvor moralnosti, znanja, milosti i lepote mnogim pokoljenjima. Svako se u njoj osećao najsigurnije, pun dostojanstva, iskrenosti i ljubavi.

Od iskona se znalo da je prostor ognjišta povlašćen u odnosu na vreme i na svaku ljudsku konačnost jer je to egzistencijalni minimum ljudske potrebe. U evolutivnom i egzistencijalnom smislu, ognjište je odvojilo čoveka od animalnog i odigralo najznačajniju ulogu u njegovom razvoju. Koliko je danas internet značajan za globalni svet, toliko je ognjište bilo dragocenost za istoriju čoveka i za njegovu duhovnost. Ta prirodna, najprisnija, najintimnija, večna i nepromenljiva veza između ljudi i ognjišta relativizirala je i relaksirala njihov odnos, pun uzajamnog zajedništva i bliskosti, zbog čega su postali srodnici u patnji i smirenoj nužnosti. Od pamtiveka poštuju život, igrajući iz početka do kraja, dobro se poznaju i tu promašaja nema. Uvek su bili u delikatnoj sprezi ironije, tragizma i neodoljive pačeničke ljudskosti.

Kazati šta ognjište nije, svakako je jednostavnije nego nabrajati sve ono što jeste. Ognjište je kolevka ljudske civilizacije i njene raskoši. To je centralno, najstarije i najvažnije mesto u kući, oko koga se okupljala porodica, i središte svakog druženja. Ognjište je monumentalni objekat ljudske intime i vrhunski hroničar svoje svakodnevice. Zadugo je bio porodični oltar, najmoćniji simbol života; utočište; mesto zajedničke molitve; najjača unutrašnja tačka oslonca; kodirani energetske potencijal. To je centar oko kojeg se vrti najveći deo porodičnog života i ambijent u kojem je čovek pronašao svoje sklonište i konačište. Ili, kako bi rekao Branko Ćopić: *Ognjište je ježeva kućica*. Ima karakter svetinje, bez obzira na svoje profano poreklo i funkcionalnu običnost.

Kakva god kuća bila – mala, velika, bogata, od kamena, drveta, siromašna – pored ognjišta je bilo komotno, prostrano, široko, visoko. Bilo otvoreno, provizorno ograđeno ili poluzatvoreno, ono greje, svetli, na njemu se kuva, peče. Oni koji nemaju previše, ili oni koji su lišeni svega, jednako su imali svoja ognjišta na koja su bili ponosni i koja su ih činila srećnim. U brojnijim familijama postojala su dva ognjišta ili više ognjišta. Tamo gde su bila dva, oko jednog su se okupljali mlađi, oko drugog stariji članovi familije. Od drevnih vremena ognjišta su bila nasred kuće. Dim se slobodno dizao do krova, a odatle na različite načine odlazio u atmosferu. Kod kuća pokrivenih slamom ili šindrom postojala je latentna opasnost da iskre plamena zapale krov zbog čega se ognjišta izmeštaju ka zidovima, a dim se odvodi van krova. Bila su različitog oblika i visine, od nivoa poda pa do pola metra. I ono sklepano na tri kamena imalo je istu funkciju kao i ognjište u zamku. Današnji kamini su surogati i loše kopije.

Kao sociološka, etnološka, identitetska i istorijska odrednica, ognjište je ugrađeno u temelje svake ljudske tradicije, kulture, duhovnog i materijalnog nasleđa. To je najdragocenija i najkompleksnija metafora, sa značenjem i jezikom koji poznaju i priznaju svi narodi sveta. Kao globalni i metaistorijski fenomen, univerzalna i kosmopolitska pojava, retorička i frekventna tema, sa mnogo idioma, sinonima, sintagmi, simbola, fraza, ono ima humanu, integrativnu, kulturnu, socijalnu, edukativnu funkciju. U mislima i osećanjima svakog naroda i pojedinca – ognjište je živo, naglašeno prisutno, aktivno mesto života, koje uprkos opšteprihvaćenoj univerzalnosti poseduje lokalne boje i karakter. Njegova dimenzija je veličanstvena, vanvremenska, sveprisutna, izvanprostorna. Na njemu je sve ono što nam preci, rođaci, pradedovi ostaviše. Ognjište je svetinja koja se preliva preko granica reči, života, naroda, slobode, sudbine, gladi. Ne postoji kôd kojim se može dekodirati ulaz u njegovu tajnu.

Prvo je nastala vatra, pa ognjište, a tek posle oko njega napravljena kuća – da bi se sačuvala vatra. Zato je ognjište svedena kuća, dom. Od tada počinje priča o životu, a ognjište postaje kulturološki aksiom i privilegija čoveka. Ognjište se ne može tumačiti izvan ritualnog značenja vatre jer je ona njegov glavni ahetijski simbol. Neizvesnost, nesigurnost, nestalnost prestaju pojavom vatre i ognjišta. Sve ono što vatra predstavlja čoveku, to simbolizuje i ognjište na kojem se ona loži. Tiha vatra na ognjištu i sa ognjišta štitila je ljude, održavala život i sve to zatvorila u krug. Ljudi su pored nje prepoznavali najprirodniji oblik svoje egzistencije i vlastitog postojanja. Plamen je nudio ljudima iluziju o tome da život ima smisla, da postoji ljubav i način da se on osmisli, ispuni, realizuje. Iako dani i noći u teskobi, plamen ognjišta je grejao ljudsku dušu i njihove nade u bolje sutra. Pored vatre ognjišta život je svakog dana prizivao sunce, koje je, i tada jednako kao i danas, nejednako grejalo na zemlji. U plamenu ognjišta tekao je život, a u pepelu se taložile uspomene.

Posmatrajući ognjište u svom istorijskom razvoju, možemo slobodno reći da ništa nije unelo u svaki dom toliko ljubavi, mira, strasti, sna i radosti, spokoja i odanosti, kao ono. Ima li nešto što dublje uvire u ognjište i izvire iz ognjišta nego što je život budući da je život bio uvek tamo gde se ono nalazilo? Ognjište se svega može lišiti sem ljudskog prisustva i života. To malo vatrište sreće osvetljavalo je trnovit put naših predaka, njihovih neuspeha i trijumfa, neostvarenosti sa osloncem ili bez oslonca. Bio je to autentičan život koji je prevazilazio privid stvarnosti jer se ognjište prelivalo preko života, ponekad više, ponekad manje, neretko skrivenije. Ognjište je objedinjavajuća metafora života, kojem daje svaki smisao, puni ga sočnošću i značenjima, daje mu dimenziju smisla i ostvarenosti. Život pored njega je prisniji, trajniji, svetliji, dublji – u njemu se život prikazuje i iscrpljuje. To je prostor koji budi

emocije. Uz ognjište pojam stvarnosti se širi igrom, humorom, fantazijama. Ono nikad nije ljudsku prirodu dovelo u pitanje ili stvorilo sumnju u smisao ljudske egzistencije. Naprotiv, ognjište nastoji da stvori, oblikuje i što duže da održi život uprkos svemu što mu se suprotstavlja. Ono ga slavi, brani od laži, podvale, izdaje, licemerja, greha, prestupa. S druge strane, život pokazuje koliko je ognjište vitalno, otporno, postojano, pristojno, moćno. Pored ognjišta ljudi su prvo naučili da žive sami sa sobom, a kasnije, svoj život su lako delili sa drugima.

Otkada je čovek počeo da piše, stvara, ognjišta su se smestila u literaturi, jeziku, umetnosti, filmu, a posebno u stihovima. Mnogi pisci, slikari i drugi umetnici, zaokupljeni temom ognjišta, crpli su inspiraciju iz detinjstva. Zahvaljujući njima, ognjište je dugo putovalo kroz vreme, kulture, civilizacije, kroz nauku i mitologiju. To su ta njihova tiha svedočenja o tajanstvenim pričama odraslih. Ognjište je ljudima bilo sagovornik u monologu i dijalogu, sa kojim su se objašnjavali, dogovarali, dokazivali, očekivali. Niko bolje od njega ne poznaje bogatstvo naše duše, epski i lirski duh.

Ognjište je svedok najvažnijih i najtežih ljudskih dilema: muke i nesreće neba i zemlje, života i smrti, čoveka i Boga, čoveka i sveta. Kao barokno raskošni ukras svake kuće, koji krije neku istinu, iz ognjišta isijava uzbudljiva, autentična i dostojanstvena slika i priča o korenima, očevima, sinovima, o sudbini prokletstva, o sirotinji, o samohranim majkama, o raskolu u porodicama, o planinskoj zabiti i mraku. Verno su svedočila o kulturi, tradiciji, običajima, verovanjima, zabludama, rađanjima, praznoverjima, umiranju. Ognjište ne ispoveda samo pojedinačnu, familijarnu ili lokalnu sudbinu već mnogo, mnogo više od toga. Mogu govoriti o nama taman kao što i mi možemo govoriti o njima jer ih je čovek stvorio.

Ognjište harmonizuje intimni i javni životni prostor, balansira između staništa, skloništa i mizanscena. Svakome je ognjište bilo blisko, prisno, živo i svakodnevno, odnos koji nije „izgledao da jeste“ već odista jeste. Bez velikih migracija ljudi su pored ognjišta živeli, voleli, umirali, ostavljali svom vremenu smisao svog postojanja. U razućenom vremenu i prostoru, sva bića oko ognjišta glavni su junaci, bez obzira na godine, zvanje, znanje, pol. Svi okupljeni dobrodušni i plemeniti starci i nevino čedna i radoznala deca na kolenima, žudeli su za sigurnošću, zanimljivim pričama, legendima, bliskošću i potrebom za prisnošću. Pored njega se malo pisalo, al' se zato lepo i darovito pričalo. Bilo je dobre pesme, šeretluka, lekovitog i zdravog humora, što je u tom ozračju omogućavalo ljudima da lakše razumeju i podnose svoje nevolje. Ognjište je imalo potencijal da bude izazovan i uzbudljiv teatar, arena, kafana, gde se ispoljavala najkreativnija mašta, znanje, talenat i svaka forma kulturnog izražaja. Pamti narodnog guslara, slave, svadbe, davanje i

vraćanje zajma, prvo kupanje novorođenčeta, sve što radosno život nosi, ali i romantične suze, hajdučke puške, zakletvu, amnet. Nigde ljudski glas nema takvu toplinu i uzbuđenost kao kad se čuje pored ognjišta, a svaka izgovorena mudra reč ne plamti već svetli.

Ognjište je bilo središte društvenog života – pored njega su se sklapali mirovni ugovori, donosile važne političke, vojničke i istorijske odluke. Ono je približavalo ljude, spajalo ideje, rađalo kumstva, pobratimstva; davalo ljudima svu svoju ovozemaljsku meru i boju. Ognjište je dočekivalo i prihvatilo svakog namernika sa poštenom i iskrenom namerom, bez obzira na to ko je i odakle je. Nije otvaralo put samo velikim delima i junačkim podvizima već i nemalim nedelima, podvalama i mnogim ljudskim pakostima.

Pored ognjišta živelo se po pravilima običaja i glave familije, zato ona imaju dušu i karakter svog gospodara iako se i samo ognjište pokazuje u dvostrukoj ulozi – i kao sluga ali i kao gospodar. U ulozi gospodara najčešće je bila žena, kao majka i kao supruga. Bez velikih i gorkih reči, bez ispovedanja, vajanja, nadanja, majka je branila pravo na život, na hleb, na vazduh, na vodu, bez obzira na to što ona, kako to reče jedan pesnik, *nikada nije znala dokle će sve to moći da ognjište svijetli u njenoj samoći*. Nigde se ne oseća pulsacija života kao pored majke i ognjišta. Majka je od iskona bila najveći čuvar, zaštitnik i oslonac ognjišta. Naše bake, majke, sestre svakodnevno su na isti način i u isto vreme kuvala i pekla na ognjištu: kačamak, priganice, krompir, hleb ispod sača. Kuvalo se za brojnu porodicu od najmanje tri generacije. Svi su očekivali pune lonce hrane bez obzira na nemaštinu. Život sabijen u četiri gola, hladna i mokra kamena zida, između surovosti snežnih planina, nepredvidivih voda, oskudne i jalove zemlje, uz led, sneg, hladnoću, samoću, ptice kukavice, a gladnim ustima najveći prijatelj bilo je ognjište. Počesto se surova oskudica ublažavala toplinom posude koja visi na verigama u kojoj je ključala voda. Život postaje zapitanost i mučna navika kada se živi u oskudici i gladi. Kad padne mrak, kad se svi okupe, sve postaje dinamično, prisno, neočekivano, intimno, uzbudljivo – zaboravlja se sva muka i patnja. Ali kad utihnu priče, smeh, dosetke i šale, noć pored ognjišta postaje teška, ponekad i zlokobna. Koliko puta se išlo ranije na spavanje kako bi se preskočila večera koje nije bilo, a možda i zato što ženska samoća na slamarici najlepše sanja. Iako se o svemu moglo besediti, o nemaštini i gladi se ćutalo. Inače, ognjište ima princip sirotinjskog komunizma – sve se delilo na ravne časti, a u takvoj verziji pritisnutog i prignječnog života, gde je sve bilo „na kašičicu“, nije manjkalo volje da se život voli i slavi.

Simbolika ognjišta očitavala se u mnogim običajnim, religioznim, slavljeničkim i drugim ritualima, bez obzira na materijalni i duhovni most između različitih vremena, prostora i slojeva stvarnosti. Prve molitve odvijale su se

pored ognjišta, gde su ljudi otvarali dušu verujući da se u plamenu ognjišta spajaju energije neba, života i zemlje, ali i izvesne doze magije i misterije, što je obredu davalo mističnost i neku čudnu izuzetnost. Postoje priče i legende koje žive u kolektivnoj svesti kao nešto večno i neprolazno u kojima ognjište egzistira kao glavno mitsko mesto radnje.⁴⁶ Ono baštini sve ono zagonetno, iracionalno, besmisleno, halucinantno, uzbudljivo, iznenađujuće, što je rezultat ljudske svesti i podsvesti. Ognjište je za mnoge rajsko mesto, ali i vatreno gnezdo usred noći, pod zvezdama. Posедуje metafizičku energiju koja privlači, zbližava, povezuje, dok svemu oko sebe daje smisao životne vrednosti vidljive u realnom životu. Podnosi mešavinu kosmičkog i karnevalskog, lirskog i posprdnog, ludosti i mudrosti, stvaralačkog i rušilačkog. Pored njega su se mešali utvara i život, zbog čega nije bilo čistog života jer je ognjište bilo uvek između mogućeg i nemogućeg.

Ognjište je uvek bilo u otvorenom dijalogu i harmoniji sa svetom prirode, sa njenim ritmom, silama i tokovima. U kakvom god prirodnom okruženju bilo – pitomom, surovom, tvrdom ili peskovitom, nasilnom, oporom – ognjište je bilo sigurno u svoju vrednost, ponoseći se dostojanstvom u usamljenosti. Priroda je skladna, snažna, bogata, savršena, nevidljiva, neshvatljiva, nečitljiva, bez dimenzija i trajanja, a ljudi su oko svog ognjišta živeli prirodu. U percepciji prirode, čovek je nalazio savršenu opomenu za sopstvenu konačnost. Tamo gde *vuk vije da družinu svije*, tajna ognjišta se sastojala u tome što sebe od prirode nije odvajalo i što se, zajedno s njom, svakom ništavilu opiralo. Drvo, zemlja i voda bili su garancija njegove dugovečnosti. Ono ponekad kao vetar peva, kao leptir leti, kao morski talas izgleda. Ognjište, koje je ličilo na košnicu, na pčelinjak, ima energiju koja uobličava i razobličava, nosi i ostavlja za sobom, menja i prekraja ljude i običaje. Dok su rasla pored ognjišta, deca su se družila sa pticama, biljkama, domaćim i divljim životinjama, kojima duguju emocije. Tadašnjoj deci nisu bile potrebne bajke jer su imali svoju bajkovitu stvarnost prolazeći kroz brojna iskušenja i opasnosti karakteristične za dečji odnos sa prirodom.

Postoji veliki broj običaja u kojima se ognjište nije smelo srušiti, oštetiti, opsovati. Na njemu se nije ložila vatra od drveta iz vodenice ili srušene bogomolje. Svako njegovo gašenje značilo je i nestanak porodice. Na spaljenim ognjištima nije bilo sreće ni za koga. Tako je bilo od iskona, tako će i ostati.

46 Kao boginja ognjišta u Trakiji, Hestija je postala i zaštitnica porodice. Nju je Zevs učinio boginjom domaćeg ognjišta i njegove vatre. Kako je ognjište bilo njeno sigurno utočište, ona je postala boginja prognanika i izgnanika, a kako je, prema shvatanju Grka, stanovništvo polisa i države činilo jednu porodicu, Hestija je postala zaštitnica polisa i države. Njen simbol je bila vatra, koja je gorela u svakoj kući i u svakoj opštini. Prinošenjem žrtve Hestiji započinjala je i završavala se svaka svečanost. U njeno ime se odavalo poštovanje svakom hramu, ma kom bogu on bio posvećen. Nije imala poseban hram, već samo žrtvenike. Ljudi su je zamišljali kao vatru.

Koliko je o njemu i zagonetki postavljeno, poslovice zapisano, pesama ispevano, priča ispričano! A tek zdravica, kletvi, amaneta, blagoslova, zakletvi, pored njega izrečeno!

Stvoreno za ljudske potrebe i za čovekovu meru, ognjište je imalo neke ljudske osobine: vodilo je računa o tome da ne pređe granicu svojih moći i da u mračnim noćima osvetli prostor koliko je neophodno, a da istovremeno sačuva svoje dostojanstvo; da gradi atmosferu, štimung, prijatnost. Težilo je da oplemeni čovekov smisao života i pored činjenice da je on egzistirao u nevolji, oskudici i sveopštoj krizi. Tražilo je red, harmoniju, bliskost; slavilo je život braneći ga od laži i podvala, izdaje licemerja, greha i prestupa, i nikad se nije zatvaralo u sebe. Ognjište razotkriva istinu o ljudskoj sudbini na zemlji, ali i o tome ko smo, šta smo, o onome što je moćno i potresno u nama, o usamljenosti i napuštenosti. Uvek je bilo na braniku svoje teritorije i poseda i skroviše koje je čuvalo svog gospodara od života natopljenog strahom. Ognjište je naš amanet, muštuluk, merak, dert, naš ćilim, mezetluk, akšamluk, zavičajna tuga, naša kolevka, brašnjenik, sestrinska ljubav, majčina briga i suza, jastuk, kukuruz jarik i kućni prag. To je majčin i očev topli zagrljaj, to su dlanovi naših predaka, očeva rodna i blagorodna njiva, naš jezik, groblje, naša sudbina, narodna duša. Ognjište nadilazi sva zla pa i smrt, pružajući čoveku nadu da će se iz svega izvući pomažući drugima koliko i sebi.

Ognjište je usađeno u krv, tlo, gene i zemlju svakog čoveka. Ono je paradigma duhovne baštine, mudrosti, znanja. Kao nukleus čovekovog fizičkog i mentalnog bića i egzistencijalna opsesija, koncentriše sećanja nemog i slepog vremena. Koliko je puta ognjište odbranilo veru, ljudsko biće i čudovišno lice patnje! Suze, smeh, krici, jauci bili su lakši pored ognjišta. Uz njega, vatru, običaje, verovanje, rituale, bilo je lakše svanjivati, čekati, stajati, očekivati, nadati se, dozivati. Ognjište, koje se hranilo snovima svog domaćina, ne priznaje konačnost; ono integriše, mobiliše, zbližava, pojačava osećanje bliskosti i intimnosti. Pored njega komšije i rodbina su bili bliskiji, lakše se razumeju njihove uzajamne muke, nevolje, patnje. Da njega nije, mnogi bi zauvek bili jedni drugima stranci i neznanci. Uz njegove blagodeti lakše se učilo, čitalo, pisalo, crtalo, pralo, obedovalo, spavalo, a deca brže sazrevala i odrastala. Pored njega se jače volelo, mnogo toga slabije bolelo, više razumelo, bolje shvatalo, sa malo inata, prkosa i sujete.

Sa distance današnjeg čoveka, ta neobična filozofija života pored ognjišta, uprkos životnom osećanju oskudice i nedostatka, uskraćenosti i oskudnosti, lišavala je ljude žurbe i nervoze, darujući im smireniji i drugačiji pogled na život i svet. To je istovremeno i dokaz koliko je čoveku malo potrebno za sreću. I u najtežim trenucima tuge, očaja i samoće, zla i nesreće, ognjište je osvetljavało buduće dane, nudilo nove izazove, tražeći način za srećnije življenje. Uz

ognjište, pored mnogo razdragane dece, veselja, ritma i neobuzdanosti, sve je delovalo nestvarno jer je imalo neodoljiv oblik začudnosti, iznenađenja, preokreta, paradoksa: *Blago sinu na majčinu krilu, a narodu na ognjištu milu*. U njemu postoji nagon za trajanjem i napor za prevladavanjem. Pored njega su se igrale igre života iz dana u dan, činili se mali podvizi koji su ukućanima bili radosniji od tuđih radosti. Zato je ognjište relikvija koja vremenom dobija arhitektonska obeležja.

U skoro svakoj seoskoj trošnoj napuštenoj kući još ima ostataka dima i pepela iz prošlih vekova, dok se umorna i ugašena ognjišta, kojima se prikrada korov, zaboravljena ili odbačena u svom snu, odmaraju ili odzvanjaju kao intiman doživljaj u dostojanstvenoj tišini enterijera savremene svakodnevice. Obrasla u vreme i priču legendi i kazivanja, nejasnih znakova, noćne tišine, nekih čudnih senki, u njima je ostalo još mnogo nataložene i zatrte prošlosti, tajni, misterije i uspomena kao rukotvorina zaborava. Ono što se desilo davno, događa se i danas, a dogodiće se i sutra. I sve tako, sa malim varijacijama, ognjište ponavlja ljudsku večnost, a kao pride nudi istovremeno i iluziju i utehu. Ognjište je prizor zaboravljenog sveta i jezika, a mi bismo to da doživimo. Da li smo za to sposobni?

Sve gori i sve se u pepeo pretvara, samo priča o ognjištu, kao večni plamen, ostaje da živi.

SOFRA

KULT I DUŠA FAMILIJE, SNAGE I SLOGE

Nedavno u društvu čujem ispovest svog bliskog prijatelja: „Ženu i mene pozovu na nedeljni ručak zet i kćerka. Preplavi nas radost zbog toga jer duže nismo videli svoje unuke. I da ne dužim, tek što smo seli za trpezarijski sto, oglasi se dolazni signal SMS poruke za unuku, koja uz izvinjenje pođe u svoju sobu. Nedugo zatim, pozvoni telefon unuku. Da ne bi smetao, i on nas napusti. Završismo sa ručkom bez njih. Ali, samo što smo prešli u dnevni boravak, zet se prihvati laptopa, a naša kćer pozva majku da gledaju neku TV seriju. I šta dalje da vam pričam – sve je počelo i završilo se komično.⁴⁷ Odmah smo seli u auto i vratili se u svoj dom. Eto, umesto ručka, priča o ručku, umesto života, priča o životu, o rastakanju porodice, o novim običajima i pravilima koja nagrízaju našu suštinu, razjedaju život, o glupostima kojima se više niko ozbiljno ne bavi.“

47

Bojim se dana kada će tehnologija nadrastí međuljudske odnose. Svet će dobiti generaciju idiota (Albert Anštajn)

A samo pre nekoliko decenija, usledio je moj komentar, tamo gde se *sofra* postavljala i gde se od vajkada poštuje stariji, ovakva komocija i beskraja slobode nisu mogli biti ni fikcija. Nažalost, sada svako slavi sebe i svoj doživljaj stvarnosti, bez obzira na to što time izlazi iz elementarnih okvira pristojnosti i običaja. Pomerena je granica dobrog vaspitanja, razrušena je hijerarhija unutar porodice, a tamo gde nema sloge, međusobne ljubavi, planova, saveta, dogovora, nema ni sreće ni radosti. Nema više oca kao glave porodice i autoriteta, nema majke kao čuvaruće, koja je voljena i poštovana. Sluteći ovakvo vreme, Albert Ajnštajn je izrekao opominjuću istinu: *Bojim se dana kada će tehnologija nadrastiti međuljudske odnose. Svet će dobiti generacije idiota.*

U našoj tradiciji, pored kućnog praga i ognjišta, *sofra* spada u najvažniji simbol svakog doma. Zajednička Hristu, Muhamedu, Mojsiju, Budi, svim religijama i nacijama. Svi su je imali ispred svojih bogomolja, oko kojih su se okupljali, ali i u svojim domovima. U pokušaju da preciznije definišu sofru, pojedini antropolozi su se služili analogijama, nepriličnim metaforama, raznim stilskim figurama, drugi više slutili nego što su izrekli. Sofra se otima jeziku jer isuviše skriva, tajanstveno čuti, podrazumeva, nagoveštava, nudi. Da li „smišljeno“ ili nehotice, tek ona je ostala spontano nedorečena iako nije visoko ni daleko od nas.

Reč *sofra* je arapskog porekla. U pojedinim krajevima naziva se i *sovr* ili *sini-ja*. Sinonimi su joj trpeza pa čak i ognjište. Sofre su okrugle, različitih veličina, najčešće visoke oko četrdeset centimetara. Ta geometrijska forma ukazuje na celinu, jedinstvo, potpunost. Kod nas su se pravile od bukovog drveta, sušenog pet-šest godina kako ne bi pucale i kako bi duže trajale. Sklapale su se bez lepka i eksera, drvenim klipovima. Takve sofre, uz adekvatnu zaštitu i održavanje, mogle su služiti i po sto godina. U pojedinim domaćinstvima postojale su i dečje sofre, na kojima su devojčice učile da razvlače jufke za pite, mesile hleb. Osim što se za njima obedovalo, na soframa su se pravile palačinke, seklo se meso za sušenje, spremala se zimnica. Bez obzira na svoju funkcionalnu običnost, ona nikada nije imala problem koji se ticao smisla-onog integriteta i svetinje.

Sofra je univerzalni fenomen u kojem se očitava antropološka, karakterološka, etnološka, etimološka i filozofska dimenzija dragocene smislenosti naših običaja. U ontološkom smislu, kroz sofru se transponuje lice i naličje mikrokosmosa. Ona nije samo biološka, još manje fiziološka činjenica; nije ni potreba ni potraga za hlebom. Sofra je uvek nedovršena igra, scena na kojoj se samo menjaju akteri, govori jednim jezikom, dobro poznatim i razgovetnim svim ljudima. Ona je emanacija mira, skladnosti, poetske topline, uravnoteženosti; afirmacija vrednosti i večita pulsacija ljudske prirode. U njoj se krije suptilna esencija čovekovog emotivnog, duhovnog i telesnog bića. Ona je arhetip večnosti, prolaznosti, života i smrti. Junakinja našeg i minolog vre-

mena. Iako bez biografije, ona ima svoju istoriju, zajedničku sa prirodom i ljudima. Najvernije svedoči o duši naroda i o njegovoj iskonskoj prirodi, o životu, kako svakodnevnom tako i onom posebno značajnom za čoveka, jer za nju se mora sesti i njoj se pokoriti. Bila je oduvek zaštitni znak kućnog gnezda, okačena na zidu kraj lampe, sa svojim borama i urezima, sa svojim pričama, koje ne bi mogli ispričati ni najmaštovitiji pisci. Sofra ne treba ništa da dokazuje, ničim da se hvali, sem da se sobom ponosi.

Jednostavnost kojom su odisale naše kuće govori o skromnom životu njihovih stanovnika. U tim kućama, u kojima je ponegde živelo zajedno i više generacija, od jutra do mraka, radili su se najjednostavniji poslovi. Domaćin je bio veliki autoritet, ali reč njegove žene se poštovala i bez pogovora sprovođila. O tome koliko su naše majke poštovale svoje najbliže, najbolje govori običaj po kome su obavezno ustajale kad u sobu ulazi muški ukućanin. Naše bake i majke imale su potpunu slobodu u vođenju domaćinstva, uz neznatna interesovanja za život i zbivanja izvan svoje kuće. Bile su pune pravičnosti, istine, vernosti, milosrđa; razborite i nepogrešive u svojim procenama. „Kućevne“ do patološkog, sve su držale pod kontrolom. Uostalom, i poslovice kaže: *Ne stoji kuća na zemlji, nego na ženi*. Bolesne od ljubavi prema svojoj deci, posebno prema onima koji su se školovali. Svaki njihov dolazak one bi odbolovale, nastojeći da im u svemu ugone, a ponajviše bogatom sofrom.

Okupljanja za sofrom bili su najdragoceniji familijarni trenuci koji predstavljaju izolovanu i posebnu viziju stvarnosti svojevrsnog obreda, koji je ljudskoj civilizaciji imanentan od iskona. U tim suptilnim pravilima međusobnog ophođenja znalo se ko prvi treba da sedne za sofru, ko sedi u čelu, ko sedi pored njega, gde sede gosti, ko prvi uzima hranu i podiže čašu, kada se ustaje, ko služi. Svaki ukućanin imao je svoje mesto, znala se hijerarhija odnosa. Na sve sofre se gosti zovu izuzev na porodičnu. „Na tu sofru su nas otac i majka samo jednom pozvali: kad smo progovorili i pokazali nam gde je naše mesto“. Okrenuti jedni drugima, za sofrom su ljudi klečali; sedeli na kolenima ili na jednim podvijenim kolenom, a najčešće sedeli na zemlji, na nekoj prostirci ili na niskim tronošcima. Kod muslimana, muškarci bi prekrstili noge, a žene, sa nogama podvijenim poda se i sa peškirim preko krila, koji su ih štitili od polivanja i prljanja. Preko sofre se nije stavljaio nikakav prekrivač. Uglavnom se jelo iz drvene ili zemljane posude, najčešće *čase*, ili iz *sahana* od bakra, iz rasparenih tanjira različitih oblika i veličina, drvenim i metalnim kašikama, bez viljuški i noževa. Ako nije bilo dovoljno kašika, onda su se naizmenično „polagali“. Tradicija je nalagala da niko ne jede dok domaćin ne blagoslovi hleb, razlomiti ga rukama i podeli ukućanima. U brojnijim porodicama, kad ne mogu svi stati za jednu sofru, prvo su obedovali muškarci /“velika sofa“/, pa žene, i na kraju postavljala se „mala sofa“ za deca. Za domaćicu je bilo lakše postaviti istovremeno tri sofre: muškarci jedu za jednom, žene za drugom,

a deca za trećom. Po završetku obedovanja, niko nije ustajao dok se sofrina ne raspreni. U letnjim mesecima, kada se mnogo radilo, sofrina se postavljala samo uveče, a zimi po nekoliko puta dnevno.

Ritual za sofrinom pun je dostojanstva u kome se poštuje hleb i ostala hrana, domaćin, gospodar, autoritet. Pesnik Vitomir Pušonjić najbolje o tome svedoči: *U svakoj sofrini / Prvo mjesto u prvom kraju / Bilo je domaćina kuće / Do domaćina je komšija / A treće je kumovsko / A do kuma prijatelj kuće / Koji je uzео ili dao čeljade u kuću / I tako sve po božjem ili ljudskom redu / Pa kad se izređaju svi ljudi / Ondaj žene isto po redu i prečini / Do žena mladež / A deca nijesu mogla za sofrinu / Jer je sofrina ozbiljna stvar / I za njom nema mjesta / Onome što joj nije doraslo.*

Za sofrinom su svi ravnopravni: ona nema kompleks krune, zvanja, titule, sile, veličine, snage, uma, lepote, godina. Život pripada svima jednako, a za sofrinom se to najbolje oseća. Jesti sa nekim, što u najboljem slučaju znači deliti istu hranu, podrazumeva potpunu ravnopravnost i prijateljstvo. Obedovanje za sofrinom, ili podela istog obroka, je čin koji neosporno ukida svaku distancu i svaku hijerarhiju. I još nešto, u literaturi ima dosta primera iz kojih se vidi da je deljenje jela nešto intimnije i socijalno značajnije od deljenja postelje. Kad domaćica postavi sofrinu, sve se odlaže, ostavlja, zaboravlja. Ako ih je i bilo, tada nestaju nečiste i zle sile. Sofrine se predaje duša, koliko god da smo u velikom poslu, igri, meditaciji, relaksaciji... Ona je hranila obične ljude, junake, ali i velike misli, genijalne stvaraoce, grandiozne umetnike. Otkrivala je, mirila, kumovala, bratimila, uzdizala... Na njoj se nalazilo ono što domaćin ima a gostu priliči. Dok su za sofrinom, ljudi gube osećaj za vreme, za reči, za stvarnost, za fantaziju, za greh, strah, čast, za moć, laž, postaju ponizni, skromni, milosrdni, kao da nisu posve u svojoj stvarnosti: oni su za sebe, u sebi i izvan sebe. Gladan čovek je bez svoje polovine.

Sofrina je bila razboj na kojem se plela narodna kultura, vaspitanje, etičke vrednosti, navike, najlepše šare u kompoziciji običaja. Za njom se učilo lepom ponašanju, moralu, dostojanstvu, ali se i stvarala bliskost, srodnost i prisnost. Uostalom, hrana je osnov svake kulture, ali i simbol životne radosti, zadovoljstva i međuljudske bliskosti. Dok se obedovalo, malo se pričalo, ali ono što se kaže, bilo je veoma vredno i značajno. Pored edukativne, sofrina je imala i sakralnu dimenziju čoveka i porodične kulture. Ona sjedinjuje sve razlike, a oni koji su za njom, imaju savršen mir sa sobom. Njena aura, sve sa slovenskim, orijentalnim i vizantijskim sadržajima i porukama, u romanesknim oblicima, veličanstvena je. Ponekad je ličila na bajku, a naše majke na vile koje joj služe. Za njom su nicalе klice mnogih značajnih nacionalnih, državnih, literarnih, umetničkih, ali i onih najobičnijih svakodnevnih odluka i sudbina. U miru i u ratu, u nemaštini ili blagostanju, bučno ili diskretno, sofrina je davala mogućnost da se predahne, da se resetuje mentalna i energetska aura, da se posveti pažnja onima koje najviše volimo. Iz svanuća, potroše-

nog dana, kad nemamo ništa ili imamo sve, za sofrom dobijamo svoje. Tradicionalno, autoritet sofre ne podnosi teške reči polemike, svađe, sukobe, pa ni grdnju dece. To se obavljalo pre ili posle, jer je obedovanje uzvišeno stanje posvećene budnosti i mudrosti, ali i najbolji učitelj umu i njegovom razmišljanju.

Dok se obedovalo, naše porodice su bile tvrđave ljubavi, formirane za večnost, bez obzira na to gde se ko kasnije nalazio. U dugim zimskim noćima, deda izbrazdanog čela držao je svoje unuke na krilu, o svemu im besedio, ponajviše o junaštvu, slavi, legendama, o prošlosti svoje familije, bratstva, plemena, a unuci sa lakoćom pamtili i po deset svojih „pasova“. Zato je sofru duša naše tradicije i narodnog pamćenja. U takvom ambijentu deca su rasla i sazrevala uz puno ljubavi; zdrava, uspešna, vesela, za razliku od današnje, koja odrastu ne upoznavši ni svoje roditelje. Kao primer za to navodim tekst koji kruži društvenim mrežama: *Sinoć sam ostao bez internet konekcije, pa sam malo razgovarao sa roditeljima. Fini neki ljudi.*

Čuvam u sećajnama kao najdragocenije slike svog detinjstva uspomene iz perioda dugih i hladnih zima, velikih snegova. U našem podrumu bilo je svega, a ključ je držala samo majka Havka, koja ga je vešto i sa lakoćom skrivala, smatrajući to prirodnim i neizbežnim. Brojna porodica, a svako nečega željan. Čini mi se da niko od nas nije imao više gostiju. Najuzbudljivije priče slušao sam tokom tih dugih zimskih noći. Ponekad nismo smeli da budemo sa odraslima, pa smo nalazili način da se smestimo u nekom ćošku, praveći se, dok se igramo, da ih ne vidimo i ne čujemo. Otišli bi u drugu sobu, ali tamo je bilo hladno jer se zagrevala samo uoči spavanja. Naravno, sofru je bila ispred gostiju, puna majčinih specijaliteta iz podruma: sušeno meso, paprike punjene mlekom, sir, pečeni krompir, ekšijaš od suvih šljivu ili neki slatkiš, voće, pa boturička bundeva *kapaklija*, čiji ukus i miris, čini mi se, i sada osećam.

Kao čuvar prošlosti i stvar kreativnog i inovativnog, sofru ima karakteristike, kao nijedan drugi predmet u domaćinstvu, starostavnog, ritualnog, duhovnog, svečanog, integrativnog, odmerenog. Bila je i ostala inspiracija mnogim pesnicima, slikarima, piscima, filozofima, ali i narodnim pevačima, guslarima. Koristila se i kao motiv za izradu ćilima i drugih vezenih tkanina. Svaka je bila posebna i autentična, sa svojim identitetom i karakterom, taman kao što je svako ljudsko biće na planeti različito. Poznate su naše božićne, badnje i slavske, seoske, varoške, pa bajramske, iftarske, svadbarske sofre i trpeze, ali i carske, kraljevske: *Slavu slavi od Dečana kralje, / U Dečanima u bijelu dvoru, / Postavio svake đakonije, / Na tri sofre sjajne i čestite, / Jedna sofru od suhoga zlata, / Druga sofru od srme žežene, / Treća sofru od šimširovine.* Svadbarske sofre su posebna priča jer svaki kraj ima svoje lokalne rituale i običaje: *Za postavljenim soframa prvo sjedaju najstariji i jabandžije (zvanice iz udaljenih sela). Jede se kašikama iz jednog ovećeg sa(h)ana (zajela). Ukućani obilaze svaku sofru po više*

puta uz uobičajeno 'bujrum, bujrum'. Uz pilav počinje i pjesma. 'Ovako se pilav ije, bilbero moj dilberu'. Gosti za sofrom odgovaraju: 'Nije tako, no ovako, bilbero, moj dilbero'. Zatim zahvate punu kašiku pilava pa je daju domaćinu, domaćici i drugima koji su oko sofre. Sve je praćeno pjesmom koja se naizmenično pjeva. Na poslijetku stiže i akcija, pa se i njemu zapjeva. Domaći ga podižu na ruke i nose oko sofre (E. Peročević, Svadbeni običaji u Mrkojevićima).

Bajramska sofra ima posebno značenje za muslimane jer je to prvi ručak koji vernici imaju posle ramazanskog posta. Taj ručak je i centralna proslava Bajrama. Za bajramskom sofrom okupljaju se domaćini, rođaci, komšije, prijatelji. Ručak se priprema nekoliko dana, a na trpezu se, prema tradiciji, iznosi nekoliko različitih jela kako bi svako mogao naći ono što najviše voli. Postoji i pravilo po kome mnoga domaćinstva generacijama za taj dan pripremaju ista jela. U vreme ramazana, pred iftar, na sofri su „bili poređani ibrik, đugum, džezva i fildžani, a ponekad i neka mala sehara“. Za Badnji dan, Božić i porodične slave, sofre su bile pune raznoraznih đakonija i pića. Sve dok se slavi, sofra se ne diže. *Na Božić se obično ruča s vreće, i sofra se ne diže za tri dana*, piše Vuk Karadžić. Poznate su i gusinjske sofre, oko kojih se moglo okupiti najmanje petnaest ljudi.

Sofra ima komunikativnu i socijalnu moć zbližavanja. Ona je most preko koga se premošćavaju razlike, širi mir, ljubav, tolerancija, razumevanje.⁴⁸ Povezuje ljude, prošlost i budućnost; jedini predmet u svakom domu koji je u stanju da satima drži pažnju onih koji su za njom. Bila je, ono što se danas naziva društvena mreža, gde su prijatelji uživo razmenjivali iskustva, analizirali pojave, planirali akcije. Ona je neuništiva i neizbežna slika dobre i plemenite duše našeg čoveka, bratstva, plemena, sela, grada; ona se prelijeva preko svih ljudskih konvencija i životnih normi. Miri emocije i telesne vibracije. Bila je mesto iskoraka i povlačenja iz korita svakojakih opasnosti; verodostojna dogma ljudske čulnosti i hedonizma. Duboko utkana u memoriju, ona je dočekivala, dušu krepila, obraz (sa)čuvala. Bila je poročna, zavodljiva, zanosna, istinska i pritivorna, jača od smrti, slabija od bolesti. Pokazivala svu raskoš naših majki i domaćica, sposobnih i veštih da naprave radost za oči, dušu i usta. Sofre su ličile na kaleidoskop mašte, cvetnu baštu prepunu najljepših jela, arome i ukusa. Za takvom sofrom se uzdisalo, čeznulo, maštalo, sanjalo, a svaka fatamorgana nestajala. Jednom rečju, sofra je ličila na antičku mudrost i na našu epsku naraciju, sa mirisom vrline i ukusom veštine. Uostalom, mirisi i ukusi

48 Prilikom posete Elizabet Tejlor Beogradu, 1958. godine, njen tadašnji muž Majkl Tod upriličio je svojoj ženi neobičnu i originalnu večeru u hotelu *Mažestik* za 2000 zvanica. Zatražio je da se iz sale u kojoj se organizovala večera izbaci sav nameštaj, zahtevajući od domaćina da sami organizuju nešto neobično i novo. Udovoljeno mu je tako što su na podu bile šarenice, postavljene sofre sa tronošćima i sve dekorisano prizrenskim peškirimima, na zidove okačene anterije sa oružjem (kremenjače, jatagani), a sa plafona su visile crvene paprike.

koje nosimo iz detinjstva predstavljaju deo našeg kulturnog identiteta.

U našim mitskim predanjima i legendama sofri se daju božanska svojstva – „božje davanje“ – i čudne moći. Prema verovanju stanovnika severnog dela Crne Gore, sofru na krilima drže anđeli; „ako ostane kašika pod sofrom, biće gostiju“; „ako se sofru ne očisti od mrvica hleba, ograjisaće se“; „ne valja sofru dići a ne ostaviti parče hleba“. Postoji i pešterska magija po kojoj „devojka kad večera, treba da sakrije tri zalogaja ispod sofre – na početku, na sredini i na kraju – kako bi joj se želja ispunila“. U okolini Bijelog Polja postoji verovanje da u slučaju vremenskih nepogoda, posebno kad pada grad, sofru treba odmah izneti van kuće kako bi prestala nepogoda. U snu sofru simbolizuje neko važno putovanje i bogatstvo.

Sofra je uzbudljiva i doživljena tragičnost vremena u kome je bilo dosta teškobe, tegobe i gladi u našim krajevima, a kada su one prazne, počinju nevolje, ponekad sa tragičnim ishodom. Živelo se „patno“, u endemskoj autarhiji bede, a kako i ne bi: porodica od pet-šest članova, jedna koza i parče plodne zemlje veličine dva muška stopala. Kad i bude berićeta, „ne dâ se seljaku sitno da umelje“: na kukuruz, ječam, raž, navale i sve satru suša, divlje svinje, jazavci. A kad zima stisne vilice i sofru ostane prazna, mogao se čuti očevo prekor izglednjoj deci: „Polakote, đeco, polakote... Sve izjedoste, ni đavolje mi ne ostaviste, đavo vam ga izio.“ Koliko sreće toliko nesreće kad se za sofrom okupi brojna familija sa puno dece, koja se bore za veće parče hleba ili kada se istovremeno nađe desetak kašika u jednoj sićušnoj zdeli kuvanog jela. Deca su sofri prilazila kao lovci u šumi, svako bi nešto da ulovi.⁴⁹ Dok su jela, hodala su po oblacima, a duše im se spajale sa zvezdama. *Strah od gladi vidi se jače kod onih koji ponešto imaju nego kod onih koji nemaju*, beleži Milovan Đilas. Na seoskim soframa „prismakalo“ se koliko se moglo, mesa je bilo samo za slavu, Božić i neko veće veselje, a brašno se mešalo sa zelenišom. Sofra pamti i kada je na nju svakog jutra izvrtan lonac sa kačamakom, oko koga su se okupljali ukućani, sedeći na tronošcima ili na zemljanom podu. U većem delu naše zemlje pšenični hleb je bio retkost, zato i postoje izreke: *Hleb je sunce svake sofre*, ili *U sirotinjskoj kući i Bog je gladan; Glad ne vidi ništa osim hleba*. Kad je čovek gladan, ne može menjati ni sebe ni druge, ni svet oko sebe.⁵⁰ U tako nepodnošljivim uslovima, kod omladine je jačao imunološki nagon za preživljavanjem, udobnijim i lagodnijim životom. Svaku blagorodnu godinu sofru je slavila zajedno sa domaćinom i njegovim ukućanima, vraćajući životu privremeno izgubljeni smisao u okvire ljudskih vrednosti.

49 *Ljudi su jeli resu ljeskovu i bukovu pilovinu... Gladni, brat i ja, kukajući nad svojom sudbinom, plaćući smo zaspali. Prvi put smo tada pričali o smrti – umrijesmo od gladi* (M. Đilas, *Besudna zemlja*).

50 *Hleb je kao vera: kad njega nema, čovek je danas hrišćanin a sutra musliman* (kurdski izreka).

Prostodušno gostoprimstvo je oduvek krasilo naš narod. Malo je takvih prostora gde su ljudi satkani od senzibiliteta i karaktera koji afirmišu najveće vrline i vrednosti. Svako naše domaćinstvo znalo je da ugosti putnika neznanca kao najrođenijeg. Na sofru se iznosilo ono što je odvajano od usta cele familije. Sofra se nije smela postideti, jednako kao ni domaćin. Koliko puta su u vreme nepogode na vrata kuća zakucali tuđi svatovi sa nevestom, onemogućeni mrakom, velikim smetovima ili drugim razlozima da nastave put. Naravno, i uvek su ugošćeni kao svoji. To se pamtilo, dobrom vraćalo, na tome se kumstva gradila, prijateljstva utvrđivala.

Kao veliki etički fenomen, sofru je dostojna poštovanja i divljenja. Zakletva *sofre mi* mnogo je značila, obećavala, garantovala, dileme otklanjala, taman kao što postoji i izreka puna topline i iskrenosti: *Crna Gora je moja sofru u kojoj su dobrodošli svi*. Kad majka grdi decu, kaže: *Da prosti ova sofru*, ili, kako besedi vladika Grigorije: *Kad oprostite nekome, vi ste napravili sofru u svom srcu*. Sofra sofru, kao generacija generaciji, ostavlja u zavet bolji svet. Za sofru se predaje svaki značajniji porodični amanet kako bi hleb i ostala hrana bili svedoci tome. U meditativnom smislu, sofru ima snagu da relaksira, opušta, snaži, uzdiže, hrabri, ali i moć da lekovito deluje na one koji specijalitete na sofru doživljavaju kao nešto izuzetno. Ona oslobađa energiju koja se pretače u raskoš svake duše, dajući ljudima neočekivan osećaj snage, pomažući da izađu iz sebe, da bistre i provetravaju glave..

Neobjašnjiv je fluid bliskosti i srodnosti koji postoji između sofre i čoveka. Ne postoji čvršća, iskrenija i intimnija veza od te, jer su njena nedra raskošna i topla. Sofra je odana i pokorna, smisljeno okrenuta i posvećena isključivo životu, napretku, bogatstvu. Kad gladan čovek razmišlja o njoj, ima male ili velike nevolje. Tada sve postaje manje bitno i važno. Koliko god se opirali i izbegavali da budemo njeni posvećenici, nećemo uspeti. Ona je dostojna divljenja i zbog toga što u sebi skriva duboke naslage ljudske podsvesti.

To da mi svi svoje sa sobom nosimo, nije tačno, jer u našem običaju postoji pravilo po kome u prodatoj kući ostaje sofru da služi novom gazdi i njegovoj familiji.

Fenomenološki, lice sofre se može posmatrati i kao kult familije koja je živela na okupu, njene snage, sloge, mira, tolerancije. To je brod koji porodicu uvek bezbedno nosi obali. Ona je zajednički ram, simbolika tišine, bliskosti i osećajnosti. Za njom se odvijao večiti dijalog čoveka sa samim sobom.

Naravno, sofru nije savršena, ima mnogo mana i slabosti, ali uvek kad se postavi, odgovara na očekivanja ljudi. Ispod sofre nema dodira ni kontakta. Naše mudre majke nisu imale privilegiju današnjih žena da ispod stola nogom mogu upozoriti svoje muževe na neku njihovu manu, neopreznost ili grešku. Ona je stvarnost i fikcija, svugde prisutna a nigde se ne oseća. Govo-

ri glasom večnog nastajanja i predstavlja sponu između dva lica stvarnosti: vidljivog i nevidljivog, stvarnog i prividnog, gorkog i slatkog. Ima karakteristike dihotomije: glad–sitost, siromaštvo–bogatstvo, prošlost–sadašnjost. Nijedna zrelost bez nje nije stasala, svaka prava ljubav njom je krunisana. Ona nas svakodnevno na čudesan i neobičan način veseli, raduje, ponekad maštovitošću i inspirativnošću iznenađuje, izgrađujući i ugrađujući sve to u percepciju kreativnog doživljaja, sa snažnim impulsom života. Otklanja naruhe nervoze, uvodi nas u smirenje i drugačiji poredak stvarnosti.

Sofra je isuviše skupoceno i dragoceno ime, jača od svake simbolike i metafore, zbog čega i nije predmet za svaku priču. Ona je pozornica sreće, mudrosti, zavetnih poruka; smisao života i ljudskog postojanja; velika tajna i strast; magija snage; ravnoteža emocija; nepsima najdraža tema. Nosí u sebi emocionalni život svojih likova; liči na devojačko kolo, na malo sunce, a može biti i raskrsnica. Traži pažnju, pristojnost, nudi uzbuđenje; menja čoveka i njegovo lice. Ona je delotvorna jer iznova stvara i oblikuje ljude koji ne prestaju da, iz dana u dan, budu njeni gosti. San o životu se može razumeti, ali bez nje se ne može realizovati. Njoj se čovek uvek vraća bez poziva i reči. Sa njenog čela dizala se zdravica, upućivala dobrodošlica, najavljivala radost, čestitala nevesta, zet, Bajram, Božić, slava. Nosí u sebi emocionalni život svojih likova i ima vrlinu da pamti i čeka, i to je njena snaga i moć.

I danas u našim selima, u tajanstvenim prostorima tavana i izbi, izmakle srcu i pogledu, mogu se naći stare sipljive i crvotočne sofre, sa mrtvim šumovima i mirisima. One kao da su usnule neki dubok san u svom nestanku, ili su već u posedu nekih drugih večnosti.

Sofra je dokazala svoju milenijumsku vitalnost i nezamenljivost. Ni u najtežim vremenima nije dopustila da se život i čovek obesmuče i zagube u maglama predrasuda, zabluda i bezumlja. Bila je makar pedalj iznad života, uzvišena oaza mudre, pristojne, dragocene reči, najveličanstvenije tišine. Vremenom, kao i ljudi, i ona se umorila od života. Otela se ljudima i tako postala nešto drugo od onoga što je bila. Polako i tiho je nestala, a sa njom i sve ono što je prirodno, normalno, uljudno. Ako je nekada i imale svoje snove, sada je ostala i bez toga, jer su došli neki novi ljudi sa svojim snovima, koji vole imitacije svake vrste. Kako je krenulo, biće to njihovo neostvarivo ostvarenje.

PEŠKIR

GOSPODAR ŽIVOTA I SVOGA DARA

Mnogi običaji se menjaju i prilagođavaju novim uslovima i shvatanju, drugi potpuno nestaju sa mape nacionalne kulturne baštine, a jedan predmet, najveće čovekovo otkriće, kojim započinjemo i završavamo dan, tome odoleva. Štaviše, potvrđuje i afirmiše svoj prestiž u personalnim ritualima, ljudskim navikama i potrebama. Da li je taj predmet, koji nam znači mnogo više od impresije o njemu, postao ljudski identifikacioni marker i svetski brend bez konkurencije uprkos tome što na njega nikad ne pomislimo dok nam ne treba?

Otkako je vakta i zemana, zahvaljujući svom daru, peškir je gospodario životima naših predaka, to čini i nama, a bez ikakve sumnje, nastaviće verno da služi i budućim pokoljenjima. On se ponosi time jer je posvećen životu običnog čoveka, u miru i u ratu, u prošlosti i sadašnjosti, bez trunke straha da će mu neko buduće vreme oduzeti funkciju i svakodnevni značaj. Nastao iz potrebe da služi ljudima, on vremenom postaje čuvar, miljenik, sluga, simbol svakoga pojedinca, svodeći svoju funkciju, ponajviše, na estetsku i upotrebnu, zbog čega je postao svetski fenomen i najintimnija ljudska čarolija.

U istorijskom, etnološkom i kulturološkom smislu, govoreći samo o onome što je u njegovom formatu, modelu ili veličini karakteristično i različito, pojam peškira postaje relevantna tema, koja otvara jedno široko istraživačko polje za bolje i preciznije razumevanje ovog fenomena. Sem u doživljaju, peškir, kao ljudska sudbina, kao oslonac životu, ima univerzalnu primenu i funkciju, ali i neke svoje specifične i karakteristike, taman kao što i svaka zajednica na planeti koja ga koristi ima svoju posebnost, običaje i rituale.

U našoj, kao i najčešće u tradiciji ostalih naroda Balkana, svih veroispovesti, peškir prati gotovo sve običaje; to je vrednost koja se daruje; ukras u domu; prvi dar novorođenčetu (povojnica); deo devojačke spreme. Kao takav, on pokazuje simboličku identifikaciju i duh zajednice: jednostavnost, estetičnost, funkcionalnost, integraciju, bliskost, intimnost, prosvećenost, beričet. Tradicionalno ili moderno, urbano ili ruralno, siromašno ili bogato, veselo ili tužno, čisto ili prljavo, peškir je svedočanstvo kontinuiteta ljudskog života ali i smrti (poznata su samoubistva davljenjem ili vešanjem peškirom). On se ponavlja u beskonačnost, zavetno komunicirajući sa precima i sa budućim naraštajima. U dodiru s njim oseća se svemoćni mir vekova, oseća se tišina i veličanstvena energija prošlih vremena, sadašnjosti i budućnosti.

Čime je peškir zaslužio toliku čovekovu pažnju?

Peškir je odgovor na prolaznost. Bez njega, život bi bio greška. Jer ko ima obraz, mora imati peškir. Peškir i život uzajamno se poštuju. To je njihovo bogatstvo. U peškiru se generiše identitet, kako individualni tako i nacionalni. On je svojevrsna sublimacija života, spokoja, nemira, bure i mirne luke. Podseća, opominje, ali i uzdiže do najvećih visina: glorifikuju život, pruža otpor konačnom kraju. Njegov značaj otima se svakom prostoru, granici, svakoj zatvorenosti. Njime se izražava radost i tuga, ali i zahvalnost. On nije život, ali je s njim nerazdvojan.

Najbolji svedoče o dramama, veselju, radosti, tragedijama, o lepoti i surovosti života, o najintimnijim trenucima pojedinaca. Gotovo da nije bilo nekog važnijeg događaja na selu ili u gradu u koji nisu bili uključeni. Oni su svojevrsni dnevnički sećanja i uspomena na ljude, ali i posrednici između prolaznosti života i spoznaje večne istine. Peškiri su kao bajke: svaki ima svoju priču nikad ispričanu, svoju tajnu i zagonetku, koje ljubomorno čuvaju. Oni su nemi junaci i najveći prijatelji života.

Bez ikakve sumnje, peškir spada u predmet koji se najčešće daruje na planeti, izuzev u Jekaterinburgu, gradu u podnožju Urala, gde žene ne žele peškir kao dar. *Od tetki, ujni do kuma, na babine i slave, / u obravnice se uvijek spremali isti dari: sapun, ratlokum, peškir i deset deka kafe / i gurabija žuta, mirisni kolač stari* (M. Grbović, *Gurabija*). Bili oni mali, skupi, jeftini, izvezeni, svi su

drugi, lepi, dragoceni. Poklanjaju se raznim povodima, od beznačajnog, preko darova najvećih svetskih korporacija, sa skupoceno vezenim obeležjima kompanija, do razmene državnih znamenja. Svaki peškir, kao dar, nosi određenu poruku: prijateljstvo, mir, spokoj, nadu i veru u budućnost. Iako govore individualnim izrazom i porukom, oni komuniciraju univerzalnim jezikom, razumljivim svim ljudima na planeti.

Nemoguće je pobrojati za šta se sve mogu upotrebiti: svečani, obredni, svatovski, ukarasni, slavski, za plažu, tradicionalni, magijski, kozmetički, sportski, peškiri za bebe, za svakodnevnu uporebu... Što bi Adams Daglas rekao: *Peškir je najkorisnija stvar na svetu*. Peškir se javlja da obeleži najznačajnije trenutke u životu svakog pojedinca i porodice: rođenje, krštenje, svadbu, venčanje, izgradnju kuće, slave, molitve, sport. Na svadbenim veseljima glavni je simbol svečanosti: peškir dobija pozivar svatova, mladoženja, svekar i svekrva, kumovi, deveri, počesto svi svatovi; njime se na svadbama kite konji, fijakeri, danas automobili, daruju se muzičari; vežu se na koplje barjaktara, a u svadbenom ritualu sastavljene ruke mladenaca pokrivaju se peškirom, što označava početak braka; obavezan je deo devojačke sprema; njime se pokrivala škrinja u kojoj je sprema. Sa njim se sneva, tuguje, nazdravlja za novi život; sa njim se jede i radi, a kada se nekome prispava, njime se pokrije ili posluži kao prostirka; prvo šišanje deteta obavlja kum, koji na poklon dobija peškir. On je simbol samodivljenja i pokazivanja ženske nežnosti. Svojom lepotom služi kao pohvala i ponos devojci i snaši, koja je njime kitila, pokrivala, ulepšavala, ukrašavala. U svadbenim veseljima imaju svoje značenje, zbog čega na sebi imaju različite kompozicije, šare i motive.

Tkanje i izrada veza smatrali su se prestižnim, a vez na peškiru bio je izraz znanja ili talenta ženskog stvaralaštva na selu. Na njemu se prepoznaje jedinstven duhovni obrazac, jedinstven imaginarni prostor sa različitim oblicima individualnog stila i tehnike tkanja. Vez je rađen vunanim, pamučnim i srmenim koncem. *Šta se ono na tarabi beli? / To su moji laneni peškiri! / Ja ih prela i istkala sama. / To me moja naučila mama. / Lepo me naučila mati: presti, tkati i ašikovati!* Kod nas su peškiri izrađivani u kućnoj radinosti od lana, konoplje i vune, od sirovina koje su izdržljive i koje lako upijaju vodu.

Začuđujuće je koliko su tkani i vezeni peškiri naših baka bili jednako lepi kao ovi današnji, satkani od boja i šara najvećih majstora dizajna. Svojim vezom one su mu davale dostojanstvo, stvarajući od njega kulturni predmet i dragocenost. Vezilje su u svoj ruketvor najčešće ugrađivale emocije, sa željom da svoje devojaštvo okončaju brakom (*Peškir je jedini mladoženja za koga se devojke udaju a da to i ne znaju*). Na izvezenim detaljima ukrštaju se, u najvećem broju, svetovni i duhovni motivi (o raznolikosti izvezenih šara i o samoj kompoziciji mogla bi se napisati podebela knjiga). I danas se u nekim našim kra-

jevima ručno izrađuju peškiri. Ukrašavaju se raznim zanimljivim motivima, čak i ćilimskim šarama, od skupocenih materijala, a koriste se kao simboli starih vremena i običaja.

Najlepši i najskuplji peškiri prenošeni su u nasleđe, dok se u pojedinim krajevima Balkana smatra da predstavljaju majčinu dušu. *Pred očima mi slika, koju ću pamtiti celog života: ciča zima, zašla mi u nokte hladnoća, ja u džemperu i debelim vunenim čarapama, prostirem na desetine peškira. Usput sanjam toplu peć i šolju čaja. Na žici, ispred naše kuće, po veličini poređani, okačeni, vise oprani peškiri. Zrače, škripe od hladnoće, mirišu lepotom i čistotom: beli, zeleni, žuti, šareni, prugasti, kockasti, sa resama i ornamentima. Svi dobro zategnuti i zakačeni sa tri štipaljke da se ne bi peglali jer, kako majka kaže, od peglanja izgube mekoću. Ako nisu postavljeni po njenoj volji, gundajući bi izlazila da sve to popravi i dotera. Govorila je i upozoravala: 'Kad neko pored kuće prođe i vidi kako su peškiri okačeni, znajte, stiče sliku o domaćici, njenoj urednosti, vrednoći i čistoći'* (Subha, Sarajevo).

Kao svaki dom, tako i peškiri imaju svoj miris. Oni upijaju i čuvaju mirise kože, parfema, deterdženta, kuhinje, lavande... ali ne i onaj po kome se doživaju i pronalaze jeleni i košute, srne i srndaći. Naravno, postoje i oni koji su izbledeli, izgužvani, skoro pocepani, koji su nam dragi i dragoceni.

Peškir se javlja kao obeležje slave, verskih obreda, izgradnje kuće, dočeka gostiju: *Majka: 'Sutra moram kupiti 3-4 peškira, izlivali su se ovi stari'. Otac: 'Ma, što bi kupovala? Evo ti, sutra je Božić, položajnik sam kod Dragana, dobiću jedan. Posle toga idemo na slavu kod Žarka, tu lomim kolač, eto i tu jednog. A onda svadba kod Jove, tu smo svatovi, računaj, najmanje, još jedan'*. U islamu se verski obredi obavljaju na peškiru. Postoje dokumenti koji potvrđuju da su vojnici uoči rata uzimali vezene peškire svojih devojaka i sa njima se vraćali sa bojišta svojim kućama. Danas su to velike muzejske vrednosti. Jedan takav, koji se nalazi u postavci Narodnog muzeja u Beogradu, prošao je u nedrima srpskog vojnika dve bitke, Cer i Kolubaru, prešao Albaniju i preživeo Solunski front. U nekim krajevima Balkana, crvenim i zelenim peškirimima skida se magija. Peškirom su se darivali zidari i svi učesnici mobe na kopanju temelja za porodične kuće, kao i tesari koji su podizali krov na novoizgrađenim kućama.

Domaćice su posebno vezenim peškirimima ukrašavale svoj dom. I danas, ponegde, iznad ogleдалa i starih porodičnih fotografija stoje peškiri. U danima veselja, verskih i drugih praznika, vezeni peškiri kao ukras vise na vešalici ili na zidu. Svečani peškiri se upotrebljavaju samo u izuzetnim prilikama. Kao izraz poštovanja, gostoprimstva i dobrodošlice i danas gosta na pragu domaćinske kuće čeka devojka sa peškirom na kome su pogača i so. On je, između ostalog, obavezan u protokolu najviših državnih poseta, ali i predmet koji se najčešće krade iz najekskluzivnijih hotela.

Jovan Dragašević objavio je 1891. godine u časopisu *Preodnica* tekst pod naslovom „Peškiri“, u kome iznosi zanimljiv slučaj jednog peškira koji je izvezla čuvena beogradska vezilja Savka. Na sajmu u Pešti, na kojem je bio izložen, izazvao je sveopšte divljenje svojom lepotom. Mnogi uticajni ljudi toga vremena želeli su da ga kupe, ali peškiri nisu bili na prodaju. Kada je na pomenutu manifestaciju došao i car iz Beča, upitao je: *'A gde je taj srpski peškiri što ga svi odreda tako mnogo hvale?' Kad ga je video, car ga je uzeo u ruke, dugo ga gledao i glavom mahao, pa reče: 'Zaista je osobito lep. Nisam mislio da taj narod tako lepo i vešto ume da radi.'*

Peškiri su izraz ekonomskog stanja porodice, kraja, pojedinca. Ranije, u nedostatku uslova, posebno na selu, jedan peškiri su koristili svi ukućani. Istina je da su ljudi na selu, u svom svakodnevnom i običajnom ritualu, više pridavali značaj peškiri nego oni koji žive u gradovima. Upravo ta činjenica govori sama za sebe više od bilo kakvog naglašavanja da su naši seljaci dosta vodili računa o svom zdravlju i održavanju lične higijene iako su bili izloženi prljavim poslovima. Danas, svaki član domaćinstva ima svoj set: za lice, ruke, noge, tuširanje... Za njihovo pranje i sušenje postoje pravila koja znaju domaćice.

U trgovinama se danas mogu kupiti najraznovrsniji peškiri, izuzetno kvalitetni u svakom pogledu: ekskluzivan dizajn, visokokvalitetan pamuk, prijatni na dodir, velika moć upijanja, sa vezom u izvanrednim bojama i motivima. Mogu biti zavodljivi, tajanstveni, misteriozni, jednobojni, šareni, jednostavni... Što bi se reklo – čoveku pamet da stane od njihove lepote. Jedan australijski ljubitelj plaže napravio je peškiri otporan na vodu i pesak: jedna strana je napravljena od kombinacije pamuka i frotira, a druga od najlona i sloja vodootpornog materijala. Inače, najveći peškiri su napravili Španci: pokriva površinu od 2240 kvadrata.

Marama, ručno izrađene, sa vezenim motivima nacionalne kulture, koje podsećaju na naše svadbene peškire, danas koriste podjednako i muškarci i žene u Africi i Aziji, posebno u Indiji. Te marama mogu biti deo odeće, umesto bluze i laganog džempera, ali i atraktivan i dragocen modni detalj.

Bez dileme, peškiri se nametnuo kao prestižan predmet i u savremenom društvu. Koliko god ostaju bez nekadašnje funkcije, toliko novo vreme i savremena shvatanja ukazuju ovom predmetu novu šansu i daju mu novu namenu.

Peškiri se koriste kao ukrasi na raznim kulturnim, turističkim, modnim i sportskim manifestacijama, ali i kao vrlo tražena, skupocena i atraktivna roba. Danas, veliki svetski sportski klubovi imaju ogroman prihod od prodaje peškira sa svojim obeležjima. Na poznatom turniru Vimbldon, čast i zadovoljstvo sva-

kog tenisera je da bude vlasnik peškira sa te manifestacije. U borilačkim veštinama, posebno u boksu, bacanjem peškira u ring prekida se neravnopravna borba, čime se jedan takmičar spasava daljih iskušenja. Za svakog galaktičkog autostopera peškir je praktično jedini rekvizit za uspešno preživljavanje, zbog čega je Udruženje autostopera proglasilo 25. maj za Dan peškira.

Peškiri spajaju porodice, pojedince, brojne kolektive, a njihovim darivanjem uspostavljaju se bliske i srdačne veze. Peškir figurira i kao simbolični prolaz iz jednog ambijenta u drugi. Zagledani u svoje patnje, pritisnuti životnim mukama, ljudi u njemu pronalaze utehu i radost, saosećanje i čutanje.

Između peškira i ljudi postoji dostojna veza, tajni dogovor i zavisnost. Pred svakim peškirom su izazovi koje on skoro uvek rešava na zadovoljstvo svog vlasnika. Kakve on sve torture preživi za života: od brisanja najlepših devojaka do autostopera. Zato u sebi sublimira optimizam, nadu, komfor, raskoš, strast, emocije, istinu, nemaštinu, glad... Neke peškire nikada ne upotrebimo, druge veoma retko, dok znatan broj koristimo redovno. Oni koji se nikad ne upotrebe, žive svoj život, možda srećniji što su bez nas. Njima je dozvoljeno da maštaju umesto nas. Uglavnom, oni godinama, pa i decenijama, besprekorno ispeglani stoje naslagani jedan na drugi u ormanima, plakarima, regalima, kredencima, čekajući na svoj red. Loša osobina peškira je što znaju lako i dugo da zaborave na same sebe.

Divljenje i nemoć muškarca da do kraja upozna ženu, navodi ga na fantazije sa njihovim peškirim: da bar jedne noći bude peškir nekoj lepotici; da joj se obesi oko struka, da posle tuširanja stoji na njenoj glavi, kao najlepša kruna, ili da joj na jedan dan bude peškir za plažu. Zato su damski peškiri nedosanjana muška želja. Ono što muškarci vešto kriju, a peškir odmah prepozna, jesu suze. Nebrojeno puta, kad duša i srce zaplaču, peškir priskoči u pomoć i sve to ostaje njihova večna tajna.

Peškiri su kao misli: zaboravljaju, raduju se, tolerišu mane, priznaju zablude, hrabre smeje, otmene i strpljive, ali i sujetne; odriču se svake krivice što je nekome lice prljavo; suočavaju se sa snagom strasti i sukobom zabrana i nagona. Oni imaju prednost i vrlinu što pamte suštinu. Ako sve stvari poseduju određena memorijska svojstva, ako ljudska koža sve pamti, onda peškiri u tome nisu nikakav izuzetak. Ili, što bi Markes rekao: *Predmeti imaju svoj lični život – stvar je u tome da im probudiš dušu.*

Peškir je ovozemaljska ilustracija dostojanstva, živopisni prikaz da smo svi na planeti jednaki ako su nam telo i duša čisti. Oni se beskrajno raduju životu, ali i svakoj individualnoj i kolektivnoj radosti; ne mare za vreme niti za mere. Koliko puta je peškir sačuvao obraz, ponos, dostojanstvo, ali i spasio život. Nije bez razloga ona čuvena narodna mudrost: *Ponesi peškir, zlu*

ne trebalo. Oni su nevidljivi junaci koji osećaju bol srca; lako se nose sa ljudskim manama, ali i sa vrlinama; puni su harmonije, energije, ljubavi i mržnje. Savremeni čovek je ostao bez tajne, jedino još tome odolevaju peškiri, koji su posvećenici tajnog života i sudbine. Kao što svemir ili izvor kriju najveće tajne, tako i peškiri, koji pate od ljudske sudbine i karaktera, koliko god žudeli za ispovestima, kriju ljudske mane, najveće ljubavi, uprkos tome što su izloženi raznoraznim iskušenjima. U tome oni imaju neograničenu moć prećutanih priča.

Naše prabake, bake i majke odlagale su u peškirimima vredne dragocenosti, predmete ostavljene u amanet, ali i poneku kocku šećera, gurabiju, mirišljavu dunju. Vezeni peškiri više nisu ono što su bili – važno je da pamte svoje zlatno doba. Naša ljubav prema peškirimima je tolika da ponekad i ne vidimo njihove mane. Inače, kad ne bi bilo tako, ne znam ko bi o nama više, detaljnije i istinitije govorio. Oni nam pružaju šansu i mogućnost da ne povredimo nijedan zakon najboljeg vaspitanja. Imaju pokriće duboke intimne i iskrene ispovesti. Plene lepotom i postojanošću, zadivljuju neprolaznošću. Navikli su da ih ljudi gledaju pravo u oči. Ponosni su na sebe jer se mogu upotrebiti i vodoravno, uspravno, horizontalno, pa čak iako su isečeni u više komada. Kako god prespavali noć, peškir nam svakodnevno poželi dobro jutro, taman kao što nas isprati na spavanje.

Kada bi u nekoj kosmičkoj kataklizmi nestalo sve što postoji, ostao bi poneki peškir. Iskreno verujem da će uskoro dospeti i na neku najbližu planetu, taman kao što ćemo i sami u neki novi život, za kojim žudimo ili od koga zaziremo. Bilo kako, život na ovoj, ili na nekoj drugoj planeti, bez peškira, koji poseduju duh neprolazne otmenosti, definitivno je besmislen.

Bela Hamvaš bi rekao: *Kako je budućnost daleko odmakla*, a ja dodajem – ne dalje od peškira!

JASTUK

NAJINTIMNIJE UTOČIŠTE, NAJRASKOŠNIJE UPORIŠTE

U poplavi raznoraznih statističkih podataka i analiza o tome kako funkcionira čovek u savremenim uslovima, jedna činjenica je nesporna: ljudi trećinu života provedu spavajući, bez obzira na to što je dnevni ritam kod dece, omladine, odraslih i starijih različit. Iako se spavanje povezuje sa mirom i odmorom, tokom snova mozak je jednako aktivan kao i u budnom stanju. Spavanje osvežava, vraća neophodnu vitalnost organizmu, podmlađuje, pa nećemo pogrešiti ako kažemo da je spavanje pola zdravlja. Naravno, sve pod uslovom da čovek nema poremećaj sna, a nažalost, danas je to pojava koja se sve više razvija u modernu civilizacijsku bolest zbog čega je predmet brojnih naučnih istraživanja.

Sva znanja ovoga sveta, ideje, sva proročanstva, otkrića, zamisli, počinju u našem zagrljaju sa jastukom. Sa njim se počinje i završava ljudska svakodnevnica. Ništa lepše od udobnog kreveta i svog jastuka. Za mnoge je zagrljaj s njim najslađi i najveličanstveniji dodir. Bili bogati ili stari, siromašni ili mladi, vojnici ili intelektualci, rudari ili glumci, svima treba jastuk. Savremeni čovek može govoriti sto jezika, naučiti sva znanja ovoga sveta, steći sve moguće diplome, na jastuku će zaspati i na njemu osvanuti. Možda je zato najveća

ljudska sreća njegovo postojanje.

Istorija jastuka (tur. *yastik*) jeste istorija čoveka. Posmatrano iz ugla sadašnjosti, jastuk se, kao retko koji predmet, našao na razmeđu od iskona do beskonačne budućnosti. Za razliku od mnogo čega što se svakodnevno koristi, jastuk je stvar koju će ljudi upotrebljavati dok postoji civilizacija. Dobar jastuk zdravlje čuva i vrlo je značajno odabrati onaj pravi. Sa arhetipskim korenima, umotan u misteriju, on je simbol prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Uobičajeno je da se dele prema obliku, punjenju, nameni, prema presvlakama: veliki, mali, debeli, tanki, široki, uski, vezeni; beli, roze, cvetni, šareni; punjeni pamukom, vunom, perjem, paperjem, heljdom; vunena tkana jastučnica, jastuci sa jastučnicama od raznih materijala i raznih dezena, šara i kompozicija... Postoje i jastuci nesanice, snoviđenja, brige, očaja, dilema, suzni jastuci... I ono što je najvažnije: svaki ima dve strane – ako ne odgovara jedna, postoji druga. Bilo kako, na jednoj strani se nalazi lice tajni.

Za bolje razumevanje odnosa čoveka i jastuka, mogli bismo se poslužiti citatom francuskog književnika Prospera Merimea: *Prvi dan ljubavi poslednji je dan razuma*. Ta alhemija između čoveka i jastuka, taj uzbudljiv odnos koji datira od početka njihove romanse, uvek je bio blizak, neraskidiv, neposredan, harizmatičan, nežan, netipičan, pošten. Ljudi nikada ne mogu objasniti koliko im znače jer je uobičajeno pa i logično da zaborave one sa kojima su se radovali i veselili, ali teško ili nikako jastuk na koji su im suze kapale. Kada su očajni ili oduševljeni, zaljubljeni ili napušteni, kada su zdravi ili bolesni, nemoćni ili u najvećoj snazi, oni se pojave, njihovom carstvu se čovek prikloni. Svako sebe najbolje pronađe i vidi, upozna i sazna na jastuku.

Iz stvarnosti u kojoj živimo tražimo neku drugu, potpuniju, prema kojoj se ova naša meri, prilagođava. Želimo svi da volimo, da budemo voljeni, da radimo i volimo posao, da uspemo u životu, da budemo zdravi, srećni. Tražimo intimnije utočište, sigurnije i raskošnije uporište, sopstveni svet, nebo koje nam niko ne može oduzeti. Zato je jastuk svojevrsno ogledalo i metafora naše realnosti i povlašćeno mesto na kojem nastojimo da spojimo nespojivo, dubinu i tajanstvenost. Jastuku priznajemo svoje odvajanje od uhodanog postojanja, mišljenja i osećanja. Kad utihne dan i sve prođe, ostaju čovek i jastuk; obred koji se ponavlja otkad je vakta i zemana. Sa njim prelazimo u drugu dimenziju života i vremena.⁵¹ Na njegovoj aromatičnoj mekoti najlakše i najbrže priznajemo da smo u stvarnom životu udvojeni, sa problematičnom suštinom svoga identiteta. Spontano ili smišljeno, tokom dana čovek zauzima neku pozu: na ulici, u kafani, na poslu, u pozorištu, na svadbi. Dok ne legne, čovek je ono što izgleda da jeste, a kad nasloni glavu na jastuk, on je ono što jeste. U dosluhu s njim postaje svestan svoje dnevne maske i ne-

51 Heraklit iz Efesa: *U budnom stanju ljudi imaju zajednički svet, ali u snu svako ima svoj vlastiti kosmos!*

iskrenosti, svojih promena, ali i okolnosti u kojima postaje nešto drugo, osim onoga što jeste i što izgleda da jeste.

Živeći u praznini, ljudi su danas vešti glumci, a jastuk ih na vreme upozori, pretrese, uputi na red stvari i potreba, želja i mogućnosti. Čovek vešto skriva sve svoje, dvojstva i nesaznatu intimnost, samozavaravanje, samoobmanu; u svakodnevnom životu jedno misli, drugo govori, skriva se ispod svoje kože sve dok mu glava ne oseti jastuk. Njegova dnevna i noćna stvarnost ne poklapaju se. Izgleda, dvojenje je način, potreba i stil ljudskog postojanja u ovakvom vremenu. U realnom životu se vidi ono što je na površini, dočim, u mračnim, kišovitim, snegovitim i mesečinom okupanim noćima, vidi se ono što je više i potpunije u mentalnim i emotivnim dubinama. U ovom nestvarnom svetu, onaj ko želi da bude pošten prema sebi, na jastuku često bude nemilosrdan za sebe ili protiv sebe, jer se na njemu jasnije i snažnije odjekuju naši unutrašnje glasovi. On noću oživi nešto što je tokom dana retko prisutno u našoj svesti. U svesni deo duha dnevni doživljaji nam ulaze u svest prurušeni u noćnu odoru. Na jastuku mnogi, iako sa autentičnom individualnošću, prazne svoje misli i svoja osećanja, razumeju i znaju ono što preko dana ne razumeju i ne znaju. On je poprište sukoba čoveka sa samim sobom i jedino što svakome otkopčava dušu, srce, duboko potisnute patnje, tajne surove istine, genijalne ideje, sumanute namere. Na njima je svaka nesvodivost moguća, realna, potencijalna, ali samo do obzorja i sabaha. Jastucima je nejasno što podnosimo takav život i tako sve iz početka, bez ikakve promene i orijentacije, iznova tražeći da ne živimo ovakvim životom.

Sa jastukom možete raditi šta vam je drago – nekome je on lutka, drugima ognjište, trećima samo merak. Kako god, on je mera istinskog objedinjavanja života sačuvanog u narodnim predanjima, verovanjima, mitovima, sujeverju; mala misterija, sa puno tajni sačinjenih od neočekivanih asocijacija, senovitih prizora. Ispod njega su naše bake držale aromatično cveće za bolji san, novac, slatkiše, beli luk, tespih, crven konac i ikonu, krstić, kristale, razne amajlije i biljke; u ratu se ispod jastuka držalo oružje. Deci su jastuci posebno omiljeni jer se njima rado gađaju. Miroslav Antić, u svojoj pesmi *Kad bi jastuci progovorili*, besedi: *Srećom jastuci ništa ne govore / čuvaju milion tajni u nekoj belini perja. / Oni su kao lađe, / velike bele lađe, / što plove u nemoguće, / u bezmerja. / Uveče te odvedu. / U zoru te dovedu, / i zna se: sve je u redu.*

Život bez tajni neizdržljivo je dosadan, nezanimljiv i nepodnošljiv, a jastuci čuvaju najveće tajne, veće i od svojih vlasnika. Kažu da je čovek bez tajne – čovek bez duše. Jastuci su zastrašujuće diskretni, poverljivi, čutljivi, odani, otmeni, iako imaju sopstvene snove, pretrese, sopstvenu dnevnu osamu, bespomoćnost, strah, svoje rane, radosti i poraze. Ne postoji jastuk koji nešto veliko, važno, značajno ne skriva. Tako pesnikinja Sanja Miletić u svojoj pesmi *Beli jastuk*, poručuje: *Beli jastuk zna / svu priču o onama / dođi da ti kaže*

/ još uvek sam sama. / Nekada je jastuk krio / naše burne noći! / a sad krije, a sad krije / uplakane oči. Uzneseni jastuci, zbog privilegije da samo oni znaju pravu i jedinu istinu, dozvoljavaju svakome da ispriča svoju priču, ali bez laži, preterivanja i skraćivanja. Poruke koje jastuci primaju jedino oni razumeju, povremeno obnavljaju, nastojeći da čoveka spasu prevelikih i nerealnih iluzija. Koliko god bili sami i usamljeni, prepušteni smo sebi i svom jastuku sa kojim delimo голу istinu. On nema masku društvene poze. Na njemu oživljavamo svoje dečje i mladalačke uspomene, očeve i dedine priče, svoju podsvest; on je najkraći i najbezbedniji most između svesti i podsvesti.

Iskrena je naša ljubav prema jastucima. Taj mali predmet ne živi u sebi već u svima koji ga poseduju. Iako nemuš i ućutkan, ništa ne traži a pruža i daruje mnogo. Bliži nam je od ljudi koje svaki dan viđamo, koje poštujemo i sa kojima smo nerazdvojni. On je replika naše DNK, autentičan izraz našeg karaktera i psihologije; naš rukopis, slika, otisak, paraf, škola, sudija, naš zatvor i komocija; portret velikih dimenzija i rever ljudske osećajnosti. I bez nas, pun je našeg prisustva, a ponekad na tugu miriše. Uvek otvoren za komunikaciju sa snovima. Na njemu čujemo svoj ritam, puls, pozive duše i srca, osećamo suzu, ali i povređeno koleno, rame, lakat. Svaki u svojoj dnevnoj usamljenosti dostojanstven, tajanstven i zatvoren kao tvrđava.⁵²

San je univerzalni fenomen, star koliko i ljudska istorija.⁵³ On je stariji od jastuka, dušeka i kreveta. To je onaj najkvalitetniji i najvredniji deo života, kojim ne možemo upravljati, koji se odvija mimo naše volje, a opet je naš. Frojd je tvrdio da su snovi kraljevski put u nesvesno. Sanjaju svi, i oni koji se ne sećaju sopstvenih snova, jer svako svoje snove sanja. Mnogi pesnici tvrde da su snovi buduća stvarnost. Svaki san ima svoju priču, kompoziciju, semantiku, svoju komičnost i tragizam, svoju semiotiku, pa i leksiku. Snovi mogu biti neobični, ružni, lepi, zanimljivi, obični, dosadni... Ako se realnost i snovi ne poklapaju, jastuk ima moć i snagu da ih ujedini. Nemogući snovi ostaju kao začim životu. Kad nas san napusti, zajedno s njim odlazimo u pohode dragim prijateljima, dočekujemo druge, šetamo sa trećim, i sve tako do sabaha. Tragovi sna su bliski tragovima realnosti i svakodnevice, izuzev činjenice da se u njima gubi svaki egoizam. Razumeti san znači znati tumačiti njegovu poruku i biti u dijalogu sa samim sobom. Herman Hese bi rekao: *Dokle god je san vaša sudbina, dotle treba da mu ostanete verni*, odnosno: *Čovek mora da nađe svoj san, onda mu put postaje lak.*⁵⁴

Susret sa jastukom jednak je susretu sa osobom koju dobro poznajemo, zato mu otkrivamo i sve ono što krijemo od sebe. Takvim postupkom prepoznaje-

52 Naši preci imali su kletvu: *Kamen ti za pod glavu!*

53 Hipnos, grčki bog sna.

54 Prema jednom američkom naučnom istraživanju, osoba od 72 godine, 21 godinu proveđe u krevetu, dok na radnom mestu proveđe 14 godina.

mo sebe, a u mnogo čemu, takvim saznanjem ostajemo zatečeni i iznenađeni. To je najiskreniji razračun sa sopstvenim životom i ispovest pred sobom. Pesnik Dušan Matić smatra da *čovjek nikad nije sam, ni u svojim mislima, ni u svojim osećanjima, pa ni u svojim snovima*. Na njegovom skrivenom licu držimo do sebe i do vernosti prema sebi, iako jastuk ume da prepozna, nasluti, podstakne, razume i ispuni samopouzdanjem. Bude dana kada nam pruža mir i nemir, prazninu i promašenost, zadovoljstvo i očajanje. Jastuk može da oseti, da vidi, da doživi mnogo toga što je u sećanjima i snovima, ne samo ono što je na površini već i u dubini duše i skrivenih emocija, izlažući nas riziku da na njemu prepoznamo svoju bujnu i bogatu emotivnost, koju iz noći u noć kidaju različiti vetrovi, misli i raznorazni problemi. Na njemu se odvija mimohod vremena, emocija, šaputanja i ćutanja, suza i uzdaha. Dragan Lukić vraća sebe i nas u detinjstvo kazivanjem: *Šta sve ima u jastuku / u jastuku na krevetu / kad se spava mom detetu? / Lezi, igro, sa detetom / pa ćeš čuti nad krevetom / pesmu tihu, frulu tanku. / U jastuku ptica peva / o tom kako dete zeva / kad joj čuje uspavanku*.

Dok se na njemu odvija sukob želja i moći, razuma i osećanja, iluzija i realnosti, i potrebe da se nađu prava rešenja, razlivaju se i razne druge teme, dileme, pitanja, zablude, iluzije, utehe, nade, patnje, staračke strepnje, mlada-laske iluzije i fantazije, duboke misli, strasna osećanja, uzrujanost. Na njemu brušimo svoje priče, pesme, ideje, bogohulimo sve koji nam se te noći ukažu u mraku dok mladost i starost izgledaju kao opasne i podmukle sile. *Koliko puta sam prekopavao noć / osuđivao sebe kao grešnika*, posvedočio bi pesnik. Čovek jastuku svake noći posvedoči svoja uverenja, a uz to, premešta, gradi, uveličava, razgrađuje, spaja, rastvara, degradira, težeći ka univerzalnosti i konkretnoj stvarnosti, tražeći način kako započete trke da dobije. Što prva polovina noći gradi, to druga poruši. Dok smo u zagrljaju zvezda, umemo iznenaditi sebe humorom ili ironijom, kao poslednjom odbranom, uvezujući nespojivo, rastavljaajući davno spojeno i vezano. Ponekad nepotrebno i sebično ukazujemo dostojanstvo svojim zabludama tako što više razmišljamo o tome koliko smo u pravu umesto da pomirimo ogroman raskol između onoga što želimo i onoga što možemo. Kao kompas koji skriva našu stvarnost, iz noći u noć gomilamo iluziju, zanos, nadu, ali i sumnju jer ne shvatamo vrednost vremena i večnosti. Ponekad postajemo zveri u tamnoj samoći, sa nečistim silama u sebi, a samo retki srećnici, sa više spokoja i mira u sebi i oko sebe, ne provode besane noći, radujući se jutarnjem buđenju i ustajanju. Takvi ne razumeju one koji duže spavaju, ističući da je lepota jutarnjeg osveta nezamenljiva.

U svojim dilemama i razmišljanjima, skriveni i otkriveni, ne možemo za jednu noć stići tamo kuda smo se uputili. U toj kritičkoj opservaciji stvarnosti, danima pa i mesecima, jastuk destiliše naše misli i osećanja, da bi sve to u

jednom trenu postalo odluka i pouka. Jedna burna noć na jastuku više je od svakog romana i najuzbudljivijeg života. Zato je ponekad dobro ići na duži put, mučevići i jastuk i sebe, razmišljajući od snobizma do ludila, u potrazi za pravom istinom i u odbrani sopstvenog života. Ovakve muke poznaje i pesnik Mak Dizdar, koji u jednoj svojoj pesmi kaže: *Sanjah / da ću jednom / izgraditi / most / do sunca / al od želje / osta / temelj / u dubini / srca*. Nikad sa jastuka ne ustajemo onako kako smo na njega legli. A jastuk isti, zgužvan, u čošak sateran. Pa ipak, i takve jastuke nikome ne damo.

Spavanje na majčinom uštirkanom jastuku, punom nežnosti i radosne beline, još ako je na jastučnici vez sa porukom: *Slatki sanak sanjaj*, ili: *Moje zlato, laku noć, bog ti bio u pomoć*, za svakoga je privilegija, ali i čin koji podrazumeva poseban ambijent za spavanje, u posteljini punoj uspomena na detinjstvo i na prve velike tajne.⁵⁵ Takvi jastuci su puni nasleđa, arhaične topline minulih vremena, začudne stvarnosti. Na granici između fizike i metafizike, empirijskog i duhovnog iskustva, laži i istine, želja i moći, razuma i osećanja, majčini jastuci su udaljeni od svoje intimne svakodnevne zbilje, zbunjeni i zatečeni nekim novim navikama i razmišljanjima.

Na jastuku je svaki bol veći, banalan problem nerešiv, strast večna, a duboko potisnute želje samo se noću pojave. *Jastuk je nekome za stvarne a nekome za puste snove*, potvrdio bi režiser Verner Hercog. Jedini zna sve što se pod našom kožom krije, zato nas lako i brzo ogoli, osvesti, a što mrak više prekrije poroke, kao u inat, jastuk ih naglasi. Na njemu se mogu kršiti svi tabui, zabrane, konvencije, a ponekad sazna i odnekud dokući i ono što ne razume i ne shvata.

Dok rade, ljudi izgube sebe, a kad legnu u svoj krevet, oni uspostave odnos sa životom i pronađu se. Kao da bolje misle i prosuđuju zatvorenih očiju. Jastuk im otvara vrata sveta bez lažne iluzije, mnogostruči poverenje, zajedništvo, slogu, prijateljstvo; na njemu se seju i žanju vredne i bogate misli. A tek koliko puta pomogne da čovek razreši protivrečnost sopstvenog bića ili konflikt sopstvenog mišljenja. Niko i ništa ne može oživeti ljudske emocije i mane kao jastuk. Dok mu je glava u mraku, čovek se približi potpunoj spontanosti – tada jačina svesti i misli popusti, dnevni doživljaji mu se vraćaju i kao da ih ponovo doživljava, u vremenu ukradenom od sna. Suočeni sa potrebom da se ponekad, kad pređemo neke nedozvoljene granice, vratimo sebi, najlakše to činimo na jastuku, skloni da prezremo i osudimo sebe. Tada nam se jastuk učini kao neko kameno gnezdo usred mrklog mraka. Uostalom, ne kaže se bez razloga da je „istina zakopana i skrivena u mraku“. Zato je treba iskopati takođe u mraku, nekad dok je zrela a nekad dok je mlada.

55 Feng šui: Treba koristiti jastuke sa lepim, belim i šarenim jastučnicama. Ne bi trebalo da budu stari jastuci jer sa njima ide loša energija. Jastuci pamte sve ružne događaje, pa ih treba promeniti posle takvih događaja.

Koliko puta su poete, slikari, pisci, filozofi, kasno noću ustajali iz svojih postelja da nešto doslikaju, napišu, dopišu ili uobliče stvarnost smišljenu na svom jastuku. Mnoga otkrića i pronalasci, duhovna bokorenja, pesme i romani, nastali su na njemu. Postoji verovanje da žene na jastuku više maštaju no najveći pisci.⁵⁶

Svaki jastuk ima svoj glas, svoju pesmu, osmeh, ali i svoj miris, sudbinu. Na njima se nalaze čitava klupka isprepletanih doživljaja, tragedija, neverovatnih priča, fantastičnih ideja. Na jastuku se meditira, svakodnevno žubori podsvest, zdrav razum jeca, bunca, plače, ponekad glasno priča, uzdiše. Pune se snovima, čuvaju suze: *Poslaću ti svoj jastuk. / Zna taj sve moje tajne. / Možda baš njemu poveruješ sve o meni. / Malo je mokat. / Ne brini, to je samo od suza.* I u najdubljem mraku, u noći prostranoj kao pustinja, najlakše se sluti i čezne. Dok jedni svoju savest na njega naslone, drugi sanjaju budni. Jastuci znaju hrabro da prizivaju, ukazuju, prigovaraju, savetuju. Povremene zaborave i delimične izgovore ne prihvataju kao opravdanje ljudske slabosti i nemara. Najlakše i najspokojnije dišu ispod ljudskih glava, a najlepše čute kad ih dele dvoje zaljubljenih. Ne prikrivaju sudbinu, već je otkrivaju pozivom da je u potpunosti ostvarimo. Oni su naša zaštita od stvarnosti, manifest protiv otuđenosti savremenog čoveka, njegovog udaljavanja od ovakve ovremenosti. U njemu vidimo sve ono što niko ne bi video. Što su veća očekivanja od života, utoliko su na jastuku veće patnje i razočaranja.

Čovek je jedino iskren dok na svom jastuku vodi dijalog sa samim sobom. To je, misleći svoju misao, najiskreniji i najotvoreniji dijalog jer tada nema pristojnosti, uljudnosti, obazrivosti. Svaki jastuk je dnevnik nečijeg života ili združenih sudbina, dela i nedela. Jastuk ostavlja ljudima, dok sluša njihove ispovesti, da sami sude i odluče o svojoj sudbini, vrednostima i manama takvog života. On nam daje komotniju i neoročenu iluziju da iza stvarnosti u kojoj živimo tražimo neku drugu, potpuniju, komforniju i bolju, prema kojoj se ova meri i prilagođava.

Baš je dobro što jastuci samo čute. Neke su uspomene previše tužne da im se vraćamo, dok su suze još bolnije da se na njih podsećamo.

56 Čak na istom jastuku muž i žena različito sanjaju (poslovice). Čista je savest najmekši jastuk. Ko je umoran, leći će na kamen da se odmori, dok se lenčuga ne može odmoriti ni na perjanom jastuku (arapska poslovice). Četiri uva, dva trbuha (zagonetka).

ĆILIM

UTKAN U VEKOVE, ŽIVOT I TRADICIJU

Imao sam sreću da od najranijeg detinjstva pa do odlaska na fakultet budem skoro svakodnevno u kontaktu sa ćilimima. Odrastao sam pored razboja čuvenih tkalja Franca⁵⁷ iz Rasova, kod Bijelog Polja, najbliže majčine rodbine, a potom je moj otac Jupo, izuzetan poznavalac ćilima, dugo radio u domaćoj radinosti kao organizator proizvodnje u rožajskoj ćilimari.

Ponosan na njihovu magiju, i danas mi negde u dubini sećanja prođe dosta zanimljivih priča i uspomena na vreme ispunjeno lepotom, čudnim spokojem i neobjašnjivom nostalgijom. Ćilim majke Havke, pun čudne gravitacije koja zavodi i poetizuje, izatkan raznolikim nitima neprevaziđene prošlosti i okovane devojačke nade, bio je svojevrsni dnevnik sećanja i uspomena na ljude, vreme i događaje. Prostrt u sobi za goste, posedovao je temperament

57

Poznato bratstvo Franca iz Rasova, pored Bijelog Polja, vode poreklo od pretka iz Francuske, koji je krajem 13 veka, zajedno sa jednim brojem svojih zemljaka, došao u naše krajeve na poziv srpske kraljice Jelene Anžuske. Jelena, sposobna, obrazovana, odlučna, spretna i voljena od naroda, najviše je živela u svom dvorcu u Brnjaku pored Tutina. Predak Franci ostao je da živi u Godovu pokraj Tutina, gde se oženio, zasnovao porodicu i uzeo prezime po zemlji svog porekla. Dolaskom Turaka, njegovi potomci su prešli u islam, da bi kasnije odselili u Bijelo Polje.

kroz koji su prodirale čudne porodične emocije i intimni doživljaji. Taj ćilim uvek mi je bio enigma neodvojiva od karaktera majke.

Kao što to biva u životu, običaji se menjaju, prilagođavaju se novim navikama i shvatanjima, ili potpuno nestaju sa mape nacionalne kulturne baštine. Iako afirmisan u našoj tradiciji kao dragoceno nematerijalno kulturno nasleđe, ćilim je delio sudbinu takvih promena. Svedok sam perioda kada je na ćilim nasrnulo vreme, kada su kao spakovane torbe iznošeni iz naših domova da bi se prodavali za smešne svote novca, a na njihovo mesto unosili se nekvalitetni i jeftini industrijski tepisi. Tako su i ćilimi, baš kao ljudi i sela, umirali tiho, nečujno, dostojanstveno.

Ćilim je stari sinonim za lepotu i način da se ljudima pokaže šta je od izgubljenog raja ili dženeta ostalo. Kao velika umetnička vrednost, rodio se iz večite čovekove potrebe da se takmiči sa prirodom u stvaranju najlepših motiva i boja. Nastao na razmeđu drugog i trećeg veka pre nove ere na prostoru Kaspijskog jezera i armenijskih vrleti, ćilim se danas izučava na prestižnim svetskim univerzitetima. Po mišljenju istaknutih balkanskih etnografa i etnologa, ćilim je (persijski – *gilim, gelim*; turski – *kilim, kelim*) u naše krajeve došao sa turskim osvajanjem, mada ima i onih koji osporavaju takvu tezu, ali bez dovoljno argumenata.

Na prostoru Balkana, smeštenom između Istoka i Zapada, stvorena je autentična umetnost tkanja ćilima. Etnolozi najčešće govore i pišu o pirotskom, bosanskom, vojvođanskom, sandžačkom, slavonskom i ličkom ćilimu. Svako područje na kome se očuvala tradicija njihove proizvodnje ima svoje posebnosti i karakteristike, što im daje lokalnu autentičnost i vrednost. Svaki ima svoju magiju, koja u čoveku budi nadahnjujuća osećanja o neprolaznosti lepog i uzvišenog, o zatvorenom krugu duha, o stvaralačkoj blagodeti genijalnih tkalja da udahnu život vunenom pletivu, i divljenje tome kakva su nam dela ostavile. Sa neobičnim i izvanredno ugrađenim motivima i skladnim bojama, ćilimi izgledaju kao trodimenzionalna slika, inspirišući prirodu da bude još koloritnija i uzbudljivija.

Ćilim je univerzalna prostirka, sa dva glatka identična lica, na kojoj se okuplja porodica. On je nulta tačka svih važnijih zbivanja u kući – dogovora, sporazuma, pomirenja, rađanja... Na njemu se bratimi, ugovara se udaja i ženidba, ostavlja amanet potomcima; on je sveto i magično mesto, lako prenosiv i dostojan ljubavi i divljenja u svojoj odanosti lepoti i izdržljivosti. Svaki provocira najlepše primere prirode na planeti i bez reči priča svoju originalnu priču, drugačiju u različitim epohama. Kao čarolija života, predstavlja božanstvo, duhovni svet, neograničen, bezvremen, kad treba – odvojen od stvarnosti. Oni su osmesi svoga i ovoga vremena, iza kojih zrači vatra.

Kod nas je izrada ćilima ženski posao, a tehnika tkanja ostala je gotovo ista od nastanka. Rukotvorile su ga darovite tkalje, koje su od jednostavnog ткаčkog proizvoda pravile umetničko delo. Za izradu kvalitetnog ćilima najvažniji su prsti, u kojima je puno specifične sinergije i alhemije. Potrebni su meseci izuzetno temeljnog, sporog i mukotrpnog rada za jedan ćilim prosečne veličine, zbog čega novac izdvojen za kupovinu nikada ne može biti adekvatna nagrada za uloženi rad, pogotovo što je umetnička vrednost daleko veća od materijalne.⁵⁸ „Samo oni koji poštuju ručni rad, znaju kako je teško od klupčeta konca izatkat ćilim. Koliko neprospavanih noći, ukočenih leđa, izbode-nih prstiju i umornih očiju.“

Ćilim se tka na vertikalnom razboju (grede se razmiču u zavisnosti od veličine ćilima) od fine, vrlo tanke i ravnomerno opredene vune, koja se do 19. veka obrađivala isključivo u domaćoj radinosti, a kasnije u predionicama (u početnoj fazi ćilim se izrađivao od trske). Vunena nit je bila vlasnata, meka, sjajna i elastična. Od kvaliteta potke i osnove, koja ima veliku gustinu po centimetru, umnogome zavisi vrednost ćilima. Prsti uvlače potku različite boje u osnovu i posle takve radnje udara se metalnim češljem, kod nas poznatim kao *kirkit*. Zavisno od veličine, ćilim su tkale od dve ćilimarke do deset ćilimarki, na razbojima postavljenim u većoj sobi, dvorištu ili drugim prostorima pogodnim za takav rad, dok su deca, pored razboja, motala klupčad sa kančela. Vuna je bojena kod bojadžija. Za dobijanje boje korišćeni su korenje, listovi i plodovi biljaka: krmeza, varzije, zerdešapa, broća i čivita. Tokom bojenja, dodavane su kiseline, baze i metali.⁵⁹

Kratki zimski dani i duge noći, uz svetlost petrolejki, bili su ispunjeni vrednim radom veštih tkalja, koje su neverovatno pretvarale u moguće, a onda se stvarno učinilo neverovatnim. Srpljivo, nepodnošljivom lakoćom, polagano, uravnoteženo, bez žurbe, igrajući se osećanjima ljubavi i strasti, svaka tkalja je gradila koloritni pejzaž na platnu, pretvarajući realnost u nadrealnu zemaljsku i nebesku fantastiku; vešto spajajući iskonsku lepotu, unoseći u to što rade sebe same sa vrlinama dostojim čoveka. Ćilimarke provlače niti kroz osnovu koja pamti, nastojeći da stvore delo prema svom unutrašnjem nagonu, količini znanja i veštine, nadarenosti, mašte, talenta, snage i želje, čime vreme pretvaraju u večnost.⁶⁰ Tkanje je stvaranje novog života, novog doma,

58 U elaboratu referentne institucije u Srbiji navodi se da iskusna ćilimarka, uz najefikasniju organizaciju posla, može, radeći 22 dana po osam sati, izatkat oko 80 kvadratnih centimetara originalnog pirotskog ćilima, čija se tehnika izrade vekovima ne menja.

59 Zanimljivi su arhaični nazivi pojedinih boja, koji su se sačuvali u pamćenju našeg naroda: ZEJTUNI (maslinasta); KAHVALI (braon); ŠEĆERLI (roze); LIMUNI (žuta); MIŠOVA (siva); JORGOVANI (ljubičasta); TURUNDŽI (narandžasta); MAVI (plava); KADIFLI (jarkocrvena); GOLUBIJA (svetlosiva).

60 „Osnova je zategnuta kao struna na violini, pa žice cepaju prste. Flaster se stavi samo dok se ne zaustavi krv, a onda se skida jer se osećaj za tkanje nalazi u jagodicama.“

poroda i bogatstva. Zato je svaki ćilim pun samopouzdanja i otmenosti jer je sazdan od samosvesti i samopoštovanja. Uz brojne rituale i verovanja koja idu sa izradom ćilima, one kreiraju svoj svet snoviđenja izvlačeći motive iz nestvarnog vremena i prostora. Običan čovek može samo da nasluti ono što jedna pletilja vidi lutajući pogledom po postavljenoj osnovi na razboju – kako će tu površinu ispuniti samom sobom (*Santimetrom se ne služimo, već očima podešavamo sve dimenzije*, reči su jedne tkalje). Da bi ćilim bio kvalitetan, mora da udovolji zahtevima lepote i da nosi intuiciju prirode i ljudske misaonosti. U njegovom tkanju uvek se prepliću život i fikcija.

Iako okružena iluzijama i svakojakim iskušenjima, tkalja prepoznaje pravu emociju, pretvara je u istinu i približava je stvarnosti, zbog čega su ćilimi poligoni osećanja, želja i stvaralače komocije. Da je tako, lako se uveriti: na tri istovetna ćilima, uz jedan *urnek* (muštra, uzorak), ima puno detalja koji nisu identični, i suštinski se razlikuju. Zato je svaki ćilim priča za sebe jer tkanje je percepcija momentalnog psihološkog stanja devojačkih ruku. Tkalja ima nesvesnu potrebu da prirodu čovekovog sveta oplemeni ulepšanim oblicima i nadzemaljskim sjajem, te je svaki lepota za sebe, poseban, nezavisan, odvojen od prirode i čoveka, autentičan i jednako mističan sa svojim karakterom i dušom. Poseduju estetsku, ritualnu i umetničku funkciju.

Originalnost i autentičnost se stvaraju tako što tkalje u rad ugrađuju svoj DNK ali i genetski kôd naroda kojem pripadaju, težeći vrhunskoj realizaciji – od proporcije, ravnoteže, harmonije, ritma, kvaliteta izrade i savršenstva izatka-nih detalja. One ćilimu daju snagu trajanja i obličje lepote koja izvire iz emocija, a svojom pažnjom ih zavode i poetizuju. Njihov kôd poseduje strpljenje uz koje dodaju svoju prefinjenu nežnost. U njemu se generiše identitet, ali i lična intimna priča. Zato je ćilim magija, a tkanje terapija. Sebičan, uobražen, željan mirnog i lagodnog života, ne prašta greške, pamti svaki potez. On je odgovor na ljudsku neprolaznost, ali i svedok svakodnevnog života našeg naroda; estetska istina; mera otmenosti i raskoši; riznica i svetkovina pletilja.

Svaki ćilim ima svoju šaru, svoje diskretne boje, među kojima dominira crvena, u svim nijansama, kao boja ljubavi, zatim bela i crna. Šare na ćilimu, prožete naivnom čistotom i neposrednim lirskim zanosom, ostavljaju utisak meditativne impresije, čudesne i nesvakidašnje fantastike. Što su šare sitnije, ćilim je lepši i skuplji. Boje su žive, trajne ali i presudne prilikom određivanja starosti ćilima. Naravno, postoje šare koje se lakše i brže izrađuju, ali i one koje su složenije i zahtevaju više znanja i vremena. Svaka šara ima značenje i svoju duhovnu poruku: za svekrvu, muža, sina, vojnika, verenika, za državu, krunu... Ko želi da bude poslovno uspešan i lično snažan, neka traži *bombu*; da osvoji devojku, *razbacani đulovi*; za zaštitu od uroka, *Kondićeva šara*; za društvo i merak, *begov ćilim*. Vrsni poznavalac ornamentike, Jelica Belović

Bernadžikovska, razvrstava šare ćilima u pet perioda: mitološki, hrišćanski, turski, klasični i moderni. Naravno, vremenom su se uticaji preplitali pa su tako tkalje sa Balkana tradicionalnu narodnu šaru obogatile motivima orijenta, Dalekog istoka, Vizantije, Persije, hrišćanstva, čime je stvorena nova originalna tvorevina.

Ornamentika ćilima u svom razvoju pokazuje zamršen splet raznih uticaja. U početnom stadijumu ornamentika je jednostavna, shematizovana, s malom skalom boja, da bi u daljem razvoju ornamenti bili slobodniji a boje sve otvorenije. Uglavnom, svaki primerak ćilima odlikuje bogatstvo i raznovrsnost geometrijskih ornamenta ukomponovanih u centralni prostor, harmonično i u sistemu bordura, te se slobodno može reći da ornamenti ćilima liče na rasure ljudske misli; taman kao što šare govore o devojačkoj tuzi, ljubavi, sreći. Ukratko, raskošna koloritna imaginacija prosuta po ćilimima stvara utisak duhovne nivelacije a motivi na njima ne prejudiciraju njihov kvalitet i vrednost.

Kompozicija na ćilimu podeljena je na dva dela: krajevi i centar. Krajevi predstavljaju prelaznu fazu između realnog i imaginarnog sveta, dok centar ili srce, izatkan u šestougao od dve boje koje se prožimaju, predstavlja univerzum. U njemu je slivena ljubav, lepota, smisao, uprkos nerešivoj enigmatičnosti da li je sve to moguće ugraditi i da li se sve to može dosegnuti. Uostalom, šare ćilima su bile inspiracija slikarima, pesnicima, dizajnerima, ali i arhitektima. Od ćilima sa orijentalnom kompozicijom, najznačajniji je molitveni, malih dimenzija, sa motivom *mihraba*, čija centralna osa određuje pravac molitve. U domu se drže na posebnom mestu, a iznose se pred molitvu, dočim, za isti ritual, najčešće prilikom putovanja, izrađuju se lakši i nešto manjih dimenzija.

Dovoljni sami sebi, veoma su zahtevni i traže doslednost u opremi enterijera. U početku korišćeni za prostirku i kao draper, kasnije dobijaju višefunkcionalnu namenu: u eksterijeru, enterijeru, kao dekorativna tkanina, kao poklon, kao molitvena tkanina. Kroz ćilim ne prolaze ni svetlost ni prašina, zato se lako održava. U dekoru i opremi domaćinstva malo imućnije porodice, bio je nezamenljiv i najvažniji ukras, a kako i ne bi kada na ovom, još uvek tradicionalnom balkanskom prostoru, ćilim u svom muškom rodu mora imati dominantnu ulogu. Mnogi kažu i amajlija, koja donosi sreću kući u kojoj se nalazi. „Između ćilima i najlepše slike na zidu nema nikakve razlike: oba predmeta su radili umetnici, jedan na štafelaju a drugi na razboju.“ Kao slika na podu, sa svojim čarima i bojama, pruža čoveku mir, razvija maštu, odmara dušu.

Ćilim štiti od hladnoće, a leti je prijatno boraviti na njemu. „Krasili su dvorove, džamije i crkve, sultanove odaje na Bosforu“, ističe Milena Vitković Žikić u svojoj knjizi *Pirotski ćilim*. A danas, ulepšavaju prostore najekskluzivnijih domova,

poslovnih prostorija, dvorskih i vladinih odaja. Motivi sa ćilima korišćeni su na bezbroj načina: kao dekorativni element na stolicama (šustikle), jastučićima, torbama, novčanicima i mnogim drugim predmetima. Danas se izdaju prigodne poštanske marke sa motivima ćilima, s ciljem popularizacije kulturne baštine, a one su uz himnu, grb i zastavu jedan od atributa državnosti.

Od svoga početka, ćilim je imao važnu ulogu u društvenom životu, a notu impresivnosti i simboličnog prestiža zadržao je u gotovo svim epohama. Bio je oduvek skup proizvod, dostupan samo određenom privilegovanom krugu familija, zbog čega je imao status kulturnog poklona za sva vremena i sve društvene slojeve. U svadbenim običajima skoro obavezan, najdragoceniji i najluksuzniji deo miraza („devojka koja nije znala tkati ćilim, teško se udavala“), a kroz istoriju koristio se kao ekskluzivan poklon visokim državicima i uglednim ličnostima. I danas, političari, uspešni poslovni ljudi i diplomati koji službuju na Balkanu, po završetku svojih mandata kupuju ćilime, što za sebe kao uspomenu, što kao vredan poklon.⁶¹ Da bi onemogućile takav običaj, neke zemlje su donele zakon o zabrani njegovog iznošenja. U skoro svim religijama poklanjao se crkvama, džamijama, manastirima, hramovima, kao prilog za zdravlje živih ili pomen mrtvima. Izrađivao se kao simbol porodične sloge i bogatstva, a poklanjao kao zaštitnik kuće.

Kao statusni simbol za posebne i svečane prilike, praznike i slavlja, njime su se, krajem 19. i 20. veka, dekorisale pozornice za masovne javne političke i kulturne manifestacije, čime mu je dato značenje nacionalnog obeležja.⁶² Prilikom individualnih ili masovnijih migracija, kao amajlija zavičaja i nacionalnog identiteta, ćilim je bio deo obaveznog prtljaga.

Istina je da su ljudi na selu više pridavali značaj ćilimu nego oni koji su živeli u gradovima. Po završetku poljoprivrednih radova, žene su zimi najviše vremena provodile na izradi ćilima. Ono što se malo zna, i o čemu se nedovoljno piše, jeste običaj da se i za tkanje ćilima organizuje moba, najčešće u večernjim satima, kada su vešte tkalje svoje znanje i iskustvo delile sa devojkaama željnim učenja tog zanata, uz razmenu najboljih ljudskih vrednosti i vrlina, veselja i zabave.

Ćilim je sebe afirmisao kao zaštitnika i čuvara ognjišta, porodične sloge i bogatstva. U brojnijim familijama bilo je kvalitetnih tkalja koje su u vreme krize

61 Postoji neproveren podatak da su Nemci u toku Drugog svetskog rata konfiskovali nekoliko hiljada ćilima samo iz beogradskih stanova (Ministarstvo poljoprivrede Srbije).

62 Brojne proslave: za 1. maj, Međunarodni praznik rada, za 29. novembar, Dan republike i sl.; proslava Savindana u Nikšiću 1912. godine – „Zidovi sale zastrti ćilimima“ (*Glas Crnogorca*); „Frojdova bečka ordinacija, njegov psihoanalitički kauč i zid nad njim, bili su prekriveni ćilimima. Da li zbog opuštanja i stvaranja osećanja sigurnosti, ili zbog nečeg drugog, tek vredno je zabeležiti“ (*Nedeljnik Vreme*).

i izrazito nerodnih godina tkanjem popunjavale kućni budžet, a najčešće se samo od toga živelo. Sposobna devojka bila je stub kuće: pored prihoda od tkanja, imala je reputaciju dobre i poželjne udavače, zato su se lako i dobro udavale. Čilimi koje su izrađivale vredne ruke pomenutih Francuša iz Rasova nisu samo prošlost jednog cenjenog bratstva već i tradicija naroda kojem su pripadale. Tkanje čilima odavno nije motiv ni preporuka za buduće neveste, još manje izvor prihoda za kućni budžet, zbog čega je u našim domovima nestalo čilima i razboja, što u poslednje vreme, po svaku cenu, želimo očuvati.

U mnogim porodičnim zaostavštinama, ili kao vredni eksponati mnogih privatnih kolekcija, danas se mogu pronaći izuzetno kvalitetni primerci čilima. Kolekcionari su spremni da izdvoje čitavo bogatstvo za dobro očuvan primerak.⁶³ Po oceni stručnjaka, takvi čilimi su mnogo kvalitetniji od onih koji se danas proizvode. Čilim je postojan i generacijski dugovečan svedok, dnevnik sećanja na ljude, običaje, nemaštinu, bogatstvo, ali i stecište uživanja i meraka. Po trajnosti, na samom su vrhu. Zato se za čilim kaže da je izvan vremena, odnosno da šapuće kroz vekove i večnost.⁶⁴ On sugeriše i formu ambijenta bliskog lavirintu koji u izlomljenom toku pokazuje svoje lice i naličje, a u svojim različitim poljima značenja nema kraja ni početka. Čilimi imaju unutrašnji ble-sak, setu, gracioznost i tihi šum. Kad čovek zakorači na čilim, njegova površina ga vodi put sveta fantastike, halucinacije, mašte i svemoćnog mira vekova.

Čilim nije samo ono što naše oči vide, već posebna energija. Njemu se pripisuju različita svojstva: veruje se da on ublažava stres i nervozu jer vuna kao prirodni materijal upija negativnu energiju. Ispod dobro urađenog čilima neće biti prašine, a vodu će dugo zadržavati. Svoju magičnost pokazuju prilikom gubljenja igle ili sličnih sitnih predmeta, koji, uvučeni u šareni lavirint, kao da su zauvek nestali. Svaki miriše na prostor gde je stvoren, posebno na karakter i identitet ljudi sa kojima žive – *čilim je živo biće koje traži da se vrati u svoj kraj i svom vlasniku*. Oni vezuju ljude i prostore, vere i nacije, istorije i tradicije.

O njima postoji mnogo priča i legendi. Neki smatraju da čilim, preciznije osnova i potka, pamti sve što se pripoveda tokom njegove izrade, zato svaki ima svoju priču. Bosanci kažu: *Čilim je staza kojom duša putuje do dženeta (raja)*. U nekim sredinama simbolišu sunce, udobnost, bogatstvo, luksuz, u drugim su metafora „sedam nebesa“, nade i spasa. Glorifikuju život, pružaju otpor ljudskom i konačnom kraju; predstavljaju svojevrsnu tranziciju između realnog i duhovnog sveta.

63 U Americi i Engleskoj postoje aukcijske kuće usko specijalizovane za prodaju starih čilima, čije cene dostižu neverovatne sume. Kustosi koji određuju cenu najčešće su istoričari umetnosti i vrlo ih je malo u celom svetu koji su sertifikovani za ovakve procene.

64 Najstariji vuneni predmeti datiraju od pre 25 hiljada godina. Vuna je odličan toplotni izolator, štiti od hladnoće i vlage, koristi se u svim delovima sveta zimi ali i po najvećoj vrućini.

Iako živimo u procesu ubrzanih promena, u kojima se prihvata globalno a gubi tradicionalno, procene su da će ćilim ponovo zauzeti svoje značajno mesto u domaćinstvima, unoseći tako toplinu i kolorit u hladnoću metala, mermera i stakla.

I ranije i sada, ljudi zagledani u svoje patnje, pritisnuti životnim mukama, pronalaze u ćilimu nešto što razume njihove nedaće i radosti, što saoseća i o tome dostojanstveno ćuti. On je zapis života, naša jedinstvena i vanvremenska tapija da nismo od juče i svetkovina naše kulturne baštine, sa snagom pečata nacionalnog autoriteta. Ćilim je uvek bio ljudska fascinacija, intrigantan, podjednako iritantan jer ima večnost ontološke raskoši i bogatstva. On je emanacija duhovne vrednosti naših žena i nikad ispričana priča; pratilac čoveka od rođenja do smrti, i zato se njihovi karakteri poklapaju. Ćilim je trag prošlosti, staza za budućnost, vanvremenska dimenzija ali i misterija koju mnogi pokušavaju odgonetnuti.⁶⁵

Budući da traju dugo, govore umesto čoveka. To je njihovo prirodno pravo, kao što je i pravo čoveka da govori kroz predmete koje je stvorio. Tako je oduvek bilo i biće. A ćilimi, iako malo uspavani, za vreme ne haju i ne znaju. Ono je iza njih. Zastrti zebnjom od neizvesne samoće, sa porukom i željom da se njihova lepota i izrada sačuvaju, sa svojim životom i uspomenama koje se njih lično više ne tiču, pričaće svojim jezikom vremenima i naraštajima koji dolaze.

Danas su ćilimi prestali biti prostirka, postali su legende, iako poseduju savršenu moć ranoteže između klasičnog i savremenog, raskoši i jednostavnosti, između elegancije i senzualnosti. Jednom remek-delu, jednoj čudnoj delat-

65 Sredinom prošlog veka u pojedinim crnogorskim opštinama ćilimarstvo je bilo respektabilan nosilac privrednog i ekonomskog razvoja. Široj javnosti nepoznata je činjenica da je u Rožajama još 1958. godine, tadašnji predsednik opštine Rahman Adrović osnovao prvu ćilimaru u Crnoj Gori. U jednom periodu, sa radom na SIC-u (ćilimara je davala materijal za izradu ćilima ženama i devojkama na selu, a one su u kućnoj radinosti tkale ćilime i za to bile plaćene) bilo je angažovano nekoliko stotina žena i devojaka. Ćilimara je imala svoje pogone u Gusinju, Baru (Ostros) i u Bihoru, gde je u Trpezima organizovana proizvodnja po seoskim kućama. Sa tako značajnom proizvodnjom ćilima svih formata, od podmetača za telefone, fotelje, pa do velikih površina, i izradom tapiserija za svetski poznate umetnike, proizvodi ove ćilimare bili su izloženi u skoro svim većim prodajnim salonima bivše Jugoslavije, uz redovno učešće na prestižnim međunarodnim sajmovima. Mnoge višečlane porodice živele su isključivo od toga, a ćilimi bili tražena i cenjena roba. Nažalost, taj segment privrednog razvoja vremenom se ugasio. Nema više tkanja ni pletilja, a dobri poznavaci prilika u tim krajevima tvrde da ih je nekada bilo nekoliko desetina hiljada.

Jovan Običan, planetarno poznat umetnik, radio je sa rožajskom ćilimarom, čije radnice su izrađivale tapiserije po njegovim crtežima. Običan je rođen u Kanu, živeo u Kaliforniji, izlagao širom sveta. Zastupljen u mnogim kolekcijama i galerijama. Njegove tapiserije kritičari smatraju vanvremenskim. U njegovom ateljeu u Dubrovniku, koji je dugo bio atrakcija za ljubitelje umetnosti i turiste, prodavane su tapiserije izatkane u rožajskoj ćilimari.

nosti i jednom neprevaziđenom postupku, treba odati priznanje i pokazati sve poštovanje prema lepoti i trajanju.⁶⁶ Znamen ćilima se dugo kazuje – jedan pa i dva života je malo da se dokuči njegova vrednost. Svestan smisla, porekla i svoga dara, metaforičke sinteze neprolazne lepote kojoj su tkalje dale snagu večnog trajanja, ćilim je fenomen koji se rađa i živi, a umire kad se potpuno objasni.

Ako je ravnodušnost greh, onda će vas svaki ćilim, bar za izvesno vreme, ovog greha osloboditi.

---

66 Prilikom posete Srbiji, 2016. godine, britanski prestolonaslednik: *Želim da kupim stari ćilim, gde da ga tražim?*

ROLEVKA

PROSTOR SVIH ISTINA

Kolevka, od pamtiveka draga, sveta i poželjna reč. U početku sapeta, kasnije čvrsta i najzad glačana stvar, u kojoj su se podizala znamenita zdanja. To je kamen temeljac preobražene energije i alhemičarski predmet. Simbol neprekidne niti života, mladosti i radovanja; nada za budućnost. U bilo kom delu sveta, danas i ovde, svugde i uvek, kolevka je bila i ostala ram za novi život i nasleđe.

Priča o kolevci postoji vekovima, a niko je nikad nije posve pouzdano i do kraja ispričao. Kao malo ognjište, diskretno svetlo, energija i sunašce pod neizbrojivim zvezdama, liči na mali intimni dom, sitni kosmički prostor i svet za sebe. Njeno značenje, složena jednostavnost, smisao i definicija, uvek izmiču jer su uži ili širi, neiskazivi ili neizrecivi. Kao univerzalan i izdvojen fenomen, kolevka je prostor svih istina, skrovište koje čuva novi život, razoružava, obećava, inspiriše, ukrašava, poziva, zrači, smiruje, greje. Snena i zanesena između dva podoja, ona je uvek bila u ljubavi sa ljubavlju, otvarajući puteve iz svakodnevnog u fantastično, između čoveka i kosmosa, malih i velikih svetova, čuda i činjenica. Kolevka je uvek više razmišljala o potomcima no o precima, maštala o budućnosti, potajno ignorisala prošlost. U njima su, od iskona, odgajani najlepši darovi ljubavi ovoga sveta.

Nijedna kuća se nije mogla zamisliti bez kolevke, u pojedinim i više. Kolevka je ručno izrađen ležaj za bebu, najčešće napravljen od nekog lakog drveta. Zatvorena sa strana, lako se ljulja, a posebno izrađeno udubljeno dno omogućava bebi udoban ležaj. Bile su niske kako bi majka sedeći na podu mogla dobiti bebu u njoj. Kakve god bile i od čega god napravljene, simbol su majčine utrobe, ličnog, porodičnog i narodnog bogatstva, slobode i mira. Kolevka je prvi predmet sa kojim se dete sreće po rođenju, prvi realan prostor i granica njegovog sveta. Mekane, tople, velike, ušuškane, male, bile su čarobni lebdeći ambijent detinjstva i velika vrata prostranog i tajanstvenog sveta. U Crnoj Gori kolevku su nazivali *bešik*, a u Bosni *bešika*.

Kolevka je imala razne oblike i upotrebljavala se na različite načine. Njih su, kao i ostale delove nameštaja, pravili sami ukućani, ređe stolari, bez upotrebe eksera, finkcionalno i racionalno, bez suvišnih ukrasa. Postojale su i pletene kolevke. U mnogim selima bio je običaj da se kolevke prave za simboličnu nadoknadu. Imućnije porodice naručivale su da se kolevka izradi od specijalnih vrsta drveta ili metala.⁶⁷ Tražili su da budu ukrašene ornamentima, rezbarijom, da budu oslikane geometrijskim ili cvetnim ukrasima i motivima, za koje se verovalo da štite od uroka i zlih sila. Prodavale su se na vašarima, saborima i većim narodnim skupovima. Kao predmet običajopravnih normi, kolevka je nasledno dobro po majčinoj liniji – kćerka je nasledivala kolevku od majke, a snaja od svekrve.

Po rođenju, svako dete je dobijalo svoju kolevku. Prvo polaganje bebe odvijalo se u svečanoj i ritualnoj atmosferi (dete je ležalo na leđima). Da bi bebi bilo udobno, na dno kolevke se stavljalo seno, kasnije neki drugi materijal, najčešće vuna, a jastuče je bilo od nekog tankog i mekog platna. Svaka majka imala je svoju tehniku povijanja i uspavlivanja bebe. Po spuštanju u kolevku, povijena beba se veže za stranice kako ne bi ispala jer, ako bi se kolevka jače zaljuljala, dete bi ispalo iz nje. Naravno, tako nešto ne bi uradili odrasli, ali mlađa deca često su se igrala na taj način ne znajući da bi mogli povrediti svog mlađeg brata ili seku. Kad podoje bebu, majke su prekrivale kolevku nekim lakšim platnom, a koristilo se i ćilimče ako je bilo hladno. Nema pravila koliko će dete ostati u kolevci: negde dok ne prohoda, dok napuni godinu dana ili dok može da leži u kolevci.

Rođenje deteta je najradosniji događaj u životu svake porodice i šire, bez obzira na to što novi život unosi promene i malu pometnju u svakodnevicu porodičnog kolektiva. Taj čin praćen je raznim običajima, koji su se dosta razlikovali čak i u susednim mestima. U zakovanom životu, pored zebnje, priželjkivanja, strepnje i iskušenja, naši preci su znali da je svaki novi život najveća vrednost. Ipak, na majke, posvećenim tajnama života i sudbine svoje dece, padao je naj-

67 Jedna španska kompanija izradila je kolevku od čistog zlata, vrednu šesnaest i po miliona dolara. Ona će biti deo prestižnog nasleđa jedne španske porodice.

veći teret porodičnih obaveza odmah po porođaju. Ne treba smetnuti s uma u kakvim su tradicijskim ograničenjima one živele, a posebno u kakvim su se uslovima porađale. Zabeleženi su i ovakvi slučajevi iz naših krajeva: *Zbog brojnosti ukućana i tradicionalnog odnosa prema ženi, trudnice su uoči porođaja izlazile iz svoje kuće, odlazile u polja (u letnjem periodu u kukuruz ili pšenicu), gde su se pod vedrim nebom, a počesto i na jakom mrazu, uglavnom same porađale. Nisu smele ni glas da puste kako ih neko ne bi opazio ili čuo.*

Svaka beba zahteva veliku brigu i pažnju. Najveći problem je bio kod povijanja. Srećne su bile one majke koje su imale po dve-tri pelene – dok je jedna bila na bebi, druga se sušila, i tako naizmenično. Koliko god su roditelji bili zauzeti poslovima, o deci se uvek vodilo računa. Između ljubavi i razuma, svesti i mudrosti, brižan odnos roditelja pun poštovanja, topla komunikacija i razumevanje, bili su podloga da svako dete izmašta svoje detinjstvo na poseban način. Svakodnevno umorne, majke bi rano ujutru povile i podojile dete a potom odlazile na posao dok bi neko pazio na bebū. Neretko, kolevka se nosila u polja, njive, voćnjake, gde se držala na bezbednom mestu (vezivala se za granu kako bi dete bilo zaštićeno od stoke, ujeta zmijske i sl.).

Veza majke i deteta posebna je i jedinstvena, a njeno osećanje brige, čežnje i radosti prevazilazi i svetlost koja zrači bez oscilacija i prestanka. Majke su bile obdarene za razumevanje emocija svog deteta – da li je ono gladno, ljuto, bolesno. Za svaku ženu i majku nema ništa draže od dečje kolevke, iz koje je svaki plač iskra radosti, najlepši zvuk i pesma. Uostalom, od postanka sveta, najlepši nakit svake žene bila su njena deca. Kolevka se uvek nalazila u blizini majke, odnosno majčinog ležaja. Njima ljubav prema deci iz duše izvire. I pored oskudice u svemu, one su uspevale da premoste svaki vid tragičnosti.

Uspavanka je početak romanse majke i deteta. To je komunikacija emocije i budućnosti, temelj i oslonac sveta i čoveka. Ona pospešuju dečju maštu, razvoj govora i uspostavljaju bliski odnos. Poseduju nežnost, toplinu, sugestivnost, poruku. One su kratke, ritmične, intimno tople lirske pesme usklađene sa uzrastom deteta. U bilo koje vreme, uspavanka je tiha, kao što je tiho sve što se rađa, što počinje i što u novi život uvire: *Nina, nina, jagnje malo, oči moje dunjalučko!... Spavaj, zlato, rodila te majka... Ljulja, ljulja ljuljaška... Buji, paji, čedo materino... Taši, taši tanana...* Kad bi se dete probudilo, bilo je dovoljno jednom nogom zaljuljati kolevku i ono bi se umirilo. Da bi se dete povremeno i samo igralo, na prečku kolevke kačile su se igračke.

U nedostatku pravovremene i adekvatne zdravstvene nege, a u vreme čestih epidemija i raznih bolesti, bebe su umirale ne dočekavši prvi rođendan. U svojoj nemoći narod je pribegavao raznim sredstvima kako bi sačuvao život novorođenčeta. Tako je u Crnoj Gori poznato „kumstvo od nevolje“. Porodilja bi s bebom u kolevcu izlazila na najbliži put kako bi prvog putnika zamolila

da kumuje detetu. Tako ponuđeno kumstvo nije se odbijalo.⁶⁸ Kao zaštita od demona i uroka, starije žene su savetovale da se u kolevke stavljaju razni predmeti koji će, navodno, pomoći detetu da preživi, a najčešće crveni končić, beli luk, grumen soli, ili neka amajlija ispod jastuka, zavisno od kraja i običaja. Koren od božura, okačen iznad kolevke, čuvao je bebu od urokljivih pogleda, lipa od veštica, orah za dugovečnost, brezove grančice štite dete od zla. Za bogatstvo je ubacivan dukat u prvu vodu za kupanje; pelene su se sušile samo danju. Verovanje da se kolevka ne sme ljuljati i da se beba ne sme preskakati, egzistira na većem delu Balkana, čak i danas.

Od brojnih običaja po rođenju deteta najpoznatije su babine. To je stari ritual čestitanja rodbine, prijatelja i komšija bebi i porodilji, ali i mnogo više od toga. U njemu se očituje altruizam, naklonost i ljubav našeg čoveka, spremnog da pomogne, podrži i ohrabri porodilju i njenu porodicu u vreme kad im je takva pomoć najpotrebnija. Kao mnogi drugi, tako se i ovaj običaj razlikuje od kraja do kraja, a poseta se obavlja od tri do četrdeset dana nakon porođaja. U nekim krajevima postoje male i velike babine: kod malih se daruje samo beba, a kod velikih svi članovi porodice. Na babine se niko ne poziva, ali se obnaroduje rođenje deteta. Danas je ovaj običaj pojednostavljen tako što se poseta porodilji realizuje po dogovoru, a pokloni su u skladu sa savremenim načinom života.

Za babine detetu se nosi zlato, odevni predmeti... Novac se ostavlja bebi na jastuku – „da tim novcem kupe brata ili sestru, mladu ili đuvegliju“. Jabuka se poklanjala za zdravlje, grožđe za nastavak loze, džak brašna – „da dete nikad ne bude gladno“. U skladu s nasleđenim običajima, poklanjalo se i pečeno pile sa glavom, okrugla torta, crveno vino i pita, pogača i crni luk, uštupci, tepsija kolača u bošči...

Kolevka ima svoju tajnovitost iz koje se u stvarnost izliva novi život, poseduje magiju, čudnu skrovitost, mistiku i metafiziku, jer niko ne zna šta to malo biće ima u sebi, koliko će biti vredno i poznato, iako se svi slažu da je nemoćno dete bolje od najboljih ljudi. Kao obzorje ljubavi i carstva vila i vilenjaka, puna pantomime i neartikulisanog mrmora, kao mlado zeleno drvo života, kolevka je prostor iz kojeg dete prvo počinje da uči, saznaje i shvata, ali i da se igra. Za njih je igra samo igra, ali se poneka završi sa đavolom. U njoj lete leptiri, ptice, cvetaju lipe, jezde konji, zemaljski i nebeski. U dečjem glasu više je radosti nego straha. To su glasovi koje samo dete razume; to su njegove reči i njegov jezik.

68 „Bila nemirna vremena, pa u Ivanju (selo u opštini Bijelo Polje) nekad Srbi moćni, nekad Muslimani. Vraćam se iz lova 'pa udarim' niz Krčevo pored kuće Milosavljeve, kad neko zove. Zastanem. Ne bi malo, pojavi se žena sa kolijevkom. 'Smail-beg, kumim te bogom, ošišaj mi Raduna, imam volju da se okumimo.' Šta ću, uzmem makaze iz ruku joj, osječem djetetu pramen kose. Uvedoše me u kuću. Od tada to kumstvo se održava, poštuju i njeguje“ (Izvor: Emina Hadžibegović).

Kolevka – kako je to nekada gordo zvučalo. Kao retko koji fenomen, kolevka poseduje raskošnu istoriju metafore, simbolike i antropološke paradigme. Metaforično, kao „najlepša lađa života“ kolevka je početak, nastanak, novo stvaranje, rađanje: države, naroda, kulture, duhovnosti, sporta, kulinarstva, vremena, muzike, civilizacije, zavičaja, književnosti, filozofije, novog života, statusa i egzistencije, zdravog razuma, sortnog voća... Tako je ognjište kolevka života; noć mladalačkih nemira; muštuluk je kolevka radosti; Firenca renesanse, Grčka je kolevka filozofije, olimpizma... Postavlja se pitanje da li kolevka može da podnese metaforičku i simboličku sveobuhvatnost i univerzalnost a da ne dovede u pitanje smisao svoje upotrebe i funkcije. Ipak, kolevka, svesna svoje važnosti i uloge, ne traga niti se obazire za metaforama već za stvarnošću.

Kolevke, u kojima je odrastalo po nekoliko generacija, posebno se čuvaju i nasleđuju s kolena na koleno. Retko se prodaju iz straha da se „seme ne zatre“, mogu se pozajmiti najbližim rođacima, najintimnijim prijateljima i susjedima. Svaka kolevka u kući zrači detinjstvom, srećom, radošću i najdragocenijim uspomnama. Bogatstvo jedne kuće merilo se prema broju kolevki a ne prema veličini zemlje ili broju stoke – kad rodi u kući, rodi sve ostalo! Ostavimo li po strani pojedinosti i brige, probleme i nedaće svakojake vrste, kolevka je bila glas i glasnik, nosilac poruke, početak svega, svakog jutra, dobra i na kraju svega. Svuda i tamo gde je bilo ljubavi, zajedništva i sloge, kolevka nije birala vrata na koja ze pokucati.

Deca su neizmerno blago u svakom društvu, u svakoj zajednici. Njihova brojnost je razlog za nadu, snagu, poverenje, budućnost. Nažalost, kod nas je sve više praznih kolevki, praznih škola. Sve je manje dečjeg plača, smeha, njihove pesme i nestašluka, a odgajanje se svodi na poluminutnu pažnju. Iako surovo zvuči, danas ima više sahrana nego venčanja.

Današnje generacije ne znaju da su u kolevkama odgajani najlepši darovi ljubavi ovoga sveta. Pone nataložene, zastrte prošlosti, sačuvane po tavanima i muzejskim prostorima, one još uvek žive u svom vremenu i liče na one čije su nekada bile. Stare i po dvesta godina, još nisu bačene ali su odbačene. Kao odraz dimenzije života i vremena, sa sposobnošću sećanja i pamćenja, one su bile jedini svedoci polazne tačke svakog života, odrastanja i sazrevanja moderne civilizacije i njene kulture. One su poetizacija prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, novog, modernog i trajnog, jednako koliko i prošlog. Nažalost, ima i takvih kojima se kolevka nameće u predelima nade i čežnje.

Bez kolevki nema svetlosti, života, budućnosti, igre, radosti, ljubavi. Koliko nas god darovale dragocenom retkošću oslušivanja dolazećeg, one polako napuštaju naše sazvežđe, tražeći neke svoje zvezde i neke sebi bliske oči.

TESTIJA

SLUGA ČESMI, GOSPODAR ČOVEKU

Uvek se čovek sa radošću vraćao svom detinjstvu i ranoj mladosti, svojoj luci utehe i magije, koja boji najlepše uspomene, u kojoj bi što duže da boravi, a ponekad i zauvek da ostane. *Što dalje putujem, sve sam bliži rodnom kraju*, mudro bi prozborio Zuko Džumhur. Ljudskoj prirodi je svojstveno da pojedine običaje i pojave posmatra sa nekom vrstom bolećive nostalgije, da ih retušira, ulepšava i idealizuje. Razgoneći iz ozarenog sećanja svog detinjstva vaskoliku maglu zaboravljenog vremena, koje je bilo poetično, zgodno, ugodno i spokojno, sa puno emocija i radosti, izvukao sam *testiju*, koja kao da je i sama iskočila iz Boturića, mog rodnog mesta, a ne iz uspomena.

Na prostoru zavičajnog Bijelog Polja, gde su ljudi oduvek živeli u harmoniji sa prirodom, urasli u zemlju i svoju prazninu, testija je bila svojevrсна idealizacija i snoviđenje. Ona, koju prati zlehuda sudbina, bila je jedina stvar u svakom domaćinstvu jača od običaja, tradicije i navika, sa snagom da u rukama devojke ne podleigne nijednom autoritetu, pa ni porodičnom. Na terenu našeg familijarnog tradicionalizma, ona je suvereno služila na ponos i kao sluga i kao gospodar.

Pune dostojanstvene zrelosti, testije se danas čuvaju u našim domovima kao spomenici jednog vremena, na posebnim mestima i policama, ili kao familijarno blago za koje nas vežu neke nevidljive emocije. U tim čudesnim predmetima, u kojima kao da još obitava duh grčkog junaka, boga ili boginje, zadržao se život koji nam otkriva estetske, moralne i druge vrednosti minulih vremena. Kao planetarni fenomen, ona predstavlja jedan civilizacijski i kulturološki presek običaja na vetrometini različitih naroda koji su živeli na ovim prostorima, sa karakteristikama dinarskog, panonskog, jadranskog i istočno kulturnog stila.

Od svog postanka, 6500 godina pre nove ere, na Bliskom istoku, testije su preplavile čitav civilizovani svet i postale neizostavni mobilijar svakog domaćinstva. Uz to, svaka društvena zajednica davala je osoben pečat zanatskim umećem i umetničkim izrazom. Prva civilizacija na području Evrope, 3000 g. p. n. e., na Kikladskim ostrvima, u Egejskom moru, ostavila je značajne eksponate testije, elegantnog oblika, dekorisane geometrijskim motivima sa linijama i spiralama, a nešto kasnije ukrašene stilizovanim pticama i cvećem. U skoro svakom arheološkom nalazu naselja, ili pojedinačnog objekta za stanovanje, kako kod nas tako i šire na Balkanu, pronađeni su unikatni i dragoceni primerci, gotovo istog oblika, ali različitih šara i motiva, oštećene ili dobro očuvane, na kojima se mogu uočiti kulturne faze razvoja društva. Mnoge imaju veliku vrednost jer su ih oslikali poznati majstori – vajari, slikari i drugi umetnici. Pojedini muzejski primerci nose pečat čuvenih evropskih radionica za izradu keramičkih predmeta. Značaj tih ostataka merljiv je sa mediteranskim antičkim materijalnim dobrom.

Za izradu testije koristi se, zbog svojih karakteristika, masna glina. Taj prirodni, blagorodni i najstariji materijal, koji pruža izvanredne mogućnosti za stvaranje različitih predmeta, svakoj testiji udahne novi život blizak čovekovom. Nakon oblikovanja, testija se suši i peče dva puta po dvadeset četiri sata. Način ukrašavanja testije je jednostavan: radi se na svežoj glini, urezivanjem pomoću alata ili otiskom prsta. Poslednja faza, glaziranje ili bojenje, radi se dok je testija vruća, prskanjem ili umakanjem u željenu boju, a potom se ponovo peče. Svaki majstor pravi testije sa željom da zadivi, začudi, opseni. Tako su na njima iscrtani raznorazni slikarski ili vajarski motivi, ostavljajući nas začuđene lepotom i veštinom. Grnčari su pravili i dečije testije sa motivima prilagođenim tom uzrastu. U bogatijim domaćinstvima, svako dete imalo je svoju testiju.

Testija je posuda u obliku bokala, u kojoj se nosila i držala voda sa izvora ili bunara, ređe vino, rakija, ulje, raso. Ima dva otvora – veći i manji. Kroz veći testija se puni, a iz manjeg, ekonomičnijeg, direktno se pije, sipa u drugu posudu ili posipa za ličnu higijenu. Jednostavna za upotrebu, praktična, dobro

rešen problem prenosa, čuvanja i korišćenja vode. Ukrašene i okićene testije sa grličem u obliku čašice zovu se kondiri, buklije ili bardaci i imaju posebnu namenu. Najčešće služe u svadbenim ceremonijama, od pozivanja svatova do završetka svadbe. U nekim krajevima buklija je bila čutura koju su konjanici nosili preko ramena u kojoj je mogla biti rakija ili voda. Nakon objavljivanja svadbe, pozivari, okićeni cvećem i svadbarskim peškirim, nose buklije napunjene rakijom i kreću od kuće do kuće da pozivaju rodbinu, komšije i prijatelje na svadbu. Pri dolasku u svaki dom, domaćin ih dočeka, razmene se zdravice, oglasi se veselje i uručuje se poziv na slavlje. Domaćin popije iz buklije, nazdravi i tako potvrdno odgovara na poziv. Postoje i testije od seladonske keramike, koje su voleli carevi jer, navodno, menjau boju u dodiru sa otrovom. U pojedinim krajevima postoji običaj da domaćin razbijanjem testije sa vodom završava svadbeno veselje.

Reč testija je persijsko-turskog porekla, *desti* ili *testi*, što u prevodu znači „velika glinena posuda, uskog grlića, sa ručkom, u kojoj se nosi voda“. U Hrvatskoj i Sloveniji testiju zovu glineni (zemljani) vrč. U arapskom svetu testija se oblaže kožjom kostreti od kamile kako bi što duže održavala vodu hladnom i svežom.

Malo je poznato da se danas, u specijalizovanim restoranima, ali i u domaćinstvima, spremaju vrlo delikatesna jela u testiji. Kad je jelo gotovo, testija se pažljivo razbije. U magijskoj praksi testijom se prihvata voda ispod sita. Na veseljima, ljudi pokazuju svoju virtuoznost igrajući sa testijom na glavi. Sa rakijom u testiji dočekuju se dragi gosti. Neretko, ona se nađe u državnom protokolu prilikom dočeka visokih stranih delegacija.

U našim krajevima, keramičari su, obilazeći naselja, testije prodavali za cenu žita koje je moglo stati u nju. Prodavali su ih na vašarima, saborima i drugim narodnim skupovima. Robu su transportovali u zaprežnim kolima, zamotanu i prekrivenu najčešće paprati.

Testija je retka posuda koja je bila deo života svih uzrasta, a naročito omladine. Teško je bilo zamisliti domaćinstvo bez nje: žetva, setva, oranje, kosidba, praznici, slave, običaji... Kad upeče zvezda, stegne led a snegovi do krova, kad se oglasi ptica kukavica, kad dete u kolevci i kosac na suncu ožedne, svi traže vodu, svežu izvorsku. Obdan ili obnoć, testija je bila puna smaragdne izvorske vode. Ona je sačuvala mnoge živote, otvarala vrata svih umora, uzdaha, zabrinutosti, ljutnje, nenadne radosti, brojnih veselih gostiju i onih u znoju, od rada na mobu. Kao što vino traži svoju čašu, od koje zavisi da li ćemo uživati, tako žedna usta traže izvorsku vodu iz testije, koja najbolje gasi žeđ, vraća snagu i svežinu, uliva optimizam. Kada bi danima i noćima svi pili iz testije, ne bi planetu ostavili bez izvora, reka, jezera, mora, okeana.

I stari i mladi znaju da voda u testiji ima najbolji ukus, da diše i miriše, mnogima kao medovača.

Voda se iz testije pila iz manjeg grlića – sisica, tako što bi se naginjala dok se ne ugasi žeđ. Ista voda u različitim posudama kao da nije ista. Zato je svaka kuća posedovala bar po jednu, a bogatija domaćinstva i više takvih posuda. Na česmu se išlo sa jednom ili dve, ređe sa tri testije: jedna na glavi i dve u rukama. Poznati su i slučajevi da jedna osoba nosi pet testija: dve na obramici (drvo koje se stavlja na rame za prenos tereta sa obe strane), dve u rukama i jedna na glavi. Naše domaćice su vodile računa o tome da se zimi voda ne zaledi, a leti da bude hladna.

Ljudi koji žive na selu i danas koriste testiju jer je plastično i teflonsko posuđe štetno, pogotovo kada voda duže stoji u posudama. Njima je potrebna živa voda, ona koja im sa lakoćom donosi hranljive materije. Uostalom, voda, kojoj je stanište zemljina utroba, traži da bude u posudi od takvog materijala.

Testija traži dom koji miriše na red, čistoću, prijatan i pristojan život, gde ima dostojanstva, ponosa, vernosti, iskrenosti i radosti. Ona je uvek sluga česmi, a gospodar čoveku. Napojila je, okupala, sačuvala, ohrabrila. Ova posuda je velepno skladište volšebnih slika našeg detinjstva, rukotvorina zaborava, prostor mašte, najkraća spona između čoveka i vode, kolektivni sloj pamćenja, u kome se priče talože i prenose sa kolena na koleno. Ona je simbol obnavljanja života, različitosti, metafora zdravlja, skrivenih želja, umora, znoja, umovanja, ali i teskobe, teških zima i vrelih leta; veliča lepotu i toplinu života; razgreva maštu i imaginaciju, fascinira lepotom i funkcionalnošću. Testija poseduje ljudsko obličje skriveno pod maskom, i kao takva priziva, budi, opominje. Ona je metafora čistote, ljudskosti, obmane i samoobmane, skrivanja i razotkrivanja, zavaravanja i samozavaravanja; verni pratilac vode. U njoj pulsira život od osmeha do očaja; ona je ravnoteža i spoj ljudskog i prirodnog života. Miriše na mnogobrojna detinjstva; nosi gorčinu života, ali i otmenost mitskog i savremenog, nesaznatog, nedokučivog, izazovnog. Napravljena da bi imala svoju tajnu misiju i magiju, svaka testija ima svoju priču potpuno drugačiju od priče bilo koje druge, krijući uspomene koje možemo pokušati da saznamo, ali ih nikada ne možemo saznati.

Testija spada u predmet koji nas pri prvom kontaktu i dodiru šarmira i osvoji. Stvorena iz potrebe života, njemu je i posvećena. S. Kovačević, u svojoj pesmi „Bardak i testija“, ističe: *Svakog jutra, žurila Šemsija, / do izvora da vode zahvati. / U rukama bardak i testija, / žarko sunce ruke joj pozlati. [...]Vodu nosi, da se vodom hladi, / abdesti se da je žedna pije, / znali su to i stari i mladi. / Nema vode do li iz testije. / Od života kolo se okreće, / ni grnčarski točkovi ne cvile. / Stari vakat vratiti se neće, / godine su svoje učinile. // Presahnu izvor iznad sela, / preselila hanuma*

Šemsija, / ništa nije kako bi ja htela. / Razbili se bardak i testija! [...] Sjećanja me razdiru i lome, / u pamćenju samo krhotine. / Ovo pišem, sama ne znam kome, / bar da im se ne izgubi ime.

Čovek se na izvoru vraća sebi, svojim korenima, svojoj suštini. Tu čuje zvuke na koje nikada nije obraćao pažnju, svestan toga da i tišina može da se čuje. Pred zalazak sunca, pre sumraka, tokom cele godine, naše česme su bile sofre žednih i gladnih ljubavi i ašikluka i glavno sastajalište mladih. One su bile ponos svakog naselja. Još ako su izvori imali jaku i hladnu vodu... Koliko je samo žednih napojila, znojavih umila i dušu im svojim biserima hladnim okrepila. I nikad, čak ni u vreme najvećih suša, nije presušila. Bila su to mesta za ašikovanje, prve poljupce, razmenu kratkih pisama, upoznavanje i zakaživanje ljubavnih sastanaka.⁶⁹ U letnjim mesecima, kad zasuši, usled smanjenog dotoka vode, testije su se sporo punile. Iz izvora je dospevao tanak krivudav mlaz vode, a otvor na posudi mali. U redu za vodu, testije poređane u koloni, sve u boji zlata, zrelosti i punoći, različite po veličini, boji, šarama, kupljene kod istog majstora. Pojedine kao da su od mermera isklesane. Jedni su odlazili sa punim, a drugi dolazili sa praznim posudama. U redovima uglavnom rođaci, bliske generacije, sa malim razlikama u temperamentu, fizičkom izgledu, odgoju i ophođenju. Čekajući da se napune testije, uz smeh i ćaskanje, mladi su uzimali prve lekcije iz strpljenja i tolerancije. Puno melodramskih i komičnih uloga, pevanja i svađe, suza i nerveze. Tada, ni krive ni dužne, stradale su posude. No, koliko god da je voda brza, plahovita, živa, pitka, hladna, slična suzi, bitno je da završi u testiji. Meša Selimović u svom romanu *Derviš i smrt*, na jednom mestu kaže: *Testijom ne možeš zahvatiti cijelo more, ali i ono što zahvatiš i to je more*. U takvom ambijentu, osećala se neka čudna metafizika: prtajena napetost, retko opuštena mladost, zapitana radoznalost, dilema stvarnog i mogućeg. Poznato je da u našim selima nikada nije bilo korzoa, ali je zato svaki odlazak do česme bio više od toga. Na česmama je bilo i žena u zrelijim godinama, koje su nastojale da prožive svoje poslednje godine neiživljene mladosti i života. Uostalom, u svakom našem selu i varoši ključao je skriveni ljubavni život.

Preko testija se uspostavljao kontakt, gradila ljubav, razvodili brakovi. Svaki odlazak na izvor bio je izazov, iskustvo, nova prilika, novo prijateljstvo. Koliko je česma spajala, toliko je i razdvajala. Mnoge utešila, druge uzalud hrabrila, nekima dileme otklonila i sve to pred svedokom testijom. Kad žubori planinska česma, filozofi se klanjaju toj divljoj vodi. Od nje niko nije ni pokušao da sakrije tajnu, uvereni da ona i treba da svedoči o vremenu, običajima

⁶⁹ *Ašikovanje, ah to ašikovanje! Ima li ista idealnijeg i ugodnijeg od ašikovanja? Doba kada je čovek kao mladić za pogled ljubljene djevojke žrtvovao dane i noći, kada nije imao drugih misli ni želja nego da vidi caricu srca svoga i da čuje milu riječ njezinu* (Anton Hangi, *Život i običaji muslimana u BiH*, Dobra knjiga, Sarajevo 2009).

i životu. Svaka testija ima svoju priču, koje se vekovima prepričavaju, neke samo sa najintimnijim prijateljicama, druge u porodičnom sazvežđu, pojedine su postale literarni sadržaji, a neke priče niko nikada nije posve pouzdano i do kraja ispričao. Koliko je samo brakova sklopljeno njenom zaslugom.

U ambijentu ubogosti i svekolike uskraćenosti, ponekad i zamračenog tradicionalizma, najintragantniji je odnos devojke i testije. Devojkama, rastočanim u svom mraku i raskoraku između neba i zemlje, sebe i razumevanja, umovanja i pustoga sna, jedino je testija bila bezrezervna podrška. Patrijarhalna porodica, ograničena mogućnost ženskog bitisanja. U teskobi porodičnog doma devojci je jedino sa testijom u ruci dozvoljeno da izađe u svako vreme i po svakom vremenu. Stvarnost surova, tvrda, teška, a u njoj bajka, duge plave noći, a ljubav kao strepnja i iščekivanje. Testija njen zaštitnik, sigurnost, ali i prva i poslednja nada da će videti svoga dragana, kao u sevdalinki: *Mila majko, šalji me na vodu.*

Svetlana Porović Mihajlović, u svom romanu *Slatki miris dudu*, briljantno opisuje običaje na jugu Srbije, kroz reči glavnog junaka: *Devojka iz kuću nigde bez majku ili tetku ne smede da izlegne, a kad izlegne, stupa pravo. Ni levo ni desno ne gleda ni na nebo ni pred seb u zemlju, nego pravo [...] Jedn dn, u drugu nedelju, preko njoju najbolju drugaricu, Jovanu, posla joj pisamce. Od tg su se, tajno, u mrak, u bašče viđovali. Kao ona pođe sa testiju vodu da zavati, ili od Jovanu neku novu mustru da uzme, tek izmisli neki razlog na dvor da izlegne. Sastanci kratki behu, koliko da se ukrade jedna reč sa usta, ruka ruku da dodirne.*

Devojke, ljubavi željne, od ljubavi daleko, krišom su praznile testije i odlazile na izvor. Tada ih niko nije pitao zašto i gde idu, koliko ostaju. A izvori, kao po devojačkim željama, podaleko od doma, u skrovitom delu, zaklonjeni vrba-ma, brezama, leskama, divljim trešnjama. One svakog jutra pozdrave izvor, vile i vilenjake, pomiluju brezu, mahnu lasti i golubu. Nije čudo što se vile najčešće pojavljuju na izvorima i česmama gde testija prekida vodeni tok, spajajući ga sa životom. U velikom snu i svakodnevnoj zbilji, u lakim zanosima i teškim odlukama, kad je potreban izgovor, testija se pokazala kao najpouzdaniji, najiskreniji devojački prijatelj. Ona je devojku, nesnosne žudnje svega za svim, punu pulsirajuće energije željne duše, odvodila do njenog dilbera kad je golem mesec a noć puna svitaca, i kad su polja prepuna zrelog žita i kukuruza, pretvarajući romansu u zagonetnu metaforu o dovršenju ženske iluzije i fantazije. Odlazeći svakodnevno po nekoliko puta do česme, devojke nauče mnogo pre i više o životu, o njegovim zamkama i tajnama, nego one koje ne znaju tajne izvora, česme, vode i testije. U tom kolopletu, devojačka mašta stvara čaroban svet snova i priča, svet u kome i ono najbesmislenije u metaforičkoj stvarnosti nalazi opravdanje i ima čar.

Koliko je napunjenih testija ostavljeno pored česme (ali i razbijenih, protiv uroka) sa porukom roditeljima, braći, rodbini, da su otišle u novi dom.⁷⁰ Neke su završile kao miraz, ili prisvojene iz ljubavi za zasluge. *Ako roditelji brane kćerki da pođe za momka koga ona voli i s kojim je duže vremena, bilo javno ili tajno ašikovala, ili mu se obećala, nekako se dogovori sa njim o tome da pobegne. U određeni dan, ili određeni sat, obično u gluho doba noći, ode devojka sa testijama na izvor, ka da će vode zahvatiti. Kod izvora dočeka je dragi sa nekoliko svojih jarana, i odvede je svojoj kući,* piše Antun Hangi u knjizi *Život i običaji muslimana u BiH* (Dobra knjiga, Sarajevo, 2009). Testija je svedok surove škole odrastanja; osvajanja devojke kao tvrdo branjene tvrđave; neuzvaćenih ljubavi u cvatu; prvih poljubaca; brojnih iskušenja; žudnje.

Testija živi sa rizikom kompleksa svoje pouzdanosti i konačnosti, trajnosti i postojanosti. Svaki odlazak na česmu i povratak sa česme sa testijom u ruci bila je avantura: počne skečom, nastavi se komedijom, a okonča se nesrećnim ishodom. Baš zato, u narodu se kaže: *pukô ko testija; 'ladan ko testija; puče panj ko testija; zovi me i testijom, samo me nemoj razbiti*. Koliko suza zbog razbijene posude, jer jednom razbijenu više niko nikada ne može sastaviti niti napraviti boljom i lepšom. Roditeljska pretnja batinom uvek je visila iznad glave onih koji su donosili vodu. A kako je sačuvati kad su ruke nejake, sneg i smetovi veliki, led i poledica! Iako postoji izreka da testija stoji na sto nogu, ništa se lakše od nje ne razbije. Valjda zato što ima poseban karakter, i ko to ne poštuje, lako i brzo ostane bez nje. Ona je kao devojka: ako joj se ne ugađa, ako se ne voli, ne poštuje, brzo će nestati. Vesna Mladenović, u svojoj pesmi *Znaš*, kaže: *Znaš: ja tesija – znala bih da si moj meraklija / Da! Žena i testija su slične! / Kad je voliš, ne može se isprazniti*. Testije su sazdate od apsurdna, od ljubavi do mržnje, od obožavanja do patnje, od strasti do melanholije, od kajanja do cinizma, od raja do pakla, sposobne da očaraju i razočaraju, da izmame osmeh ali i laku suzu. Koliko god bilo batina, testija koju pamtimo nikada se ne može razbiti jer je svakom srcu ostala draga.

70 *U jednom samostanu živjelo dvadeset mlađe braće redovnika sa svojim opatom. Pred njihov ulazak u samostan, svaki brat je dobio po jednu testiju od opata, dok je on imao mnogo veću limenu testiju. Svi su se čudili zašto je njegova testija tako velika, ali se nisu usuđivali pitati ga. Nekoliko dana potom jedan je razbio testiju. Svi su vikali na njega, dok je opat sa strane mudro čutao i posmatrao. Nedugo, razbila se testija još jednom bratu. Na njega su vikali svi oni koji su imali testije, samo ne onaj kome se to dogodilo. Vremenom, rastao je broj razbijenih testija, ali je vika na one kojima se to dogodilo bivala sve manja jer su oni kojima se to dogodilo čutali. Tako je, malo pomalo, došao i dan kada je i poslednji brat razbio testiju. Međutim, na njega niko nije vikao. Tog trenutka prestala je vika i svađa u samostanu. Opat je sve okupio i rekao: 'Bilo vam je čudno zašto ja imam tako veliku limenu testiju. To je zato jer sam čekao ovaj dan kada ćete razbiti sve testije. Sada je ova limena testija zajednička i više nikome neće izgledati velika. Od danas, kada su prestale svađe među vama, možemo raditi ono što nam je zadatak. Potom je stavio veliki natpis na vidljivom mestu: 'Kad budeš u prilici da napadneš i osudiš svoga brata, seti se da je i tvoja testija razbijena (Petar Galić).*

Voda je oduvek bila lek. Ona ima energiju izvora života, stalnog toka, tihe moći, čišćenja i transformacije. Koliko vode, toliko života, zato svaki narod ima kult vode, svestan njenog značaja.⁷¹ *Nema ničeg slabijeg od vode, ali ništa kao ona ne savlađuje ono što je čvrsto*, stoji u knjizi Taote. Poznata je voda života, žubor-voda, mrtva voda, živa voda, sveta, nenačeta, nema voda, vilinska, proročka, omaja, luda voda, mutna voda, voda ludosti, plava voda, prozirna, zelena voda, brza, hučna, tiha... (ne znam u kojoj je od navedenih čovek prvi put video sebe i svoje lice). Nauka još nije ustanovila gde ove vode izvire a još manje kuda teku i gde uviru. Za vodu se vezuje mnogo toga tajanstvenog, neobičnog i paradoksalnog. Noću voda u testiji priziva slobodan tok, sanja veliku reku, okean, neomeđen tok, nostalgiju beskraj, ili usne svojih lepotica? I mala voda priziva slobodan tok, otvorenost, prostiranje, prohodnost punog slobodnog daha. Prema narodnom verovanju, voda čisti i štiti dušu, pamti i ispunjava želje, donosi zdravlje i plodnost. Najveću moć poseduje izvorska, ili kako se u narodu kaže „živa“ voda. Orao, koji je simbol neba, sunca, svetlosti i, po mitologiji, sveta ptica, kupa se u izvoru. Japanci tvrde da voda poseduje emocije. Voda je blagoslovena, ona pamti, ali nema strah od starenja.

Danas, u promociji turizma, testija zauzima značajno mesto. Kao mali spomenik duha, uma i veštine, sa bogatim umetničkim realizmom, spojena sa tradicijom i nasleđem, ali i kao pečat vremena kojeg više nema, naša etno-sela puna su ovih posuda. Po zvaničnim statistikama, testija spada u najtraženije suvenire; na raznim aukcijama, dostižu visoke cene. One ukrašavaju cvetne bašte, mnoge su u vitrinama domaćinstava, u muzejima, turističkim prodajnim objektima.

Pokušaj traganja za izvornošću, autentičnošću i velikom tajnom testije, koja prati život od rođenja pa do smrti, u trenutku kada ona prestaje biti potreba, nije ništa drugo sem smisleno poštovanje nasleđa, prirode i našeg sklada sa njenim zakonitostima.

Testije, ostavljene na miru, usamljene na nekom divanu, slušaju priče ljudi o radostima, tugama, strepnjama nadama, željama. Kako više ne žure za svojim snovima, žive u srcima i dušama onih koji znaju njihovu vrednost i značaj, čeznući da njihovu lepotu nadgradi misao i osećanje naših potomaka.

71 *Tek kada je bunar prazan, shvatamo koliko nam je voda važna* (Bendžamin Frenklin).

KUĆNI PRAG

SVETINJA KOJA NAS MAMI, TEŠI I OPOMINJE

Kada je čovek izašao iz pećine i počeo graditi kuće, svaki prostor je nosio simboliku mikrouniverzuma. Podrum je simbol podzemnog sveta, krov je težio prema svetlosti i suncu, ognjište je mesto gde se spajaju energije neba i zemlje, a kućni prag je, po narodnom verovanju, sveto mesto. Ljudska svest je još uvek pod dojmom tih drevnih načela. Zato je naša veza sa neizrecivim pitanjima života koji živimo i prostora u kojem obitavamo po mnogo čemu tajnovita i prepuna zadatosti, na koje je čovek vekovima tražio odgovore i postavljao sebi nove dileme.

Prag je kulturološka, etnološka, istorijska, sociološka, filozofska i antropološka dimenzija čoveka. Simbolički kapacitet tog pojma je ogroman i značajan, sa višeslojnom konotacijom metafora, paradigmi, značenja, sujeverja, predanja. Pojavljuje se u raznim kulturama i religijama, kao značajan deo u životu svakog domaćinstva, kao tema u poeziji, muzici, prozi, umetnosti, a posebno je dominantna metafora kod onih koji žive daleko od zavičaja. U svom tkanju ima pozlatu mnogo puta rečenog i napisanog jer neke granice čovek nikada ne savlada niti ih sruši, posebno one nevidljive. Kućni prag ima

univerzalni jezik i karakter; on je neodvojiv od vremena i postojanja, živi u duši svakog čoveka. To je najdragocenija, najdublja, najuzvišenija i najvernija reč; epska i lirska paradigma.

Definisanje praga i istine o njemu ne mogu se razumeti i prihvatiti bez činjenice da on ima više značenja koja se međusobno prožimaju. Kućni prag je fragment individualnog i kolektivnog pamćenja i simbolička osnova na kojoj se grade životi pojedinaca i zajednice, metafora vremena i prostora. Metonimizacijom, prag je redukovani pojam za celu kuću, za dom, porodicu. Iako metafora razdvojenosti, prag povezuje, sjedinjuje, miri; to je duša naroda, plemena, bratstva, porodice, pojedinca. Koliko puta smo prešli svoj rodni prag a da pritom nikada nije bio u moći našeg razmišljanja. Pesnik Ranko Simović ovako bi to formulisao: *Što je važan kućni prag? / Od njega ti ide trag / i kroz vreme i kroz svet. / On je klica a ti svet. / Ti si miris toga praga / što ostaje iza traga. / On je izvor a ti reka / ti odlaziš a on čeka.*

Po narodnom predanju, kad se traži lokacija za gradnju kuće, bira se mesto gde petao peva, gde se roje pčele, gde je mravinjak, gde ovce vole da prenoće, gde šljiva najbolje raste. Uobičajeno je da se ulazna vrata postavljaju uz izvođenje posebnih rituala koja ih pretvaraju u objekat poštovanja. Svaki domaćin je nastojao da budu od najkvalitetnijeg drveta, po mogućnosti umetnički obrađena, dok je drveni prag ustupao mesto nečem trajnijem, ponajviše kvalitetno obrađenom kamenu. A kad kameni prag legne u svoje spremljeno korito, porodičnoj sreći nije bilo kraja. Čim se ugrade, vrata postaju svetinja koja štiti porodicu od spoljnog sveta i od nedobronamerne energije. Na ulazu se kačio zvekir, ukrasna alatka čijim se udarcima u vrata najavljavao dolazak ili pozivao domaćin. Ključevi su bili dugi, neobični, ukrašeni, posebni. I pored toliko ključeva, prag se ćutanjem zakleo da će čuvati kuću, hrabriti ukućane. Time on opominje, priziva, ukazuje, poziva, proziva, prepoznaje. On ima sposobnost da poštuje svog domaćina i da uvažava svakog prijatelja kuće.

Kao simbol snage, energije i karaktera, prag je dominantna lokacija u svakom domaćinstvu, a kao element tradicionalne gradnje nosi fundamentalnu simboliku svetinje, prelaska iz sigurnosti familijarne utrobe u dnevno svetlo, gde je svako izložen riziku. Kao oltar tradicije, individualnog i kolektivnog identiteta, prag uliva duboko duhovno i racionalno poštovanje jer, pored ognjišta, jedino on ima moć da otelotvori tajnu života skrivenu u porodici. On je naša vera, ljubav i nada, koje nam toliko nedostaju, i mesto koje pruža utočište, od patnje, nevolja, apatije i melanholije. Prag je tajanstveno mesto, neprekoračiva granica i najveća odbrana od zla i životnih nedaća. U svakom se mogu naći tragovi davno izgubljenog vremena. Iako je i sebi najveća zagonetka, ima snagu koja sve nadilazi. Kao portret porodice, kućni prag

izvan svega slavi život. Svaki ima svoj jezik, svoju leksiku, azbuku, šifru, i tri lica: vidljivo, nevidljivo i nostalgično. Jezik uvek pažljivo bira prag kojem će se obratiti, a ruke i prsti traže lice na koje će pokucati.

Svaka kuća, svaki dom, svaka porodica jeste mala misterija i tajanstvenost. U kući se krije ono što je najlogičnije, najtajanstvenije, najizvornije. Koliko god mislili da znamo, unutar zidina patrijarhalnog života sve ostaje tajna i velika enigma. Kroz život kuća nas hrani i mami svojom toplinom emocija, a svakom nepozvanom, nepoznatom i nedobronamernom prag je nepremostiva prepreka. Svaka kuća ima svoju priču, svoju dušu, svoj miris, zvuk, šum, tišinu. U njoj revitalizujemo mentalnu, emotivnu i fizičku snagu. One su mesta najneobičnijih snova i ideja, iluzija i fantastike; ambijenti bizarnih prizora i najtananijih osećanja. Kuće su nam skrovišta, prostori i mesta gde prolazi vreme maskirano u događaje iz svakodnevnog života. Koliko je svaka osoba na planeti autentična, toliko je svaka porodica drukčija i posebna, sa svojim senzibilitetom, identitetom, rukopisom, aromom, koloritom. Naravno, od svih tih porodičnih tajni ima dosta toga što je svima zajedničko, obično i logično.

Svaki prelazak preko praga ima snažan i gotovo magijski učinak na ljude jer je on svetinja, sreća i tuga, plač majke, kletva i opomena, pesma devojaka i momaka, muštuluk i merak, amanet i uspomena, kolevka i grob. Iskreni prijatelj ne preskače tuđi prag, već se na njemu pomoli, osloni, pokloni, ostavlja otisak svoje dobre namere. Prag čuva osvojenu tišinu i mir čovekovog unutrašnjeg sveta, odnosno njegovog duhovnog apsoluta i nepokolebljivih spokoja.

Iako je metafora praga davno iskoračila izvan ovog vremena i ovih međa, on je oduvek bio moćan simbol ocrtane granice između unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta, odnosno prostora u kojima čovek obitava, ali i zavetrina od istrošenog života. Naša kuća, bila ona kolevka, dvorac, potleušica ili izba, puna je najdubljih emocija; to je naše sklonište, zbeg, prostor topline i ugone, komocije i slobode; svet beskrajne lepote i začuđujućeg mira; najprirodniji poređak u kome smo svoji i koji nam je poznat; pozornica života; poslednji šanac odbrane; mesto gde se skrivaju dragocene i nikad otkrivene tajne. Tu je sve što nam treba. Izvan praga, javni prostor je uvek pun neizvesnog značenja, velikih dilema i svakovrsnih provokacija, to je svet rada, truda, zanimanja i poteškoća; prostor sivog, bezbojnog i ubogog. Razapet između familijarnog i spoljnog sveta, prag ima dovoljno snage, sluha i kapaciteta da pomiri te dve krajnosti i dimenzije života i njegovog prostora. Koliko god bio granica, toliko je rušio pregrade između ličnog i kolektivnog, intimnog i oficijelnog prostora, spajajući ne samo sličnosti i bliskosti već i različito i daleko, tako reći nespojivo.

Preko praga sve iznosimo ili unosimo. Iz prostora unutrašnjeg monologa, gde potrebe postaju činjenice, iznosimo sve ono što hoćemo, što nam treba, što moramo, ono što smo stekli u porodici, svoje kućno lice, a iz sveta unosimo ono što nam je svet dao, poklonio, ono što smo sami zaradili i stvorili zaslugom kuće. Kućni prag ocrtava granicu između poznatog i nepoznate imanentne stvarnosti; to je međa između privatnog, intimnog i javnog, između prošlosti i sadašnjosti; prolaz između tame i svetlosti; granica između iskorišćenog i neiskorišćenog prostora. On brani i čuva kuću od svekolikih iskušenja i energije koju ne raspoznajemo niti priznajemo, ali ne i od nadolazećeg vremena jer tu prepreka nema. Posедуje moć da spreči bekstvo izvan svoje granice. Koliko god negira sve van kuće, toliko afirmiše sve što se nalazi pod njenim krovom.

Čovek se nalazi između dve granice – svoje i tuđe, intimne i javne. Kad spoljni svet nametne pojedincu određenu vrstu ponašanja, sve postaje konstrukcija i dilema – kojem svetu taj pojedinac pripada. Ukoliko je kućna zatvorenost veća, raste unutrašnja napetost, želja za prostorom, za nebom, mesečinom, za pevanjem. Tada prag priskače u pomoć, omogućivši da se dostigne ono za čim se čezne. U tome i jeste značaj i simbolika praga, stožera i zaštitnika porodice, u kojoj su uloženi krv, znoj, suze, duša, ali i mnoga duhovna i moralna nasleđa. Pa ipak, čovek preko praga teži i uspeva da miri i ujedini unutrašnjost i spoljašnjost i sve ono što ne može ujediniti. Zato mnoga najbolja prijateljstva funkcionišu baš do kućnog praga.

Bez kućnog praga ne bismo imali ono što imamo – ni sećanja, ni pamćenja, ni snoviđenja; ne bismo umeli tačno kazati ni odakle smo, ni ko smo, ni gde smo, ni kuda ćemo. On je naša brojanica, stvarnost, život; mesto gde je začeta ljubav; junak raznih priča, bajki, basni; paradoks različitih dimenzija; svedok, sudionik svih dešavanja. Ima svoj kôd, naraciju, mitologiju. Briše granice vremena; održava i produžava život, jednako kao što ljudi na njegovim marginama ostavljaju svoje tragove. Narcizam, zavodljivost i samodovoljnost nametnute su mu bez želje da takav bude.

Živimo u vremenu praznih sela, napuštenih kućnih pragova. Iščezao svet. Da li će iko više živeti u trošnim domovima naših predaka? A samo pre nekoliko decenija, sela su nam bila puna života. Što bi pesnik rekao: *Sve je nemo, sve je pusto, / kuća stara zatvorena, / u avliji trnje gusto, / naraslo do koljena. / Nema vrata da zaškripe, / nema nane da otvori, / niti baba nasmejanog: 'Ajde bujrum', da prozbori.* Mnoge naše majke, sinonimi kućnog praga, posvećene nekom svom amanetu, grozničavo štedeći i strasno stičući, čitav svoj život su provele bez ljubavi i prave radosti, a sada su ostale same. Patološki privržene i odane svojoj deci, gradeći u svom domu toplinu i bogatstvo nedoživljene ljubavi, sada, sa suzama u očima, čuvaju ono što je preostalo, razmišljajući unazad

i unapred. U ratnim uslovima, napušteni kućni pragovi, odvojeni od života i stvarnosti, ostaju kao čuvari duša svojih vlasnika.⁷²

Teško da ima sudbonosnije odluke od napuštanja svog kućnog praga, bez obzira na to da li čovek odlazi što mora ili zato što želi. Večno u potrazi za boljim životom, za nečim novim, drukčijim, vrednijim, u traženju reda, harmonije, ravnoteže, ljudi odlaze sa velikim nadama, a vraćaju se sa manjim iluzijama o sebi i o svojim mogućnostima. Malo razmišljaju o tome šta su dobili, a šta izgubili. Većina misli da su više izgubili nego dobili. I kad ga goni strah i neizvesnost, i kad ga vodi nada, i kad obećava sebi i drugima da će se vratiti, onaj ko ode, uvek se na neki način vrati. Svako njegovo napuštanje sa pogledom unazad dok se izlazi, tragična je priča i nevesela sudbina, ali i stanje duha.

Nostalgija za njim ponekad je zatamnjena ali nikad ugašena. Neki godinama sanjaju iste snove koji su isključivo vezani za ambijent rodnog praga. Ako ga i zaborave, on im se nepozvan vraća u san. Oni koji se vrate svom pragu, koji prepoznaje zvuk svojih ukućana i njihovog vremena, nisu više oni ljudi koji su ga napustili. I kratko napuštanje rodne kuće pravi veliku pukotinu u čovekovoju duši jer je to neprirodno stanje, budući da život van svog praga donosi osećanje velike tuge, stresa, depresije. Kućni prag je uzrok najrasprostranjenije bolesti koja muči sve, a zove se nostalgija. Pokajanje, bol, nemogućnost povratka, nedostatak doma, latentna je tema pisaca, umetnika, boema, koji iz podsvesti i snova, griže savesti i uspomena, ne mogu skloniti rodnu kuću. Kućni prag je zakleta reč i istina prema kojoj oni imaju najveću i jedinu obavezu, a posebno pesnici, kojima je jedino dozvoljeno da slobodno pokazuju svoju najdublju intimu, što i čine: *Parče neba ispod krova / Iz temelja nikla zova / Oni što su o njoj znali / Pomrli su u svirali [...] Kroz zidine duva vetar / Pauk plete santimetar / Paučine krhko zdanje / Poslednje je kućno tkanje / Tu na bivšem šar ognjištu / Sad se samo mravi bištu / I razvlače iz pepela / Zadnje mrve davnog jela / Što jedoše uz lik sveca / Moji preci bivša deca / Bivši ljudi našeg doba / Ukućani tajnih soba* (Veroljub Vukašinić, *Bivše kuće ukućani*).

Ljudi iz velikih gradova, nošeni iluzijama boljeg života i uživanja, koji stanuju u soliterima, ne znaju šta je to kućni prag, niti poseduju emociju prema njemu. Svi oni koji napuste prag rodne kuće i nađu se u soliteru, beskućnici su, jer žive jedni drugima na glavi i celog života sebi postavljaju pitanje: „Šta ću ja ovde?“ Jedni druge znaju po blindiranim vratima, neurednoj terasi, svađi,

72 *Vraćam se kući šta li ću naći / da li je čitav naš stari krov / da li su živi otac i majka / naviru suze lomi me bol. / Godine prošle, mladost minu / o našem domu pričam svom sinu / negdje u svijetu ostala snaga / šta ima draže od kućnog praga. [...] S tugom se sjećam kako je lijepo / ponekad bilo u kraju mom / dođoše tada prokleti ljudi / moro sam otići napustiti dom [...] Evo me opet na kućnom pragu / mirišu dani detinjstva mog / starice majko, otvori vrata / prvi put vidi unuka svog* (F. Selimović, *Kućni prag*).

tuči ili galami, po psu, muzici, čestim žurkama. Takvi nikada ne mogu s ponosom izgovoriti rečenicu: *Moja rodna kuća*. Na pragu kuće rađao se i nestajao život, dok se on danas rađa u porodilištima, a završava se, takođe, na klinikama. Đerđ Konrad, mađarski romansijer i esejista, smatra da je *rodno selo za nas najprirodniji poredak stvarnosti*.

Na svaki pomen praga srce otkucava kao sonar u nekim okeanskim dubinama. Kućni prag ukazuje na veličinu prirodne veze ljudske egzistencije i kuće, zbog čega se siromaštvo i bogatstvo ne mogu meriti skoro urušenom kućicom i luksuzom u drugoj kući, jer oni nisu u bogatstvu već u duši. Uostalom, ljubav prema pragu je nešto o čemu se, u principu, ne govori javno, već samo u posebnim trenucima.

Nekada je kućni prag bio mitski prostor čija svetlost je bila neupitna, iako verovanje u njegovu mističnost, poput većine takvih predanja, pod uticajem savremenih shvatanja, sve više tone u zaborav. Navodim samo nekoliko primera verovanja iz mnoštva sličnih: u kućnom pragu se kriju mnoge tajne živih i mrtvih; tu je skrovište zlih sila, duhova i aveti, ali i pozitivne energije. Poznato je da se mnogi magijski rituali izvode na samom pragu ili pokraj njega.⁷³ Svaka nevesta dolaskom u novu kuću, ili izlaskom iz doma, iskazivala je poštovanje prema kućnom pragu time što je morala prelaskom preko njega da ispoštuje rituale lokalnih običaja, iako je mnogo od toga danas izmenjeno ili zaboravljeno. Običaji su toliko različiti, specifični i interesantni da zaslužuju čitavu studiju. Uglavnom svi imaju magijsku, versku, simboličku i realnu komponentu života. Ono što je svima zajedničko, jeste običaj da se ulazna vrata kuće kite raznoraznim vencima od cveća i potkovicama, dok se mlada prenese preko praga ili preskače prag. Prenošnje mlade preko kućnog praga i dalje odoleva naletu novih trendova i taj ritual je prisutan jednako u selima koliko u gradovima. U nekim krajevima, neveste, pre prvog ulaska u kuću svog muža, prostiru maramicu preko praga i poljube ga, čime iskazuju poštovanje prema novom domu. Drugi običaji traže od neveste da prag premaže medom; da ga pospe pšenicom ili sitnim novcem kako bi svi živeli u berićetu, slozi i ljubavi; da preskoči prag sa dva hleba pod pazuhom; da unese dve kudelje vune, kao obećanje da će biti vredna domaćica. U nekim krajevima Crne Gore devojke prostiru pletene struke preko praga kako bi izašle iz roditeljskog, odnosno ušle u svoj novi dom.

Uprkos mešavini bogatstva i siromaštva, prošlosti i sadašnjosti, duh i nada našeg čoveka i domaćina uvek su utkani u temelje kućnog praga budući da

73 U nekim našim krajevima gde su često umirala deca, postojao je običaj da se novorođenom detetu stavi minduša na kućnom pragu, uz blagoslov: „Kao što preko ovoga praga godinama prođe mnogo nogu, tako i ovo novorođenče da bude dugog veka i da poživi dugo godina.“

je prag oslonjen na tradiciju. Zato se kite za Božić, za Novu godinu, uoči Đurđevdana, za Vrbicu, za Ivandan. Narod je verovao da kićenje praga donosi sreću i svaku blagodet. Naše bake i majke stavljale su ispod praga lekovito bilje, grančice badnjaka, ljuske od uskršnjih jaja, orahe, žito... Za svaki prag vežu nas određene uspomene, sećanja ili priče, verovanja ili sujeverja, koje smo čuli: *Ako vam Ciganka pljune na prag, dugo će vas sreća pratiti; kad na pragu zapeva petao ili svraka, doći će gosti; dok grmi, ne valja stajati na pragu; sedenje na pragu sluti siromaštvo; preko praga se ne valja rukovati; za osobom koja polazi na dalek put ili odlazi da reši neki veliki problem, poliva se čista voda...*⁷⁴

Srođeni sa kućama, svako od nas nosi u sebi i za sebe svoj kućni prag, koji nam je uvek između jave i sna. On kazuje više nego što pokazuje i dokazuje. To je zamka koja nas mami jer nas je omađijala; on nam od rođenja nudi iluziju života i trajanja; razotkriva iza sebe izvesno nasleđe. Tera nas da osećamo i čujemo tišinu, vezuje i deli, aminuje i osporava, opominje i upozorava. Ima simboliku mudrosti i blagostanja i visoku metafizičku moć. U smutnim, ratnim i kriznim vremenima iz njega se mogu čuti glasovi strepnje, upitnosti, potisnute i ugrožene intimnosti. Uvek na vetrometini između svetog i profanog, nezaštićen ni od čega, posvećen sebi, svojoj funkciji i značaju, prag je naš rod i porod, naša radost i bol, naša intima; naš dar i kazna, prebivalište i beg... On je beskrajno širok, nikoga ne odbacuje, nikome ne sudi, ne preti, svakome daje šansu; pristupačan, svakoga teši, u svakome vidi potencijalno dobro. On je stvarniji od same stvarnosti i nedvosmisleni simbol spajanja različitosti. Na nivou obične imaginacije objedinjuje ljudska iskustva, navike, rituale. Kao povlašćeno mesto na kojem se spajaju oni iz kuće sa tajnom vrednosti života i oni izvan kuće sa prividom istoga, oblikuje realnost, a u dodiru sa ljudima dobija posvećenje. Da njega nema, život bi se zaustavio.

Iako neporecivo izolovan od unutrašnjosti kuće, prag krije duboku, nesaznatu intimnost, mutnu i zabarikadiranu sopstvenost, ne priznajući nikakvu konačnost, mrak i smrt. Izlazeći iz svojih okvira, on povremeno postiže svoju punu slobodu i komociju. To je mesto gde se događaju značajni preobražaji i istovremeno dodiruju sva tri vremena. Sa njime smo okrenuti sebi – on nam je najpouzdanija adresa i brana da se ne izgubimo. Ponekad svet izgleda čudesnije dok se stoji na svom pragu, a njegovo prelaženje otvara put u novi

74 Danci u novogodišnju noć ulaze sa mnogo razbijenih tanjira ispred kućnog praga. Stari tanjiri se u ponoć bacaju ispred bliskog prijatelja i količina razbijenih tanjira simbolizuje bogatstvo. Neudate Čehinje za Božić sa svog kućnog praga bacaju preko ramena svoju cipelu. Ako je vrh cipele, kad padne, okrenut ka vratima, udaće se sledeće godine. U Bosni i Srbiji za Badnji dan pripremao se poseban kolač koji se iznosio na kućni prag i ritualno se nudio vukovima. Muslimani u BiH i danas poštuju kućni prag tako što se mlađima zabranjuje da stoje na njemu, verujući da se tako čini svetogrđe i priziva nevolja i nesreća. U nekim zemljama Afrike, kad mladić stavi bananu na kućni prag, to znači poziv na brak.

život. Tako, ko u detinjstvu nauči da pristojno prelazi svoj mali prag, znaće kasnije da ulazi na velika vrata. Sazdan na istinama prvoga reda, prag je metafora humanijeg načina života sa više vremena za sebe i porodicu, prijatelje i za svakovrsna uživanja. Ako je na svom pragu, čovek je u harmoniji sa samim sobom i u jedinstvu sa racionalnim duhom i stvarnošću. Kažu da jedino prag nadjača ljubav i svetlost jer iznad njega drugačije sijaju zvezde, sunce i mesec.

Ono što je imanentno kućnom pragu, jeste njegov zahtev i molba ukućanima da u domove ne unose svoje profesionalne, zdravstvene, poslovne, emotivne i druge probleme. Sve nedaće savremenog čoveka ne pripadaju porodici, ženi, deci, roditeljima, već našem spoljnom angažmanu i ambijentu u kojem se indukuju i gde treba da se rešavaju i završavaju. Ujutru, kada izlazimo iz svojih kuća na posao ili drugim povodom, valja pokupiti sve što smo ulaskom ostavili ispred praga. Tada će svi problemi biti neuporedivo lakši, sitniji, beznačajniji, nego kad su ostavljeni. Sve preko toga nije prirodno, logično, pa ni pristojno, jer kućni prag urasta u život, u prirodu stvari. Uostalom, to potvrđuje i kineska poslovice: *Kućni prag iza kojeg je dobro, teško je otvarati, a iza kojeg je zlo, teško je zatvarati.*

Na kućanom pragu, koji ima miris detinjstva i koji ne može biti ispražnjen od uspomena, svako zazire od svake podele, deobe i seobe. Svakome je rođenjem darovan kalauz za ulazak i izlazak. Nema drugih vrata koja vode u toliku daljinu i drugih prozora koji donose toliko svetlosti. Kućni prag se ne može zameniti, duša se ne može tek tako tumbati jer psihički život teško podnosi diskontinuitet svesti. I srušeni prag pamti sve dok mu mi to omogućimo.

Na davno zaboravljenim pragovima, na kojima su nekada povazan sede naše brižne i uplakane majke sa brojanicom u rukama, sada se goste pauci, gušteri, a crvotočni raspukli pragovi, bez čuvarkuće, jedva se vide. Osim pukog sećanja i uspomena, koji bole, drugačija veza sa rodnim domom je neostvariva. Dok god napuštena rodna kuća stoji na svojim temeljima i prokišnjava, prokišnjavaće i naše duše pred porocima današnjice. Koliko god bili srećni ili nesrećni, tužni ili radosni, rodni prag nam je u primisli i podsvesti. Težnju da se vratimo svom pragu ne treba drugačije shvatiti do kao iskonsku potrebu reafirmacije svog identiteta koji sažima suštinu naših želja, čežnji i nostalgije.

ODŽAK

SVETIONIK ŽIVOTA

Uvek me radovala najomiljenija dečja igra crtanja. Pored njihove zabave i radosti, u tome jednako uživaju roditelji, baba i deda, vaspitači i svi koje zanima dečja mašta. Kuća sa velikim odžakom, koji obavezno dimi i čiji trag u kolotovima ima dugu kompoziciju, nesrazmernu ostalim detaljima, najčešća je njihova inspiracija. Zašto je na ogromnoj većini tih crteža odžak, iz kojeg izlazi dim, nezaobilazan i markantan detalj?

Širenjem urbane geografije, dimnjak je postao jedno od važnih obeležja civilizacije i značajan elemenat arhitekture. Iako svojom veličinom ne izazivaju pozornost, dimnjaci po svom značaju i funkciji predstavljaju vitalan deo svake kuće, dok je za ljude to arhetipska slika urezana u njihovoj svesti. Bez namere da glorifikujem njihov značaj, odžaci predstavljaju materijalnu i duhovnu snagu i umetničku manifestaciju ljudskih razmišljanja i akcije. Gordi i ponosni, sa vencem na glavi, raskošni u svojoj jednostavnosti i držanjem pobednika iz mnogih vremenskih nepogoda, lebde kao imaginarne konstrukcije neuhvatljivih kontura.

Izgrađen od nezapaljivih materijala, čvrstih i otpornih na ekstremne klimatske uslove i unutrašnju temperaturu, odžak prikuplja dim iz ognjišta ili peći i

izvodi ga van kuće. U građevinarstvu su se nastanili onog momenta kada su ljudi napustili pećine i počeli živeti u kućama. Bili su to primitivni otvori na krovovima, kasnije drveni dimnjaci premazani glinom, i najzad, zidani odžaci od kamena i cigle.⁷⁵ Svaki dimnjak je svojevrsna personifikacija građevine i zato predstavlja njenu krunu.

U tradicionalnoj arhitekturi, dimnjak kao građevinski element mlađa je pojava. Preko njega se od iskona vodila borba između prirode i ljudske veštine. To najbolje znaju njegovi graditelji. Svaki odžak, kojeg treba poštovati, po načinu gradnje pripada svom vremenu, kulturi i tradiciji graditeljstva. Kakav će biti, zavisi od klimatskih, kulturnih, istorijskih i socijalnih okolnosti, ali ponajviše od mašte i veštine majstora. Oni su u prošlosti ostavili remek-dela koja se danas izučavaju na prestižnim svetskim univerzitetima. Građeni veštom rukom od kvalitetnog materijala, teško se ruše sami od sebe.

U estetskoj kompoziciji građevine na kojoj se nalaze, dimnjaci su uvek bili nešto više, značajnije i lepše od samog oblika i njihove funkcije. Oni su bili svetionici života: kako nebeski, tako i zemaljski. Bez obzira na prostor u kome su se našli, te da li ih neko gleda ili ne gleda, razume ili ne razume, da li su u funkciji ili nisu, oni žive svoj poseban, od svega drugačiji i nezavisan život. Dimnjak je dimnjak, bez obzira na to da li je na kući, fabričkoj hali, brodu, lokomotivi... Dominirajući iznad najlepših zamaka, čardaka, dvoraca ili potleušica, visoki, uronjeni u čudesne prizore prirode, tamo gde obitava strah i nada, dimnjaci plene svojom razdraganošću, gracioznošću, otmenošću, lepotom i dostojanstvom. Iako dominantni u odnosu na objekte mističnog značenja, oni sablasno lebde u vazduhu, uvedeni majstorskom veštinom u prostor ptičje igre, dečje fantazije i nebeskih sila. Toliko su lepi kao da ih ljudska ruka nije pravila, a pojedini se hvale kako mogu videti i budućnost. Svaki je priča za sebe. Rimski car Hadrijan na ovu lepotu bi rekao: *Suviše vidljiva sloboda uvek liči na ružno razmetanje.*

Gledajući ih u surovim zimskim uslovima, dok iz njih kulja dim, imam utisak da se igraju sami sa sobom, sami u sebi i sami za sebe. Njihova visinska linija, stalno u pokretu i promeni, spaja ideju značenja sa idejom merila. Kako se samo sav taj dim sjedini, okupi, složi, kakve sve oblike, figure u vazduhu pravi, dok je na zemlji sve u ledu. U pravilno mirnom ozračju, odigrava se dimna drama sabornosti da bi nas uvela u neviđeni kovitlac svoje igre i fantazije. Začudno oduševljen takvim prizorima, pomislim da oni nešto kriju od nas.

Kako god kuću gradili, dimnjak se mora ozidati jer kuća bez odžaka je bez života i duše. Oni su svojevrsni zvonici ili minareti, ali i lični pečat arhitekta

75 Prve peći su se pojavile u osmom veku i zidane su od kamena, gline i cigle, a kasnije od metala.

i zidara. Ima ih raznih: od onih velike umetničke vrednosti do najobičnijeg sulundara. Mogu biti visoki, vitki, valjkasti sa šiljatom kapicom na vrhu, kratki, okrugli, debeli, kockasti, trapezoidni... Kakav će biti i kakvo mesto ima u odnosu na celinu kuće, zavisi od mašte, stila i veštine majstora i arhitekta, koji su nastojali da svojim kreacijama zadive, začude i opsene. Mnogi su, bez sumnje, raskošno oblikovani, drugi izgledaju kao skulptura na krovu, treći deluju kao grb kuće. Neki su toliko kitnjasti da u svom obliku nose sve poznate stilove i pravce umetnosti. Pojedine arhitekta i majstori, na tom svojevrsnom „putu za nebo“, znali su razigrati svoje ideje i maštu do fascinacije, nudeći rešenje oblika i krova dimnjaka, stvarajući prava mala remek-dela, sa željom da svojim delom ukrase i naprave atraktivan oblik krova. Niko kao majstori nema strah da svoja znaja na najbolji način uklopi u ponuđeni ambijent i arhitektonski zadatak. Zabeleženi su i raskošni dimnjaci izgrađeni od drveta na kućama pokrivenim šindrom.⁷⁶

Dimnjaci se mogu svrstati po više osnova: prema materijalu od koga su izgrađeni, prema karakteristikama ložišta, prema nameni, prema vrsti goriva. Poznati arhitekta, i jedno vreme gradonačelnik Beograda, Bogdan Bogdanović, dimnjake je delio na muške i ženske. Tragao sam za razlogom ovakve podele, ali bezuspešno.

Otvoreni prema nebu, dimnjaci su pod zaštitom svojih neimara, koji su ih znojem zidali, a željom za lepotom celivali. Njihovo zidanje nije samo veština, zanat i sposobnost već i strast, ugled, status, izazov, hrabrost, inovativnost, tradicija. Zidari su bili poznati, cenjeni i ugledni majstori svog zanata, koji su nastojali da u tom poslu postave sebi velike izazove i ciljeve, ponekad i nemoguće. Zato su bili veliki – jer su nešto obično pretvarali u nesvakidašnje. U ispucalim zidarskim šakama, belim od prašine, cigla ili kamen su okretani „ko kokoš u tesnom gnezdu“. Imali su oko za oblik, estetiku i statiku. Strogo poštujući neimarsku formu i tehnologiju svog stvaranja, merili su, zagledali, vagali, unoseći vizuelni stil i umetnički pristup. Nastojali su da to ne bude samo lično zadovoljstvo već i ponos njihovih pokoljenja, svodeći svoja graditeljstva u okvire lokalnog i regionalnog ambijenta i poruku od koje se stvarala nova tradicija. Nisu žurili sa zidanjem, ali, kada bi okončali posao, cigla i kamen su stajali na krovu ko reči u Andrićevoj rečenici.

U vremenu nemaštine, kad ljudi nisu mogli napraviti kuće kakve žele, od zidara se zahtevalo da bar sazidaju lep i interesantan dimnjak. Neki su na vrhu imali okrugli cilindar, na nekima je bio krovčić od crepa, pojedini su bili ukrašeni petlom od lima, ali svi originalni i zanimljivi. Tako dimnjak postaje ponos i ukras domaćinstva, njegov marker i posebno obeležje. Inače, u lokal-

76 Čuveni su dimnjaci iz 12, 13. i 14. veka, u Francuskoj, Engleskoj, Nemačkoj, Portugaliji, Španiji...

nim okvirima zidari, kao skromni ljudi, ostaju nepoznati iako su svedočanstvo jednog vremena i jedne kulture.

U mitskim predanjima i legendama odžaku se daju razne čudne moći. Kao svedoci istinitih priča, oni dosta pamte i poseduju ideju veličine u spoju kosmičkog i zemaljskog kao oživljene figure mitoloških svetova. Koliko iskaza poseduju o gresima, vrlinama i velikim, nikad otkrivenim, tajnama svojih žitelja. Pamte velike poplave, suše, ratne pobede i poraze, velika veselja i slave, nesreće. Po narodnom verovanju, kroz dimnjak ulaze vile čarobnice, veštice i zli duhovi; beli dim je sreća, crni – nesreća, svetli dim – manja briga, tamniji – veća briga; ako dim ide nisko, put zemlje, biće kiše. Na njegovom vrhu noću boravi sve ono što tama skriva, kriju se i zvezde, a danju i mesec. Odžak je animator rađanja sunca i života; vetrovo odmorište i njegovo gnezdo; mesto gde se dogovaraju vrapci i laste; dvorac rodin i zagrljaj dugin. On je mesecu, zvezdi Danici i gorskim vilama svetionik i putokaz.⁷⁷ Postoje podaci da su pojedine ptice, s vremena na vreme, ulazile u kuće kroz otvor odžaka. Dimnjak se koristio i za najavu nekog radosnog događaja – izbor pape, rađanje dece, odlazak i povratak domaćina iz rata, i još mnogo čega.⁷⁸

Darivanje dece preko dimnjaka jeste tradicija i narodno verovanje: Deda Mraz i Sveti Nikola donose poklone mališanima, rode unose bebe u kuće. Pored poklona u platnenoj torbi, Deda Mraz nosi i granu breze kako bi sebi očistio kanal kojim silazi u kuću, dok Sveti Nikola vreću sa novcem spušta kroz odžak. Postoji arhaično verovanje da odžačar donosi sreću jer je uvek povezan sa ognjištem, porodičnom slogom i ljubavlju, zbog čega je postao simbol dobrog zdravlja, prosperiteta i berićeta. I danas se kao amajlije od odžačara traže i uzimaju dugmad sa radne uniforme. Dimničari se često pozivaju na venčanja kako bi mladencima doneli sreću.⁷⁹

Odžak je najupečatljiviji deo objekta: to je svedočanstvo tolerancije, uzajamnosti, poštovanja. Što je viši, bolje vuče, staro pravilo. Ubedljiv, zanimljiv, pomalo kvaran, ponekad iskren, ironičan pa zbunjen; banalan pa očaran, ni značajan ni beznačajan, u stilu – „nikome nije lako, ali život teče dalje, ima i nesrećnijih od mene”. To se posebno ističe u onim slučajevima kada je

77 U Kapadokiji (Turska) postoje vilinski dimnjaci. To su formacije visine do 50 metara, vulkanskog porekla, neobičnih oblika, kao na Mesecu. Čudesno bajkoviti oblici nastali usled udara vetra, snega i kiše.

78 Kada se na dimnjaku Sikstinske kapele u Vatikanu pojavi crni dim (pale se glasački listići i beleške kardinala), papa nije izabran, a kad se pojavi beli dim (pale se glasački listići i bela slama), papa je izabran.

79 Prema engleskoj legendi, dok je kralj Džordž jahao kroz grad, iznenada je istrčao pas. Konj se uplašio i zamalo zbacio kralja sa sebe. Međutim, u tom trenutku je istrčao dimničar, uhvatio konja za uzdu, nešto mu rekao i konj se smirio. Od tada se veruje da odžačar spasava od nevolje i donosi sreću.

njegov oblik specifičan i originalan, ili kada je ofarban drugačije od fasade cele kuće. Svaki dimnjak je privatna umetnost krova sa čudesnim snovidim saznanjima. On ima slobodu, vitkost, dekoraciju, razigranost, eleganciju, komociju, visinu, ali je istovremeno diskretan i skroman; ovozemaljska ilustracija gordosti i dostojanstva. Iako se ne pomera, on je ekspresija energije, snage i hrabrosti; nosi karakter cele kuće. Odžak je simbol nevine radosti svake kuće, familije, domaćice; najdugovečniji deo kuće.

Život ispod dimnjaka i krova ima ukus tajne koja upućuje na red po kojem se odvija ljudsko postojanje i gde se ljudi približavaju sebi kako bi upoznali sebe. To odžak svakodnevno oseća, razume, beleži, pamti većitu funkciju života onako kako se on najizrazitije ispoljava. U mnogim domovima ima toliko ljubavi da se ona ponekad iskrade kroz dimnjak, na radost prirode i njenih vrlina. Idući ka nebu, odžaci prave duhovni spoj vlasnika kuće sa nebeskim silama. Kad vatra ne može da se rasplamsa, a ona predstavlja životnu energiju, ukućani nemaju dovoljno vitalne životne snage. Zato dimnjaci omogućavaju da kuća „prodiše” a da se ukućani oslobode negativnih misli, svega lošeg i prljavog u sebi. Kroz odžak se iskradu i uzdasi, želje, snovi, dolaze do oblaka, a onda nam se vraćaju na zemlju.

Kao što je časovnik deo ljudskog tela, tako je i odžak časovnik kuće: uvek pokazuje vreme kad se kuća budi, kad je vreme ručka, kad domaćice pripremaju ručak i večeru i šta se kuva, kad se ide na počinak. Njegova dnevna senka, različitog oblika koji se danju pomera, podseća na delo alhemičara ili magičara. Uobičajeno je da se u nekim našim krajevima metaforično za porodicu ili familiju kaže: kuća bez dima, ili kuća sa dimom. Uglavnom, kod nas se uvek govorilo: blago kući na kojoj se puši odžak. Jer, dimnjak koji funkcioniše otkriva toplinu porodičnog doma i zajedničku radost. Kao što časovnik nije za mnoge statusni simbol, tako ni odžak nije pokazatelj vrednosti kuće, iako ima i onih građevina koje se ponose svojim dimnjakom. Po njemu smo znali koje je godišnje doba, na kojoj je strani sveta. Svaki živi svoj dnevni ritam, različito i posebno: iz nekih po ceo dan kulja dim, iz drugih ujutro i naveče, kod trećih povremeno. Na nekima su rode napravile čudna i svima omiljena gnezda. Starost odžaka, jednako kao kuće, računa se od nečijeg rođenja, ženidbe, udadbe, smrti.

U ratnim uslovima, usamljeni odžaci u urbanim sredinama, gotovo odvojeni od stvarnosti, odnosili su u atmosferu parkete mnogih soba, značajne i u svetskim razmerama dragocene knjige i sve što je moglo goreti, ostavljajući ukućanima mogućnost da nešto skuvaju, ispeku, uz pomalo toplote dovoljne za preživljavanje. U velikim i odsudnim ratnim operacijama, posebno u zimskim uslovima zindana, mnogi položaji (zemunice, pećine), dobro maskirani i kamuflirani, otkriveni su zahvaljujući dimnjacima iz kojih je kuljao dim.

Pravilo je da u ratnim razaranjima oni ostaju čitavi iako je cela kuća urušena. Ostaju kao staništa i čuvari duša svojih vlasnika, kao putokaz preživelim, izbeglim i ranjenim, ali i kao poziv i poruka izbeglim da se vrate na svoja ognjišta.

Mračni iznutra, sijaju spolja, ljudima izgledaju gori i crniji nego što jesu. Kakvi god bili, oni su portret čoveka, predela i vremena. Dimnjaci su nevidljivi gospodari gradske vreve i seoskog pejzaža, povlašćenog mira i meditacije. Ponekad mi se učini da se međusobno dozivaju, da pojedini poluglasno razgovaraju sa svojim zvezdama miljenicama. Maniristička kompozicija kaže da su „dimnjaci na kući kao nos na licu”. Iznad crepa, ćeramide, šindre, slame, lima, bijeni vetrom iz različitih pravaca, izloženi ekstremnom mrazu, prepečeni suncem, vrućinama, neki oštećeni od groma, drugi od požara, zatrpani maglom, isprani i iscedeni kišama, ugroženi ledom, okrenuti suncu i galaksiji, ali i najbliži munji, „Svetom Iliji”, ironično cede smisao iz svoje besmislenosti, svesni svog potencijala da iz loših okolnosti iznađu povoljan ishod. Kao uobražene lepotice, svesni mesečeve blizine, ignorišu svaki besmisao života, uvereni da mogu rešavati probleme ljudskog stvaranja i postojanja, odnosa neba i zemlje, života i smrti, čoveka i sveta; da mogu videti svoj odraz na nebu, a možda i sa neba gledaju sebe i nas dole na zemlji. Vode dijalog sa nebom, pticama, suncem, zahvalni ljudima što su ponekad i oni saučesnici u njihovoj komunikaciji. Gordi što se na njima susreću i sukobljavaju prirodne sile, snovi, senke i svetlost, spajaju ljudima realnost i maštu, svet vidljivog i nevidljivog. Nikome ne smetaju niti vidik zaklanjaju; pružaju dobrodošlicu svakom gostu u selu, varoši, gradu.⁸⁰

Nadrealizam je realizam u životu dimnjaka, posebno kada se rađa kristalno snežni sabah i sa njim život. U njima se rano gasi dan – ranije zatvaraju vrata svetla, i zato su dimnjaci ranoranioci – prvi otvaraju vrata tame i postaju vesnici novog dana. I dok se nejasno, još u polutama, otvara nebeski špil, udruženi odžaci u nečuvenom sazvežđu života, sa kojih se pružaju prekrasni pogledi, kolotovima dima prave takve kompozicije koje nijedan slikar ne može preneti na platno. Ponekad nije lako i jednostavno razabrati i odgonetnuti čime je to odžak začarao, zaveo i opčinio dim. Oni koji to posmatraju, imaju dojam fascinacije i svedočanstva koje nadmašuje i samu iluziju o tome. Zapinjuće slike i okolni pejzaži dovode čoveka u poseban ambijent drugačiji od onoga u kome se nalazi – prizor dostojan najvećih slikara pejzažista. Ta vizuelna inkarnacija života nije mnogima razumljiva, ali u njoj uvek ima nečega, neke energije koja emituje slike koje dopiru do mozga, do duše, do srca.

80 U Engleskoj postoji muzej dimnjaka, gde je izloženo oko 400 eksponata i dokumentacija za još 800.

Jutarnja slika dima koji otvara prostore praskozorja⁸¹, ozarenosti i smislenosti života, previše je lepa za ovaj svet jer odaje utisak prostorne onostranosti, daleko od buke i besa svakodnevice. Skladna lepota po ljudskoj meri. Sve to poprima karakteristike metafizike, prerastajući u svedočanstvo o traženju lepote u tišini i nigdini. Lelujav, nedodirnut, dim se širi sa prostorom lirskog ozračja i fluidnosti, promiče kosmičkim beskrajem, gde se još uvek ne čuju ni smeh ni plač, padajući u pravcu naših jutarnjih emocija. Ritam dima koji kulja iz odžaka deo je jedne uzvišene svakodnevne simbolike duhovne visine svake familije i domaćinstva.⁸²

Dok se svet sna polako udaljava iz naših domova, nadnebesje se brže i lakše otvara kad se iz plamena vatre, koja stremlje prema visinama, pojavi zorni dim. Kao što mu priliči, u iznenadnoj pučini sabaha, na granici noćnog i dnevnog carstva, kao u spritualističkoj seansi, dok mrtvo nebo zemlju posmatra uz poneki glas petla, pojavljuje se gust i crn dim, potom sve bleđi i ređi, dok oblaci obavljaju svoju uobičajenu toaletu, namerni da iz sebe izruče kišu ili sneg, kolut dima druži se i priča sam sa sobom, ne dozvoljavajući nikome, pa ni tamanim oblacima, da ga zarobe. Nezainteresovan za dešavanja u kući i oko kuće, udaljava se od svega što je čoveku blisko, nestajući u prostorima nebeskim. U danima bez vetra, taj sabijen i gust dim stajao bi duže na nebu u obliku debele dugačke dečje crte. Jedino se dim može ponositi i razmetati svojom opsenarskom dimenzijom ogoljenom do banalnosti – kod njega se sve vidi, sve je u oku posmatrača. Ponosan je i na činjenicu da se još nije rodio filozof ni psiholog koji je odgonetnuo i protumačio njegovu tajnu.⁸³

Odžak i dim u stalnom su flertu, taman koliko su u tajnoj i neraskidivoj vezi odžak i ognjište. Ponekad dođe do svađe, kada dim pokaže inat donoseći, zakratko, nevolju svojim ukućanima. No, nisu samo oni u ljubavi. Ima li šta lepše od pogleda na dimnjak prepun golubova, lasta, vrabaca, koji posle kiše suše svoje perje. Ujutru, na njima se promrzle ptice vraćaju u život, jednako kao što se u toku dana na njihovoj trpezi pojede i poneki ukusan obrok. Ptice znaju i u drugim prilikama stajati mirno, kao da nešto važno očekuju. A tek kada se duga sa obe ruke nasloni na njegovu kapu...⁸⁴

Odžaci nisu iluzija života već stvaran život. Na njima počivaju doživljaji i intima sveta. Iz njih se očitavaju sudbine generacija, njihove radosti, patnje, veselja. Ne izdvajaju se ni po čemu, ne štrče, ne nameću se, ne uzdižu se iznad

81 Enos, grčka boginja jutarnjeg rumenila, neba i praskozorja.

82 U svetu je dosad izdato mnogo prigodnih serija poštanskih maraka sa dimnjacima.

83 U osmom veku u Engleskoj se veličina kuće određivala prema broju dimnjaka, odnosno ognjišta, na osnovu čega se plaćao porez (porez na ognjišta).

84 Graditelj može sitnim pakostima da „izbaci“ dimnjak iz upotrebe: u kanal ugradi stari šešir, rasečen u krst, tako da zatvori kanal, čime se dim vraća u kuću. Kod provere, sve što se upotrebi lako prolazi kroz kanal.

života, iznad dobra i zla, već se vide toliko koliko su ih ljudi uzdigli i ukrasili. U svojim dubinama, oni su u najboljem slučaju nemušti. Ponekad simbolišu hladnu ravnodušnost. Svojom visinom oni su u ravnoteži vremena i prostora. Poseduju svoju tajnu uznesene istine visinske poetike. Oni su familijarna snaga i duh vremena; najbolji poznavaoči tajne života i posrednici između svetova.

A oni bivši, iz kojih više nema dima, začudo očuvani, ravnodušni i nemi, potvrđujući našu prolaznost, još gospodare svojim krovom i sanjaju neko prošlo vreme.

ZAVIČAJ

USUD KOJI NI U SNOVIIMA NE MALAKSAVA

U beskrajn planetarini vrednosti, neke male varoši, sela i zaseoci, gledano simolički iz kosmosa, ne postoje, ali ta topla i ušuškana mesta stoje iznad ljudi kojima se diče, kao što ljudi stoje iznad svog rodnog mesta kojim se ponose. Čovekovo uzdizanje iznad zavičaja nije samo prirodna činjenica već duhovna dimenzija. Kod naših ljudi postoji uverenje da retko ko na planeti više pati i tuguju za svojim rodnim mestom od Balkanaca, iako je zavičajna nostalgija svetski bol. Možda zbog toga što su tapiju na multietničnom Balkanu oduvek imali ljudi autentične istorije i kulture, puni duševnosti, koji teško podnose svaku promenu, svaku drugu stvarnost, tuđe navike, dok je Zapad uvek bio samo Zapad i nikad nije bio niti može biti Balkan. Naravno, ljudskoj prirodi je svojstveno i normalno, pa i pristojno, da zavičaj, kao prostor uspomena i sećanja na detalje iz detinjstva, idealizuje, da ga bolećivo retušira, ulepšava. Tim pre i više ako je ono bilo neobično, romantično, sa primesama mitologije i sujeverja, jer je to lični doživljaj i emotivna percepcija koju niko nikome ne može sporiti ni poricati. Zato ga je lakše voleti, slutiti, osećati, nego o zavičaju pisati.

Uloga zavičaja i zavičajnosti, kao vrednosne kategorije, u konstrukciji identiteta vrlo je značajna i toj temi se u antropološkim, sociološkim, demografskim i etnološkim krugovima pridaje sve veća pažnja jer predstavlja relevantan kulturološki fenomen budući da je neodvojiv od života i emocija, tradicije i uspomena, od sudbine pojedinca i kolektiva, literature i umetnosti. Poznato je da okolina, a pogotovo rodno mesto, deluje na ljude, da oblikuje njihov karakter i mentalitet i da ih, kasnije, čvrsto veže za sebe, što je bila sudbina mnogih uglednih i poznatih ljudi. Zavičaj je iznad života natopljenog prošlosti i uzvišen prostor u kojem se susreću nasleđe i običaji. Meša Selimović ističe: *Nije to samo neobjašnjiva veza između nas i zavičaja, već i koloplet nasleđa, istorije i cjelokupnog životnog iskustva vezanog za svoj kraj*. Generacije i pokoljenja traže i nalaze u zavičaju arhetipske slike svoje genealogije, starozavetnih predanja, iako niko ne može verno zamisliti svoje pretke dalje od dve loze. Jedan izraelski pesnik je ustvrdio: *Čovek je samo kopija svog zavičaja*, a T. S. Eliot kaže: *Zavičaj je tamo odakle izviremo*. Veliki pesnik Gete rekao je da čovek sve duguje zavičaju.

Velika romantična duša zavičaja, koja poseduje lirske staze i epsku snagu, jednako komična koliko i tragična, opire se olakim tumačenjima – koliko im izmiče, toliko ih odbija. Na pitanje šta je zavičaj, etimologija nudi dosta definicija, dok Miloš Crnjanski tvrdi: *Zavičaj je ono što osećate u svom srcu*. Uglavnom, svi odgovori se svode na filozofsko i iskustveno, na metaforičko i simboličko, na asocijativno. Ovaj toponim, gde je svako od nas prvi put spoznao radost života, implicira da je reč o mnogo značajnijem fenomenu i pojmu od konkretnog prostora. Zavičajnost impresionira time što ima filozofsku poruku, što priziva dobru sreću i zaštitu od svega što može ugroziti čoveka, i uz sve to ima ljudski temeljan odnos u svojoj širini i dubini. Tu notu impresivnosti zavičaj je zadržao u gotovo celokupnoj ljudskoj istoriji. Što bi rekao pesnik: *Zavičaj je mera za sve u životu: za ljubav i lepotu, prijateljstvo, nežnost, za dobrotu i uspeh*.

Zavičaj je jedno od čuda ovog sveta koje vekovima odgonetamo i još ga odgonetnuli nismo. To je najstarije, najneverovatnije, najprostranije stanište koje nosi u sebi kôd i šifru; to je svetlost koja u nesagledivom čudnom vremenu, praznini i polumračnom prostranstvu nigde ne počinje i nigde se ne završava, i neiscrpno skrovište svega. Izvan zatvorenosti i dovršenosti, zaštićen od svake svoje nedoumice, zavičaj meša stvarnost sa maštom, a nove definicije i tumačenja sa tradicijom.

Zapamćeni doživljaji iz detinjstva i mladosti svetinja su koja se ni sa čim ne može porediti. Uspomene na majku i oca, na običaje, jezik, kulturu, na odrastanje, svako od nas čuva kako se ne bi izgubio, a detinja slika rodnog mesta, uzdignuta u domen arhetipskog simbola, najiskrenija je percepcija i obrazac

za ceo život. Te slike imaju tajanstveni prizvuk nečega što je najvrednije u životu svakog čoveka. A čovek koji se seća sebe kao deteta jasno se određuje ne samo prema svom zavičaju već i spram globalnih uticaja, novih tendencija i običaja. Što godinama te slike odmiču od pamćenja detinjstva, od onoga što je davno prošlo, one postaju izoštrnije, jasnije, bliže. Mnogi pred kraj života zaborave šta su jeli za doručak, ali iz perioda detinjstva sve pamte. Dok smo mladi, mislimo da o svom rodnom mestu znamo sve, „u stvari zavičaj o nama zna sve“. Tek u zrelim godinama saznajemo koliko je duša zavičaja značajna i velika. Slikar Vojo Stanić, u jednoj ispovesti, ističe: *Za svakog čovjeka, za njegovo formiranje, najvažnije je tih prvih petnaestak godina. Tada naučiš jezik, počinješ da upoznaješ ljude, svijet oko sebe; to je kičma. A i doživljaji su najsnažniji. Sliku koju poneseš iz djetinjstva, iz roditeljske kuće, poslije samo uljepšavaš ili je, ako baš nemaš sreće – pokvariš.*

Veza čoveka i zavičajnosti trajna je i neraskidiva uprkos činjenici što ljudima pravi zbrku od života. Za rodno mesto dišemo, živimo, mremo.⁸⁵ Svet je jedan, život je jedan, pa i zavičaj je jedan. Na njega se oslanjaju misli, sećanja, reči, pamćenja, dela, istina. Pesnikinja Vedrana Ljubičić podseća: *Na ovoj pustojoj, izmučenoj zemlji, jače se voli, lakše se diše, manje uzdiše, slabije boli.* I ovde i onde i tamo i bilo kuda, od rodnog mesta ne možemo pobeći. On je naše obeležje, naš koren i naša najdragocenija i najveća imovina, dimenzija sveta, mesto ushićenja i nespokoja. Dah i ritam su mu jedinstveni i autentični. Verno prenosi pulsiranje života i narodne duše: ima svoju naraciju, nudi jedinstven doživljaj i spoznaju sveta, prirode i rodne kuće. Posедуje toplinu, bliskost, slogu, prisnost, ali i iluzije sa kojima se mučno živi. Ponekad je san uokviren javom, drugi put nerealna vizija, najčešće strast i preokupacija, ali i neostvarena poetika, ironija, uzaludna energija. U njegovim prostranstvima zapretenih sećanja počivaju tajne svih vremena i potomaka. Kroz zavičajnost čovek iskazuje sebe, dok zavičaj u sebi sažima njegovu sudbinu. Ljudi se raduju zavičaju kao dete majčinom zagrljaju, smatrajući da su njegove granice međe sveta, sa puno iskrene topline i neiscrpane ljubavi. Bez njega čovek je u neskladu sa sobom, sa svojim sećanjem i trezvenim doživljajem stvarnosti. *Ceo svet od zavičaja potiče i u njemu se ogleda,* kaže pisac.

Pa ipak, smisao za realnost i objektivnost o zavičaju zna biti u senci moralisanja, privida i sumnje. U novom vremenu promenjenih shvatanja, mučno je izaći na kraj sa njim. Teško se potpuno složiti, još rizičnije definitivno rasti. Dileme su uvek prisutne, sem kad dođe vreme konačnih odluka i računa, kada ga napuštamo ili mu se potpuno priklonimo. Maloseoski mentalitet, osporavanje svega, tamne strane života bez dovoljno izazova, inspiracije, slobode, karakteristike su one druge strane zavičaja. Ponekad je i „prokleta avlija“, bez

85 Teolozi smatraju da je zavičaj sveto mesto.

dovoljno širine, lepote i visine, iluzija sa energijom cinizma. Istina, u zavičaju postoji više mira, ponekad i prividnog, a manje privatnosti. Teško je u svom mestu sresti čoveka koji ne smatra da je učinio više nego što mu je priznato jer se tuđi uspesi i svaka vrsta individualnosti ne prihvataju sa odobravanjem. Kad je naš narod opraštao bistrinu, viziju, sposobnost, dok u tuđini oprašta svakome sve? Kako vreme odmiče, umesto odgovora na davno postavljena pitanja, nailaze nove dileme. Ponekad je vapaj i čitava ta kuknjava sa zavičajnom bliskošću tugaljiva i smešna jer treba biti iskren: svaka manja sredina ima svoj folklor, nakaradnost, svoju nekulturu. Uostalom, zavičaj je kao poezija: jedno vreme niko je ne shvata i ne prihvata, a potom, kad ona počne svoj drugi život i naknadno razumevanje, stižu nagrade i priznanja.

Od postanka sveta ljudi se sele. Hiljadama godina tovarili su svoju imovinu u konjske zaprege i putovali prema nekim boljim pašnjacima i oranicama. Balkanski prostori nikad nisu bili toga pošteđeni. Prošlog i ovog veka, naše varoši bile su pune ptica koje su svakog dana napuštale svoja gnezda u potrazi za srećnijim životom.

Civilizacija je suočena sa kretanjem siromašnog stanovništva ka bogatim zemljama zarad boljeg života, ali i iz drugih razloga: političkih, ratnih, profesionalnih, radi školovanja, ili što bi rekao Paskal: *Svako traga za srećom, čak i onaj koji namerava da se obes.* U neostvarenom prostoru i vremenu, između strepnje i iskušenja, mogućnosti i nade, živeti jednostavno nije jednostavno, zbog čega su ljudi prinuđeni da krenu ka svetlu otvorenih mogućnosti. Svet pun radoznalaca, vođen najrazličitijim potrebama, pa i ljudi bez jasnog cilja, slučajno ili u potrazi za izgubljenim životom, za novim identitetom, postaju migranti. U svom intimnom prtljagu i mirazu nose zavičajni bol, prazninu, tišinu, počesto i besmisao. Poneko je sa sobom poneo i ugarak da negde drugde podloži ognjište nalik na ono koje je ostavio.

Svaki gubitak rodnog mesta doživljava se traumatično jer se ono ne može zameniti novim: *Ko se seli, taj se ne veseli.* Sve kao da smo već čuli, pročitali, doživeli, pa ipak, da li bi zavičaj dobio takav značaj kakav ima danas da svet nije postao masovno migraciono stanište?

Nije isto napustiti zavičaj u zreloj dobi i u detinjstvu, jednako kao što je velika razlika između onih koji su morali otići i onih koji su tražili više. Ako se to uradi u zreloj dobi, čovek živi neobičnim dvostrukim životom, dočim, ako se to desi u mlađim godinama, zavičaj se brže i lakše zaboravlja, mada vremenom, kao što sveće dogorevaju, i oni žele da u miru i u svom duhovnom ambijentu dogore u kući u kojoj su rođeni. Kad napuste rodno mesto, ljudi ne napuštaju život, koji nikada nije daleko od zavičaja, iako je to odvajanje od načina života. Mnogi malo razmišljaju o tome šta time dobijaju

a šta gube jer u tuđini bolji život je u izgledu, iako mnogima godine prolaze u poniženju. Ogromna većina se izjašnjava kako su više izgubili. Od prvog dana poredе se stara i nova sredina, sažimaju se životne linije, svode računі. Iako se u mnogo čemu nalaze sličnosti, u emotivnom smislu to se nikada ne može porediti. Nikome nije lako da se ukoreni u novom svetu i prostoru. Ma šta radili, ma čime se bavili, svesno, nesvesno, mrsko ili drago, oni koji su iz nekih razloga emotivno vezani za svoje rodno mesto uvek će ostati u dilemi da li su pogrešili ili nisu. Takvi, koji su prekinuli i zatamnili svoj prethodni život, ostaju dezorijentisani celog života. Treba naglasiti da urbani čovek kad ode u inostranstvo ima manje emotivan odnos prema svom gradu nego ljudi sa sela. Zavičajni duh može se odseliti sa onima koji su mu davali posebnost i gradili identitet, ali će uvek prizivati sećanja, prošla i nestala.

U novoj sredini brzo se zaboravi nemaština i svaka muka koja je čoveka oterala u svet. Jedna sredina napuštena, druga nije po volji – sve kao da liči na nasilje: *kako zaboraviti kapidžik, majčine ruže i šurup, šeftelije, zambak, mutvak...?* U novom прибежиštu ljudi postaju vlasnici tapije na dve istorije, dve geografije, dva jezika; sudbina između dva sveta, svedena na latentnu potragu za boljim životom.

Blizak i dalek kao ljudsko sećanje, zavičaj se nosi u damaru, duši, u snu i na javi. U tuđini zavičajnost dobija svoju sudbinsku stvarnost, neslućenu lepotu, trag zanosa. Odvojeni od sebe („svi smo pomalo postali stranci u sopstvenim životima“), uronjeni u svoju samoću i vlastitu prazninu, ljudi žive život koji je najčešće pogubljen, „bez smisla važnosti vremena i svog trajanja“, skrivajući od sebe i drugih sve ono što je rođenjem u njima. Mučeni romantičarskom i uznesenom nostalgijom, naši ljudi „zalaze u mrak i magle svoje duše, zazirući od sumnjivih dubina svoje sudbine“. Čežnja, patnja, tuga, najčešće su reči koje objašnjavaju njihove emocije. Nit mogu u njemu, nit mogu bez njega. Napunjeni mukom, oni malo osećaju stvarnost i sadašnjost, uglavnom žive prošlost, sluteći povratak i ostanak. Gde se denuti, kuda se pomeriti, kako spojiti telo i dušu kad je sve usko, sputano, tamno, suženo, ograničeno? Dobrovoljno izgnanstvo. Gde nema života po volji, ostaje da se izmišlja. I što duže borave u takvim uslovima, to je rodni kraj privlačniji, slađi, uzbudljiviji. U stalnom procepu i raskoraku između svakodnevice i zavičaja, ljudi kao da paralelno žive dva života: iza i ispred sebe, odnosno, dva nivoa stvarnosti, između kojih vrata nisu zatvorena. Uostalom, „sunce ponekad bolje osećamo okrenuvši mu potiljak“.

U tuđini zavičaj se prikazuje u najlepšem svetlu i velikom značaju, sa uspomenaма koje su toliko lepe da je u njih teško poverovati. Zavičajnost egzistira u bojama svetlosti nebeskog i zemaljskog porekla, ili kao magija toplote i života, gde se svetlost rađa, sanja i preliva iz duše u svakodnevnu misao.

Duh zavičaja razgaljuje, očarava, usrećuje. Takve nostalgične slike, uvek tople, pojedine štite, druge proganjaju. Kad bi se patnja mogla prodavati, gde bi mnogima bio kraj? Dok je boravio u Turskoj kod rođaka, moj otac Jupio čuo je od njih ovakvu želju: „Kad bismo mogli još jednom pre smrti da obiđemo naš kraj.“ Na očev upit: „Pa zar ovo nije vaše?“, odgovorili su: „Ne, ovo nikad nije bilo niti će biti naše. Naše je ono tamo u Bistrici, kod Bijelog Polja.“ *Tamo, gde pripadam sva, / tamo, gde u čežnji živim, / tamo.. ./ jer ne mogu da se smirim, / putujem svake noći...*

U jeziku i govoru ljudi u nigdnini zauvek se oseća i čuje trag prošlog vremena, a tek običaji, gastronomija, igra... I kuće se ukrašavaju zavičajnim ornamentom, a za državne i verske praznike, krsne slave, uz zavičajne pesme služe se „svoja“ jela. Sa takvim pesmama počinju druženja, veselja i proslave, u dert se zalazi, sa merakom se nazdravlja i veseli. Ako toga nema, kao da nema slavlja.

Naši ljudi u inostranstvu kod malih tema na velikim su iskušenjima, osuđeni da svoju prošlost dva puta overavaju i afirmišu. Između „tamo“ i „ovde“, gde u sebi tuguju a izvan se raduju, između svakodnevnih pitanja i dileme, odvojenosti i izgubljenosti, samoće i napuštenosti, sa puno cinizma, ironije i predrasuda svih vrsta, žive na odstojanju od sopstvenih emocija i sudbine između dva sveta. Etička, pa i etnička dimenzija razlika, svakovrsnih, svezremenih, ali vrlo konkretnih, a nostalgija emituje duh u kome se teško prosuđuje i misli. Dekonstrukcija životne aure, hod po mukama. Tuđina je nasilje nad čovekom i nad njegovim najintimnijim emocijama; ona ugrožava i sam smisao njegovog postojanja i njegovog identiteta. Iznuđena otadžbina nije brižna majka, niti su pridošlice anđeli. I dok pojedini u takvim uslovima budni sanjaju zavičaj, drugi se po buđenju pitaju: „Da li sam spavao u svom ili u tuđem krevetu?“ I kada steknu ono što su želeli, njih žulja definitivni povratak u rodni kraj. „Što smo duže u tuđini, zavičaj nam je sve bliži.“ Uostalom, pokazalo se da naši ljudi ne mogu pobeći od sebe samih i da svoju prirodu nose sa sobom gde god se nalazili.

Izgubljena zavičajnost je tema i izraz svake nacionalne literature, filozofije, umetnosti. Nemački pisac i filozof Novalis smatra da je *filozofija tuga za zavičajem – nagon da se svugde bude kod kuće*. Nbrojeni umetnici bavili su se motivom zavičaja, što samo govori o tome koliko je ova pojava značajna. Iz ovog fenomena nastajala su veličanstvena dela: simfonije, slike, pesme, biseri svetske literature, vrhunska književna ostvarenja. A tek koliko nagrađenih priča, likovnih radova, eseja, dokumetarnih filmova na temu o zavičaju: *Što me neka zvezda prati, / gde god svratim, / ona svrati*, rekao bi pesnik Manojle Gavrilović, dok bi pisci znali reći: *Kad pišemo o zavičaju, ne nedostaju nam reči već zavičaj*. Mnogi pesnici, koji se smatraju ogledalom svog rodnog kraja, napišu na hiljadu stihova, a najlepši budu oni koji govore o zavičaju. Slikaru je rod-

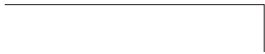
no mesto najpoželjniji i najinspirativniji ambijent i motiv, dok pisci, što više beže od zavičajnosti, ona ih nemilosrdno proganja. Mnogi zavičajni postaju planetarno poznati zahvaljujući svojim bivšim žiteljima, uglednim i priznatim svetskim veličinama.

Poražavajuća je slika naših napuštenih sela u kojima se gase ljudi, priroda, patrijarhalna porodica. Zarasle utabane staze, siluete starih kamenih i drvenih mostova, nestali izvori i vršaji, mlinovi samuju davno zamandaljeni. Sela željna prela, mobe, vršidbe. Tišina, praznina, vrućina, teška sparina – nesreća našeg podneblja – opšte urušavanje seoskog života, a još živi majke i očevi postaju arhetipske figure patnje, stradanja, propadanja i nestajanja. Pesnik Zoran Vučić daje sliku takvog sela: *Samo vetar još otvara vrata / kuća stara što se padu nada. / Ukraj zida cveta bela rada, / a koprive niču iz pregrada. / Živi kuća, živi kućna zmija, / mali svet se sveo na tišinu. /.../ I prag kućni više ne svedoči / zašto ga je sekira ranila. / Na opanak ni čizma da kroči / pod krov gde je vatra žuborila.* Pa ipak, i napušteno ognjište može grejati ljudsku dušu, dozivati sreću, koju mnogi prepoznaju i nalaze u svojim sećanjima i uspomenama.

I u takvim selima danas se mogu videti, istina ređe, nove lepe i raskošne porodične kuće koje su napravili njihovi bivši žitelji. Uglavnom su prazne, sem u letnjem periodu kada je vreme godišnjih odmora.⁸⁶ Što bi lucidno rekao Arsen Dedić: *Zavičaj radi samo u julu i avgustu!* Zaogrnuti saznanjem o prolaznosti neponovljive zavičajne lepote i uzbuđeni kao deca, u sela se jedino vraćaju penzioneri, nastojeći da svoje poslednje godine života poklone istinskoj vlasititoj celini. Neki bi rekli: I Odisej se posle 20 godina lutanja i ratovanja vratio svom zavičaju. Imajući iza sebe čitave živote, a ispred ostatak, baždareni zavičajnim kalupom te prizivani uspomenama iz detinjstva, oni povratkom u zavičaj prave intimnu inventuru, useljavaju se u drage slike svoje mladosti, sabiraju život, vraćajući se nekadašnjem govoru, glasu, akcentu. Za njih je takav povratak vraćanje duga svom rodnom mestu, hodočašće koje im donosi spokojnu radost, revitalizuje život, sa izglednom šansom da jedno vreme žive i posle smrti.

Srećni ili tužni, gde god živeli, koju god slavu slavili, koliko god se selili, šta god radili i čime se bavili, u kojeg god boga verovali, kojim god jezikom govorili, sa koje god česme pili, mesto rođenja ima aromu i ukus početka i kraja. Sa dubokim tragom u tkanju duše, to je naš usud, sudbina i teret koji ni u snovima ne malaksava. Ili, što bi dete iz vrtića reklo: *Zavičaj je zavičaj i kad te zavije u očaj.*

86 Putnike namernike u Majdanpeku dočekuje grafit surove poruke i sadržaja: „Ko poslednji izađe, neka ugasi svetlo!“

O AUTORU

Ramiz Hadžibegović (1951, Bistrica, Bijelo Polje) diplomirao je na Smeru za međunarodne studije Fakulteta političkih nauka u Beogradu. U vreme studija bio je član Univerzitetskog odbora Saveza studenata Beograda, član Republičke i Gradske konferencije omladine Beograda. U periodu od 1975. do 1992. godine radio je u Službi državne bezbednosti saveznog MUP-a na poslovima kontraobaveštajne prirode, kada na lični zahtev odlazi u penziju. Osnivač je i glavni urednik Radija *Puls* u Beogradu (1997) i Radija *Jupok* u Rožajama (1995).

U toku studiranja nagrađivan je za naučne studije: druga nagrada Zajednice jugoslovenskih univerziteta za rad *Inteligencija i radnički pokret*; treća i jedina nagrada Jugoslovenskog pripremnog komiteta za Deseti svetski festival omladine i studenata za rad *Kulturno nasleđe Jugoslavije i međunarodna saradnja mladih*; druga nagrada (od 1500 prispelih radova) Muzeja grada Beograda i *Politike* za rad *Napredni studentski pokret 1935–1941. godine u Beogradu*; druga nagrada Beogradskog univerziteta, povodom Dana Republike za rad *Omladina i njen položaj u samoupravljanju*.

Bio je stalni saradnik *Studenta*, lista Beogradskog univerziteta, urednik *Politikologa* (glasilo studenata FPN). Kao gimnazijalac, kraće vreme je bio prvi dopisnik podgoričke *Pobjede* iz Rožaja.

Objavljivao je eseje, studije i književne prikaze u časopisima *Savremenik* (Beograd), *Komuna* (Podgorica), *Mozaik* (Bijelo Polje); u beogradskom dnevnom listu *Danas*, na elektronskim portalima Crne Gore (*Montenegrina.net*), Srbije

(više njih), BiH (*BH RT*), Hrvatske (*Narodni.NET*), Francuske (*Le Courier des Balkans*), Australije i drugih zemalja. Bio je recenzent i urednik knjige *Kad se vrijeme plašilo čovjeka* Rahmana Adrovića.

Dobitnik je više nagrada i društvenih priznanja. Zastupljen je u ediciji *Ko je ko u Crnoj Gori*, drugo izdanje, 1999. godine (AMC – „Zolak i Zolak“, „Arhe“ – Budva).

Živi u Beogradu.